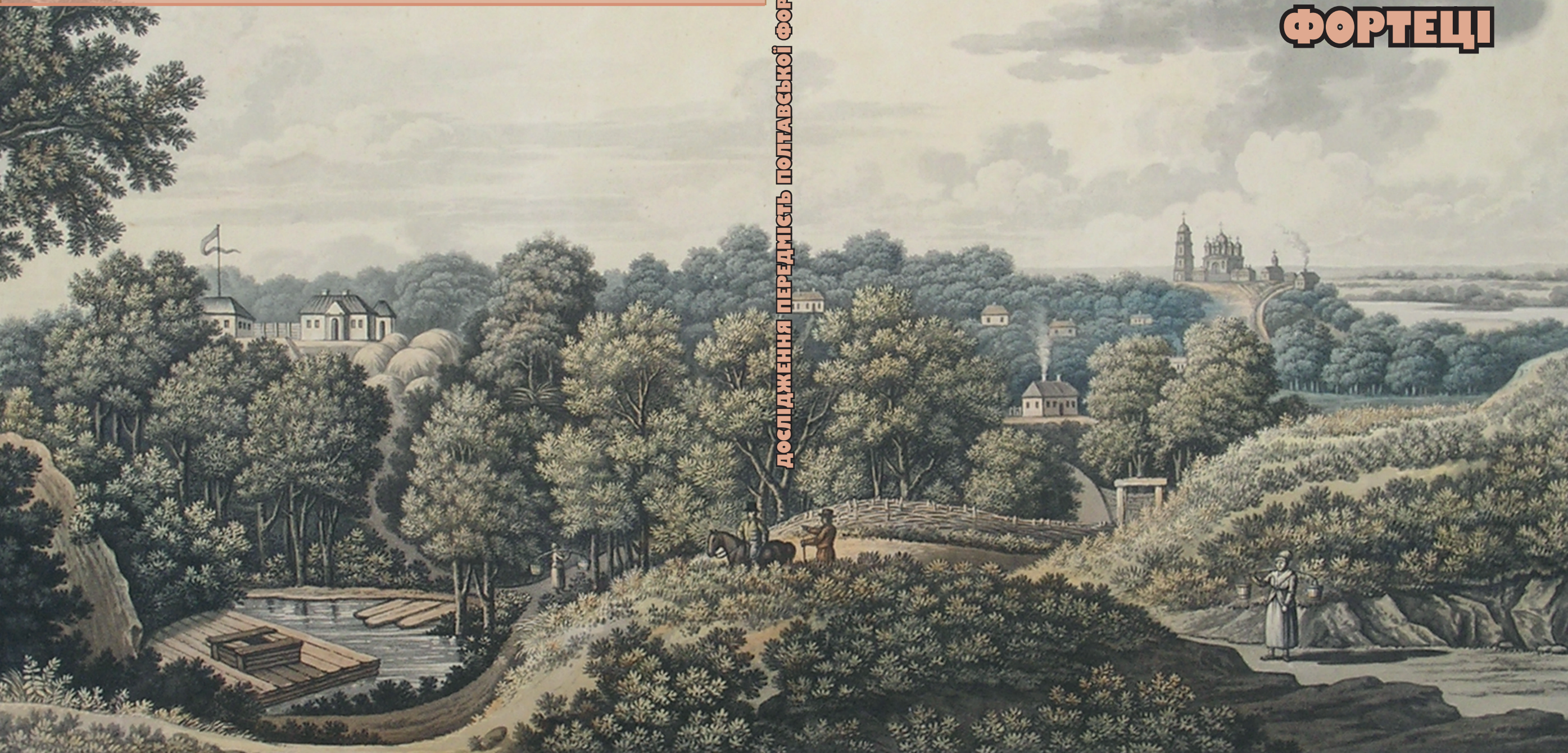

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДМІСТЬ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДМІСТЬ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДМІСТЬ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

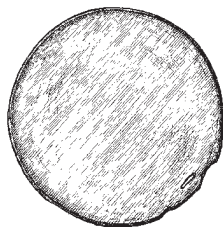
Київ
2016

The Centre of Sites Study of the NASU and the Ukrainian Society
for Perseverance the Sites of the History and the Culture
Poltava State Regional Administration
Department of Culture
The Centre for Preservance and Study of Archaeological Sites

INVESTIGATIONS AT THE SUBURBS OF POLTAVA FORTRESS

by
O. B. Suprunenko, Yu. O. Puholovok

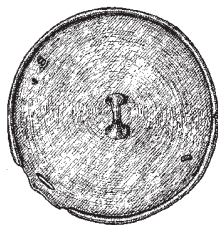

Kyiv
2016

Центр пам'яткознавства НАН України і
Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації

О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДМІСТЬ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Київ
2016

УДК 902/904+903.53 (477.53)"–06+16/18"

ББК 63.4 (4 УКР. – 4 Пол.)

С 89

Друкується за рішенням Вченої ради Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК (протокол № 2 від 18 лютого 2016 р.).

Рецензенти:

Біляєва С. О., доктор історичних наук, професор
(Інститут археології НАН України);

Скорий С. А., доктор історичних наук, професор
(Інститут археології НАН України);

Титова О. М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
заслужений працівник культури України
(Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК).

Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.

С 89 Дослідження передмість Полтавської фортеці [Текст] = Investigations at the suburbs of the Poltava fortress / Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури; Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, Видавець Олег Філюк, 2016. – 140 с.: іл. + VI кол. вкл.

ISBN 978-966-8999-73-4

У роботі вводяться до наукового обігу й аналізуються матеріали археологічних науково-рятивних досліджень ділянок культурних нашарувань у межах головного історичного ареалу міста Полтави – передмість Полтавської фортеці козацького часу. Публікуються результати вивчення ґрунтового могильника ранньоскіфського часу, виявленого під час земляних робіт по вул. Стрітенській, 22.

Видання продовжує серію праць за результатами охоронних археологічних досліджень у Полтаві останнього десятиріччя.

Для археологів, істориків, викладачів вузів і шкіл, студентів, краєзнавців, широкого загалу шанувальників стародавньої історії України.

УДК 902/904+903.53 (477.53)"–06+16/18"

ББК 63.4 (4 УКР. – 4 Пол.)

ISBN 978-966-8999-73-4

© Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., 2016

© ЦП НАН України і УТОПІК, 2016

© ЦОДПА, 2016

© Видавець Олег Філюк, 2016

ПЕРЕДМОВА

Чергова і «позапланова» робота в серії «Дослідження літописної Лтави» певним чином виходить за культурно-хронологічні межі попередньо анонсованих випусків. Щоправда, вона безпосередньо стосується території міста Полтави, колишніх найближчих передмість Полтавської фортеці козацької доби, де внаслідок науково-рятивних досліджень виявлені досить важливі у науковому відношенні матеріали.

У жовтні 2015 р. Полтавською експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації і ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України проведені невеликі наглядові роботи на ділянці вибирання котловану житлового будинку зі вбудованими офісними приміщеннями та паркінгом, розташованого в основі мису Старополтавської гори, у північно-східній частині історичного центру м. Полтави, де, як вважається (*Історико-опорний ... план 2013*), залягають культурні нашарування передмість Полтавської фортеці фінальної доби пізнього українського середньовіччя і містяться рештки забудови повітового та губернського міста Нового часу (кінець XVIII – початок XIX ст.). Ділянка знаходиться поза межами території пам'ятки археології національного значення – *Полтавського городища і поселення* роменської культури, давньоруського і післямонгольського часів та майданчика фортеці полкового міста Полтави (охоронний номер – 160001-Н), проте входить до території головного історичного ареалу обласного центру (рис. 1).

Зазначимо, що археологічні дослідження на території передгороддя Полтавської фортеці спочатку здійснювалися епізодично і мали характер випадкових обстежень, переважно при прокладанні комунікацій (наприклад: *Мокляк 1993, с. 67–68; Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова 2000 зв., арк. 8–11, 19–30; Калашник 2008*). У траншеях водо- і газопроводів, провалів підземель знаходили рештки поховань, що тяжіли до колишнього цвинтарю Стрітенської церкви, а також об'єкти господарського і виробничого призначення. Однією з таких є досить рідкісна знахідка виробничого комплексу козацької епохи, а саме гончарного горна кінця XVII ст., виявленого безпосередньо на місці еспланади фортеці (Петровський парк) 1979 р. О. Б. Супруненком (*Виноградская 1990, с. 182*). Перші науково-рятивні

Рис. 1. Полтава, історичний центр міста. Картосхема (станом на 2015 р.) місць проведення розкопок та детальних обстежень.

1 – Петровський парк, 1979 р.; 2 – Соборності (кол. Жовтневої), 17, 1999 р.; 3-4 – Сонячний парк, 1998, 1999 рр.; 5 – Конституції, 13/1, 2007 р.; 6 – Конституції, 13/2, 2011 р.; 7 – Панянка, 1, 2011 р.; 8 – Коперника, 6, 2011 р.; 9 – Стрітенська, 22, 2015 р.

дослідження тут проводилися 1999 р. під час спорудження нового корпусу Полтавського обласного відділення Національного банку України, на розі вул. Соборності (кол. Жовтневої) і Конституції, де закладено розкоп площею близько 140 м² (Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова

2000 зв.). У результаті цих робіт виявлені поодинокі археологічні знахідки різних епох та культур. Значно більшою кількістю були представлені предмети й поодинокі комплекси ранньомодерної доби, що характеризують матеріальну культуру мешканців полтавського фортечного передмістя.

Наступні археологічні дослідження на території передгороддя здійснювалися 2007 р. загоном Полтавського краєзнавчого музею у складі Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації по вул. Конституції, 13/1. На цьому будівництві загальна площа котловану становила 1000 м². У його межах вивчені рештки нижніх (підвальних) частин житлових будинків (Ткаченко, Яремченко 2008 зв., арк. 9-12). Датуються ці об'єкти серединою та кінцем XVIII ст. (Ткаченко, Яремченко 2008, с. 116). Неподалік навесні 2011 р. нами проведені наглядові роботи під час спорудження чергового корпусу житлового будинку по вул. Конституції, 13/2, в ході яких виявлені поховання та провал підземного ходу початку XVIII ст. (Супруненко, Пуголовок 2011 зв.).

У тому ж 2011 р. проведені наглядові дослідження на території котловану житлового будинку по вул. Панянка, 1, які засвідчили руйнування культурних нашарувань козацької доби на цій ділянці. Насамкінець, майже навпроти останнього будівництва – по провулку Коперника, 6 вдалося дослідити цікавий об'єкт – рештки господарської ями біля кузні середини XVII ст. (рис. 1).

Навесні 2016 р., у зв'язку із незначним розширенням котловану будівництва, наглядові роботи по вул. Стрітенській (Комсомольській), 22 були продовжені. Їх наслідком стало виявлення решток ще чотирьох ґрунтових захоронень скіфського часу та однієї з господарських ям козацької доби. Це сталося вже після підготовки оригінал-макету запропонованої читачеві роботи, отже, інформація про нові знахідки була винесена до *додатку 1*.

На час завершення підготовки книги припав і завершальний етап перейменування вулиць міста Полтави, пов'язаний із процесом декомунізації. Тому до назв вулиць у розділах були долучені їх нові найменування чи відновлені старі XVIII–XIX ст.

Детальніша характеристика цих пошукових робіт та отримані результати розкопок й аналіз виявлених знахідок складають зміст наступних чотирьох розділів видання і трьох додатків.

Передмова і висновки підготовлені обома авторами. Перший розділ: §§ 1–3 – О. Б. Супруненко, § 4 – Ю. О. Пуголовком; другий розділ: §§ 1–4 – О. Б. Супруненко, § 5 – О. Б. Супруненко і Ю. О. Пуголовком; третій розділ – обома авторами; четвертий розділ – Ю. О. Пуголовком. Додаток 1 укладений О. Б. Супруненко, додаток 2 – А. В. Артем'єв та А. В. Зайцевим.

РОБОТИ ПО вул. СТРИТЕНСЬКІЙ, 22

1. Місце проведення досліджень та їх особливості

Досліджена ділянка розміщувалася в зоні старої забудови, на місці одноповерхових будинків початку ХІХ ст. за №№ 22, 22а та 24, розташованих по колишній Стрітенській вулиці (рис. 1: 9), і включала територію спорудження котловану та комунікацій, необхідних для влаштування будинку, що безпосередньо прилягала з північного боку до узбіччя сучасної вул. Стрітенської.

Роботи проводилися на загальній площі 1200 м² (на першому етапі земляних робіт) у котловані, під час його прокопування до глибини 1,2–1,4 м під встановлення бетонних свай (рис. 4), а також охоплювали наглядом 750 м² для місць влаштування пандусів спусків до останнього (глибина 0,5–0,8 м), додатково прирізаних траншей та інших вибірок. На цьому етапі здійснювалася наукова експертиза території щодо наявності (відсутності) археологічних об'єктів, а також досліджувалися виявлені археологічні та були зафіксовані історичні комплекси. Додатково проводився нагляд за вибиранням заглибин підвалів будинків ХІХ ст. до глибини 4–5 м, з метою фіксації можливих провалів підземель чи ходів сполучень — решток фортечних комунікацій ХVІІ – ХVІІІ ст. (рис. 3; кол. вкл. І: 2). Проте, останніх під час цих робіт виявлено не було.

На другому етапі здійснювався контроль за прокладанням нечислених траншей вздовж вул. Стрітенської (протяжність 25 і 55 м, ширина 0,7 м і глибина 1,2 м), вздовж південно-східного та північно-східного фасадів майбутнього будинку, з боку приміщення дитячого садка НВК № 26 — пам'ятки архітектури початку ХХ ст. (будинки за № 26).

Будівельні роботи на загальній площі 1850 м² були розпочаті у вересні 2015 р. зі знесення існуючої забудови (3-х житлових будинків), численних сараїв, гаражів та санітарних приміщень. Після вивезення решток сміття і залишків будівель, ділянка була оглянута археологами.

Будівельні роботи на початку не повинні були призвести до руйнувань культурних нашарувань, адже останні на цьому місці (крім поодиноких об'єктів XVIII ст.) не передбачалося виявити.

Розвідкові дослідження, з елементами нагляду, виконувалися з перервами у роботі. Зауважимо, що замовники створили необхідні умови для їх здійснення, забезпечували технікою, організували охорону ділянки, обмежили перебування по ній охочих до сенсацій та випадкових людей, не допускали мародерів.

Відзначимо, що досліджена ділянка знаходилася на межі гласісу Полтавської фортеці козацької доби та забудови передмість, тяжіючи з південного заходу до колишнього подвір'я Стрітенської церкви й одного з найбільших цвинтарів на в'їзді до старої Полтавської фортеці на місці сучасного корпусу-прибудови філії Національного банку України (*Полтавщина 1992, с. 782; Коваленко 2015, с. 83*). Щоправда, знахідок поховань тут не очікувалося, адже їхнє помітне скупчення розташоване на північний захід, біля перехрестя сучасних вул. Соборності і Стрітенської, що засвідчено наглядом за прокладанням комунікацій по кол. вул. Жовтневій у 1983 р. (*Історико-опорний ... план 2013; Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова 1999 зв., арк. 3*).

Територія досліджень. Ділянка будівництва розміщувалася на північному краю, в основі мису Старополтавської гори (рис. 1: 9), за 54 м на північний схід від будинку за адресою: вул. Соборності, 19, — пам'ятки архітектури місцевого значення — приміщення колишнього Державного банку (або у повоєнний час і до кінця XX ст. — готелю «Театральний»), спорудженого 1897 р. за проектом архітектора Є. І. Ширшова, та за 18 м в тому ж напрямку від іншої архітектурної пам'ятки кінця XIX ст. — житлового особняка з аптекою Фіна (вул. Соборності, 20) — сучасного житлового будинку, в якому жив визначний полтавський фотограф-художник Й. Ц. Хмелевський (1849, м. Варшава — 1924, м. Полтава) (*Супруненко, Пуголовок 2015 зв.*).

Це — вісьове підвищення практично пласкої поверхні плато мису високого корінного берега, утвореного невеликими водотоками — правобічними притоками Ворскли — струмками Рогізна і Лтава (Лтавка), з абсолютними відмітками у Балтійській системі вимірювань 157,30–157,56 м, що має певний ухил (до 0,5–1,5 м) у східний бік. Зі сходу плато мису (на місці колишнього будинку за № 24) утворює незначний спуск природного походження вздовж вул. Стрітенської, з розміщеним нижче широким уступом-терасою на місці сучасної вул. П. Орлика, на абсолютних рівнях 155,60–156,50 м. Цей уступ почав забудовуватися з кінця XVIII ст. і був спочатку своєрідним аристократичним районом — зоною розміщення садиб заможних мешканців вздовж кол. вул. Дворянської.

Рис. 2. Полтава, м.,
Стрітенська вул., 22.
Ділянка проведення досліджень.
Детальна топографічна зйомка
існуючої на 2014 р. забудови
(за основою М 1: 2 000).

Регулярна і планова забудова по вулиці Стрітенській почала формуватися з початку XIX ст., до того на її місці знаходилися невеликі будиночки — міські хати міщан та єврейських торговців другої половини XVIII ст.

Загальна історико-топографічна ситуація для цієї ділянки передмістя на межі гласісу кінця XVIII ст. зафіксована на «Плане крепости г. Полтавы существовавшей, 1800 г.» (опубл.: Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009, с. 10, рис. 2), а уявлення щодо характеру забудови ділянки на початку XIX ст. надає відома гравюра І. Селезньова за малюнком Л. Ангельштедта «Вид Полтави» (Ханко 2013, с. 88), вміщена у п'ятитомному виданні «Очерков России» В. В. Пассека 1848—1852 рр. (Ігнаткін, Вайнгорт 1966, с. 13), нещодавно репродукована на обкладинці чергового видання в серії «Дослідження літописної Лтави: Іванова гора» (Супруненко, Пуголовок 2015, обкл.).

Умови проведення наглядних робіт. Земляні роботи зі спорудження котловану виконувалися із залученням технічних засобів — екскаватора «Атек» з кубовим ковшем, з вивезенням вибитого ґрунту автомобілями. Контроль за вибиранням поверхневого шару ґрунту і сміття здійснювався безпосередньо археологами. Після досягнення глибини 1,0—1,2 м (на першому етапі спорудження котловану) його площа була очищена від решток цегли

Рис. 3–4. Вибирання котловану погребу будинку за № 22. Профілі ям 2 і 3, перетнутих будівлею ХІХ ст. Зачистка дна котловану. *Із заходу та південного заходу.*

малопотужним бульдозером «Т-74» (рис. 4), в ході чого вдалося зафіксувати кілька ям — від скіфського часу до ХVІІІ — ХІХ ст. Після їх дослідження до котловану була допущена техніка для продавлювання бетонних свай, а далі заглибина під будівлю повинна вибиратися до відмітки близько 4,5 м в масиві материкового лесоподібного суглинку.

Та все ж проведені роботи дозволили виявити кілька рідкісних і цікавих об'єктів, опис яких і наводитиметься нижче.

Методика проведення досліджень та фіксація матеріалів. Після вибирання верхньої частини заповнення, зачисток стінок котловану і виявлення об'єктів, завалених будівельним сміттям, роботи, за можливістю і з дотриманням техніки безпеки, проводилися без застосування екскаватора і переважно вручну (рис. 6–7). Об'єкти досліджувалися максимально повно і на знос, з використанням металодетекторного сканування. Для виявлених поховань та ям була прийнята суцільна нумерація (кол. вкл. І: 1).

У котловані, в ході його вибирання, були зачищені стінки і, перш за все, південно-східна найкраще збережена, де вціліли ділянки пізніх культурних нашарувань та єдиний археологічний об'єкт. Її профіль був зафіксований графічно (рис. 5). Що стосується протилежної — північно-західної стінки котловану, то нашарування у ній виявилися в цілому тотожними, проте відзначалися численними перетинами (від сучасної денної поверхні аж до материка) кількох вигрібних ям кінця ХХ ст., що зовсім не сприяло проведенню графічної фіксації.

Планіграфічно, на площі котловану здійснювалася фіксація решток чи фундаментів вибраних будинків, наносилися межі котлованів більш давніх — від середини до кінця ХVІІІ ст. будівель, кількох перекопів ям ХІХ—

XX ст., що мали відношення до тих чи інших археологічно зафіксованих об'єктів. На цей же план були нанесені й виявлені поховання та їх зруйновані залишки (кол. вкл. I: 1). Пізні траншеї комунікацій XX ст., рештки будівель (сараїв, гаражів, колодязів, санітарних споруд тощо) на план не наносилися, оскільки всі вони наявні на детальній геодезичній зйомці ділянки, виконаній у 2014 р. (рис. 2). За «0» — загальний репер — був обраний пронівельований південно-західний кут котловану, з абсолютною відміткою 157,56 м у Балтійській системі вимірювань*.

Таким чином, загальна, охоплена розвідково-наглядовими роботами площа у головному історичному ареалі Полтави, поза межами залягання суто археологічних культурних нашарувань, складала близько 1850 м² (кол. вкл. I: 1).

У котловані і зачистках його стінок виявлені красномовні *підтвердження* початку використання глибокого плато Старополтавської гори з VII ст. до н. е. і продовження життя на вказаній ділянці міста переважно у XVIII—XX ст., існування тут елементів житлово-господарської забудови фіналу козацького часу, виникнення вуличного ряду невеликих будинків у другій половині XVIII ст., спорудження капітальних одноповерхових житлових будинків на Стрітенській вулиці від початку до середини XIX ст. Внаслідок досліджень отримана хоча й невелика, проте виразна колекція археологічних знахідок ранньоскіфського часу, а також матеріали фіналу козацької епохи і початку Нового часу (XIX ст.), що репрезентують місцеве керамічне виробництво та ремесло, окремі риси матеріальної культури Полтави рубежу XVIII — XIX ст. Цим певним чином збагачені збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

* До заходів з проведення наглядових робіт були залучені полтавці — старший науковий співробітник ЦОДПА, науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України в Опішні, кандидат історичних наук Ю. О. Пуголовок, завідуючий відділом Центру В. В. Шерстюк (металодетекторне сканування). Нагляд безпосередньо виконували наукові співробітники і лаборанти експедиції — М. В. Поліський, А. В. Коверко (м. Полтава), М. П. Оlyшницький (с. Галущина Гребля Новосанжарського р-ну), О. В. Сидоренко (м. Лубни), Є. Є. Пономаренко (с. Великі Кринки Глобинського р-ну) та ін.

Визначення кількох кісток тварин зі вмісту заповнення ям здійснив фахівець Музею природи при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна В. Л. Бондаренко (м. Харків). Антропологічні та одонтологічні визначення за кістковими рештками провели старший науковий співробітник ЦОДПА, асистент Української медичної стоматологічної академії, кандидат медичних наук А. В. Артем'єв та асистент Української медичної стоматологічної академії, кандидат медичних наук А. В. Зайцев (м. Полтава) (див. Додаток).

Графічно забезпечив фіксацію результатів досліджень у польових умовах О. Б. Супруненко (креслення), рисунки і перебілені кресленики підготовлені Т. В. Менчинською, за участі Ю. О. Пуголовка та О. Б. Супруненка. Фотозйомка здійснена О. Б. Супруненком, фото знахідок виконано Ю. О. Пуголовком, передвидавнича обробка ілюстрацій — А. В. Коверко.

2. Ґрунтовий могильник Полтавського поселення ранньоскіфського часу

У ході науково-рятивних наглядових досліджень по вул. Стрітенській, 22, під час вибирання решток житлових будівель початку ХІХ ст., виявлена частково збережена ділянка з похованнями ґрунтового некрополю ранньоскіфського часу. Вона знаходилася вздовж підвищення мису Ворсклинського плато в основі Старополтавської гори, з абсолютною висотою в Балтійській системі вимірювань 157,56 м, за 0,28 км на північний захід від меж залягання культурних нашарувань поселення скіфської епохи.

До історіографії питання. Як відомо, Полтавське поселення доби раннього залізного віку локалізується, за наслідками наглядових й охоронних робіт, на ділянці вздовж схилу плато гори зі східного боку – від вул. Панянка аж до південно-східного краю Іванової гори з Білою альтанкою (Супруненко 1988, с. 5). Селище виявлене археологічними дослідженнями І. І. Ляпушкіна 1940, 1945 і 1946 рр. на Соборному майдані міста (Ляпушкін 1949, с. 58–60; Ляпушкин 1951, с. 17–40; 1961, с. 126; Ковпаненко 1967, с. 55–56). З часом зона поширення його культурних нашарувань, внаслідок робіт О. В. Григор'єва та І. М. Кулатової 1990 р., збільшилася, досягаючи вул. Спаської (Супруненко 1998, с. 53–54). Пізніше поодинокі знахідки фрагментів ліпного посуду скіфської епохи були виявлені між вул. Спаською і Панянським бульваром, у південно-східній частині території Сонячного парку, окреслюючи таким чином площу, зайняту широкою периферією першопоселення раннього залізного віку у Полтаві (Супруненко 2006, с. 9; Супруненко, Пуголовок 2015, с. 132; 2015а, с. 49).

Зауважимо, що відомий дослідник старожитностей скіфської епохи Лівобережжя Дніпра професор Б. А. Шрамко припускав існування на вище окресленій території й невеликого та найпівденнішого у Поворсклі укріплення – городища-схованки (Шрамко 1987, с. 21, рис. 1), що мало супроводжувати доволі значні за площею селища у межах міста. Так це чи не так, з часом покажуть наступні науково-рятивні роботи, проте площа культурних нашарувань Полтавського поселення, що тяжіє до Іванової гори (на сьогодні – це понад 18 га) цілком може відповідати існуванню в окрузі певних укріплених убіжищ.

До речі, на всіх сусідніх мисах правого корінного берега Ворскли і невеликих струмків округи (Інститутська, Монастирська гори, Миколаївська гірка) також виявлені рештки заселеності скіфського часу у вигляді якщо не культурних нашарувань, то порівняно численних знахідок керамічних та інших матеріалів (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008, с. 101, рис. 108: 1; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк 2009, с. 13,

рис. 4; Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009, с. 109). Вагомі підтвердження існування на поселенні зольників і культових споруд ранньоскіфської доби отримані під час науково-рятивних розкопок на Івановій горі у 2012–2014 рр. (Супруненко, Пуголовок 2015, с. 117, 132; 2015а, с. 74–82, 104–107, 135; 2015б, с. 183, рис. 1).

Таким чином, на території головного історичного ареалу Полтави за ранньоскіфського часу — з останньої третини VIII — кінця VII ст. до н. е. існувало порівняно велике поселення лісостепового населення ворсклинського локального варіанту скіфоїдної культури раннього залізного віку (Супруненко, Пуголовок 2015а, с. 149–151).

На краях плато корінного берега і навколишніх мисах наявні невеликі курганні могильники з 3–8 насипів, часом з порівняно великими курганами в їх складі, заввишки 1,6–2,4 м (Кулатова 2005, с. 39–40; Супруненко 1998, с. 55–56; Супруненко, Пуголовок 2005, с. 136–137; 2015а, с. 150). Хоча таких насипів поховальних споруд з ґрунту, навіть за старими картографічними матеріалами, було небагато. Курганні некрополі належали еліті кочівницького за походженням населення, що влилося до складу груп першопоселенців узбережжя Ворскли на початку раннього залізного віку та дещо пізніше. Могильники під курганами для рядового населення численних селищ і невеликих городищ досі ще не виявлені, оскільки останніх, напевне, майже не існувало. Зауважимо, що не було таких некрополів і на Правобережжі Дніпра, де ще за чорноліської культури влаштовувалися безкурганні могильники з трупоспаленнями, а підкурганні поховальні споруди були відомі лише у південній частині, на прикордонні зі Степом (Скорий 2003, с. 50). З'явилися вони над могилами заможних співплемінників переважно під впливом культурних традицій степових племен.

В окрузі великих городищ Дніпровського Правобережжя і поряд з кількома селищами виявлені ґрунтові некрополі (Ільинская, Тереножкин 1986, с. 95; Скорий 1991, с. 94–96). С. А. Скорий наводить відомості про 9 пунктів у лісостеповому Правобережному Подніпров'ї, де відкриті безкурганні захоронення скіфського часу. Вони виявлені у Київському Подніпров'ї, Пороссі, на південь від басейну р. Тясмин. Відомі могильники включають до свого складу від кількох до кількох сотень поховань, хронологічно охоплюють час всієї скіфської епохи у Лісостепу (Скорий 2003, с. 63). Порівняно близькими територіально до Полтавщини є чи не найбільші з-поміж ґрунтових некрополів Правобережжя Дніпра, відкриті на Кіровоградщині (Панченко 2014а, с. 83, 84) — Заломи VI — IV ст. до н. е. (Бокий 1988, с. 22–23) та Світлогірський пізньоскіфського часу з 155 могил (Бокий 1980, с. 101–102; Козир 1989; 2014; Панченко 2014), що належав великому селищу в межах міста над Дніпром.

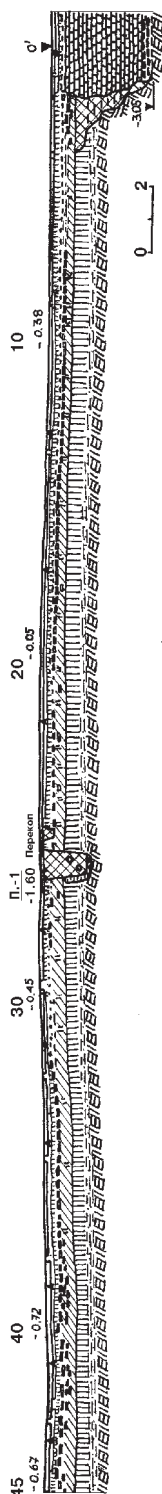
У басейні Ворскли і Псла подібних ґрунтових могильників за останній час стало відомо тільки три. Два з них досліджені у Більську, в окрузі і на

території Великого укріплення Більського городища – в ур. Перещепине (Кулатова 2006) та «Поле 2-ї бригади» (Супруненко 2014, с. 76, 77, рис. 8). Некрополь, що належав мешканцям селища скіфського часу в ур. Лісовий Кут, розташовувався у міжкурганному просторі сусіднього курганного могильника в ур. Перещепине I (Кулатова, Супруненко 2010, с. 142), могильник поселення в ур. «Поле 2-ї бригади» – на краю тераси над Більським озером (Супруненко, Скорий, Пуголовок 2010, с. 406). Третій некрополь виявлений за випадкових обставин поряд з культурними нашаруваннями поселення в с. Дучинці Гадяцького району, на північ від Книшівського городища (Шерстюк, Мироненко 2010). Кількість досліджених поховань у цих комплексах не перевищувала 2–3 захоронення, котрі датуються за знахідками VI – IV ст. до н. е.

З огляду на наведене вище, можемо вважати, що домінуючим поховальним обрядом для мешканців поселень полтавської округи, вірогідно, було влаштування ґрунтових некрополів. Так склалося, що до останнього часу ці місця поховань не були відомі археологам чи, принаймні, ними не досліджувалися з ряду причин, а, перш за все, через безінвентарність чи обмеженість речового супроводу подібних захоронень. Отже, суцільні за своїм характером наглядові роботи в зонах історичних ареалів міста під час будівництва і невеликих ландшафтних перетворень мають істотно сприяти у вирішенні цього питання. І першою «ластівкою» його розв'язання стали саме дослідження по вул. Стрітенській, 22.

Місцезнаходження. Рештки ґрунтового некрополю виявлені у вузькій смузі біля краю вершини плато, між колишніми будинками за №№ 24 і 22, зведеними на початку XIX ст., в основі їх заглиблених частин, з рівнів 1,30–1,55 м від сучасної денної поверхні. Смуга їх влаштування простягалася з південного сходу на північний захід через середину котловану, на довжину понад 25 м і займала в ширину близько 12 м (близько 300 м²). Північно-західне скупчення на місці колишнього одноповерхового будинку № 24, до того ж, перетиналося котлованом заглибленої частини більш давньої – кінця XVIII ст. – житлово-господарської будівлі, внаслідок спорудження якої були пошкоджені кілька поховальних комплексів. Ще одне виявилось зруйнованим через влаштування вигрібної ями початку XX ст. у північно-східному кутку дослідженої ділянки. Таким чином, з більшим чи меншим ступенем збереженості, було досліджено та зафіксовано чотири поховання і рештки жертвової ями (кол. вкл. I: 1: пп. 1–4, я. 1).

Стратиграфічні спостереження. Суцільна зачистка південно-східної стінки будівельного котловану вздовж вул. Стрітенської (на 45-ти метрах) оголила перетин надсхилля плато, де не містилося, крім трьох асфальтних прошарків з підсипками XX ст. (0 – 0,25–0,30 м від «0»), решток мощен-

ня вулиці і тротуарів кінця XIX ст. (0,30 – 0,45 м від «0»), будь-яких насипів або вміщених поверх масивів нашарувань (рис. 5). У цілому одноманітний чорноземний шар денної поверхні вулиці кінця XVIII – XIX ст. (0,45 – 0,90 м від «0») вирізнявся, хіба що, наявністю в нижній частині масиву окремих вуглин, вірогідно, від пожеж у передмісті початку XIX ст.

На глибині 0,95 м від сучасної денної поверхні відзначений рівень залягання стародавнього похованого ґрунту, що був перекритий описаними вище підсипками і відкладеннями полтавських передмість XVIII–XIX ст. З рівня стародавнього ґрунту (0,90-1,15 – 1,35-1,65 м від «0»), практично посередині цього профілю, було впущене єдине досліджене поховання 1, перерізане зверху, майже до дна, траншеєю газопроводу 1970-х рр. Шар похованого ґрунту підстилався тонким прошарком суглинково-чорноземного передматерика (1,35-1,65 – 1,55-1,70 м від «0»), що переходив нижче у палевого кольору лесоподібний суглинок (рис. 5).

Характеристика решток могильника. Досліджена частина із захороненнями у центрі котловану належала саме ґрунтовому некрополю, влаштованому на майже рівній ділянці краю плато зі стародавнього горизонту поверхні вододільного пасма. Посередньо на ґрунтовий характер захоронень вказували також надзвичайно щільне («замите») перемішане заповнення ями поховання 1 (без слідів викидів), її невеликі розміри, практично однакова глибина виявлення решток у всіх комплексах, насамкінець, відстані між захороненнями у 3–5 та 12 м (Супруненко 2016).

Як уже зазначалося, перше з поховань було виявлене під південно-східним бортом будівельного котловану, у проміжку між фундаментами старих будинків за №№ 22 і 22а (кол. вкл. I: I: п. I).

Поховання 1 влаштоване у прямокутній, зі скругленими кутами ямі, доведений до рівня залягання материка – лесоподібного суглинку. Остання впущена з рівня по-

Рис. 5. Профіль південно-східної стінки будівельного котловану.

Рис. 6–7. Зачистка «плями» ями 1 і поховання 1.
М. П. Ольшицький та Ю. О. Пуголов. З південного заходу.

хованого чорнозему надхилля плато (0,95 м від сучасної денної поверхні) на глибину 1,60 м від «0» або 0,65 м від стародавнього горизонту (рис. 8; 11). Була зорієнтована з північного заходу на південний схід. Верхню її частину (до кісток) перетинала (з північного сходу на південний захід) траншея лінії газопостачання до колишнього житлового будинку. Яма досліджена на дві третини, південно-східну її частину знищили перекопи від прокладання комунікацій вздовж вул. Стрітенської.

Розміри ями: ширина – 0,80 м, збережена довжина – 1,40 м, реконструйована довжина – близько 2,00 м, приблизна площа – 1,60 м². У збережених ділянках заповнення містився щільний затічний чорнозем, у передденні – мішаний суглинково-чорноземний ґрунт, вийнятий при відкопуванні ями, з окремими вуглинами (рис. 11).

Посередині, за довгою віссю ями, була викладена небіжчиця, верхня частина скелету якої (майже до тазових кісок) збереглася погано, все ж засвідчуючи випростану позицію трупокладення горілиць, головою на північний захід. За кістками правої верхньої кінцівки, руки викладалися вздовж тулуба. Одонтологічні визначення встановили молодий вік особи жіночої статі (у межах 16–18 років).

Захоронення, здійснене у вузькій і «затісній», як для скіфського часу, ямі, нетиповій для підкурганних могил, супроводжував доволі багатий і виразний інвентар, в цілому характерний для жіночих заможних поховань (кол. вкл. I: 3; II: 1–2).

У північно-західному куті ями, вірогідно, у шкіряному чохла, знаходилося бронзове дзеркало з центральною ручкою-петелькою, зверненою донизу (рис. 11: 2). Під ним посередині – втиснуте до суглинка дна керамічне ліпне пряслице (рис. 9; 11: 5). Справа, перед кістками розвалу чере-

Рис. 8–9. Поховання 1. Робочі моменти. Фіксація. Фрагмент з виявленим під дзеркалом пряслицем. *Із заходу.*

па, та в області грудей, — уламки двох бронзових цвяхоподібних шпильок (рис. 11: 1). Вони були пошкоджені, як і частина кісток, через відкопування траншеї у 1970-ті рр. Під нижньою щелепою знаходилося скупчення окремих вцілілих та роздавлених будівельниками ХХ ст. скляних намистин (рис. 11: 6), з обох боків від черепа — розвали срібних сережок-завушниць (рис. 11: 7), одна з яких повністю була знищена корозією. Серед уламків намиста знайдена частина невеликої патівки зі срібла — деталі привіски (рис. 11: 8). У заповненні траншеї, що перерізала захоронення, трапилося 9 уламків невеликого ліпного лискованого черпака (рис. 11: кк), а також фрагмент стрижня масивного залізного виробу типу псалия чи частини вудил (рис. 11: 3).

Виявлені знахідки належали речовому комплексу ранньоскіфського часу.

1. *Дзеркало* бронзове — типова деталь жіночого туалету заможного шару місцевого суспільства скіфської епохи. Належить односкладовому люстерку класу I, за Т. М. Кузнецовою, відділу I — дзеркала з центральною ручкою-петелькою типу I, виду I — з диском із масивним бортиком, варіанту 1 — з петелькою-сегментом (Кузнецова 2002, с. 33). На поверхні тільки-но виявленого виробу були помітні відбитки шкіри від чохла і сліди ремінця на петельці. Зовнішній діаметр диску дзеркала складає 10,0 см, висота бортика — 0,55 см, його товщина — 0,40 см, товщина диску — 0,20 см; довжина петлі — 2,00 см, її ширина — 0,30–0,40 см, висота петельки над зворотнім боком — 0,55 см (рис. 12; кол. вкл. II: 3).

Подібні дзеркала, характерні здебільшого саме для лісостепової зони, походять у Європейській частині Євразії з поховальних пам'яток, що датовані переважно серединою VI ст. до н. е. (Ильинская 1968, с. 70; 1975, с. 154). На більш давній час проникнення до Лісостепу цих дзеркал, разом із ко-

Рис. 10. Поховання 1. Робочий момент. Знахідка пряслиця.
В. В. Шерстюк і М. П. Ольницький.
Із заходу.

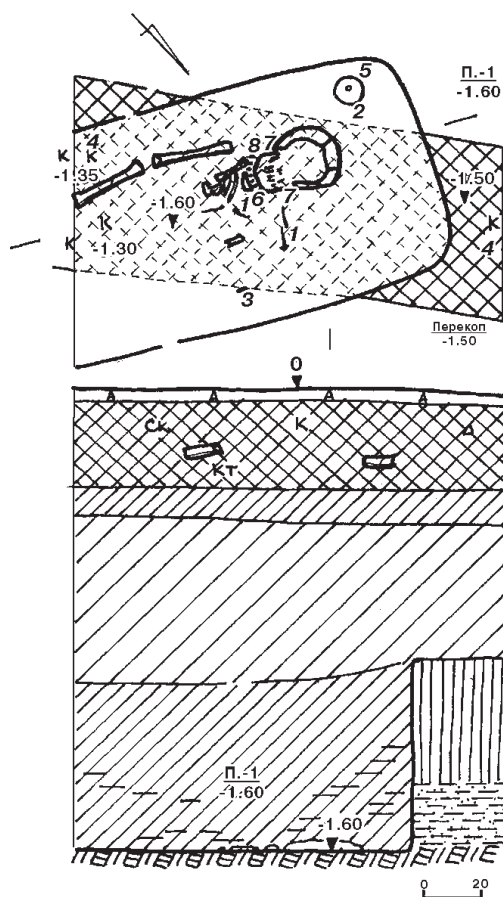

Рис. 11. Поховання 1.
План і перетин.

Цифрами і літерами позначені:

1 – уламки шпильок; 2 – дзеркало;
3 – фрагмент стрижня; 4 – уламки черпака;
5 – пряслице; 6 – намисто; 7 – розвали
сережок-завушниць; 8 – частина привіски;
к – фрагменти кераміки; кт – кістки
тварин; ск – уламки скла.

човиками, а саме кінець VII ст. до н. е., вказує С. А. Скорий (Скорий 1990, с. 92; Скорий 1997, с. 35). Одне з подібних люстерок виявлене на Лівобережжі Дніпра (хут. Герасимівка, курган № 2), три – на Дніпровському Правобережжі (с. Гатне, курган; с. Медвин, курган 1906 р.; Канів, околиці), ще одне – в Молдові (Кузнецова 2002, с. 33). Близькі дзеркала цього типу зустрічаються у широкій смузі степів і передстепів Євразійського континенту – у Волго-Кам'ї, Приураллі та на Південному Уралі, Ставрополлі і Північному Кавказі, Казахстані, на Алтаї, в Хакасії і Туві. Найближчими аналогіями є дзеркала з могильника біля с. Єрчики Жидовецькі Сківрського пов. Київської губ. (Неутан 1884, с. 36) та хут. Настельного (група курганів III, курган № 1) у Богодухівському пов. Харківської губ. (Багалеї 1907, с. 371–374; Либеров 1962, с. 44). Доволі схоже на полтавське дзеркало з кургану № 400 у Журівці (Кузнецова 2002, с. 33). Ще два подібних виявленні у захороненнях могильників Прикам'я (Там же, с. 35, №№ 518–519).

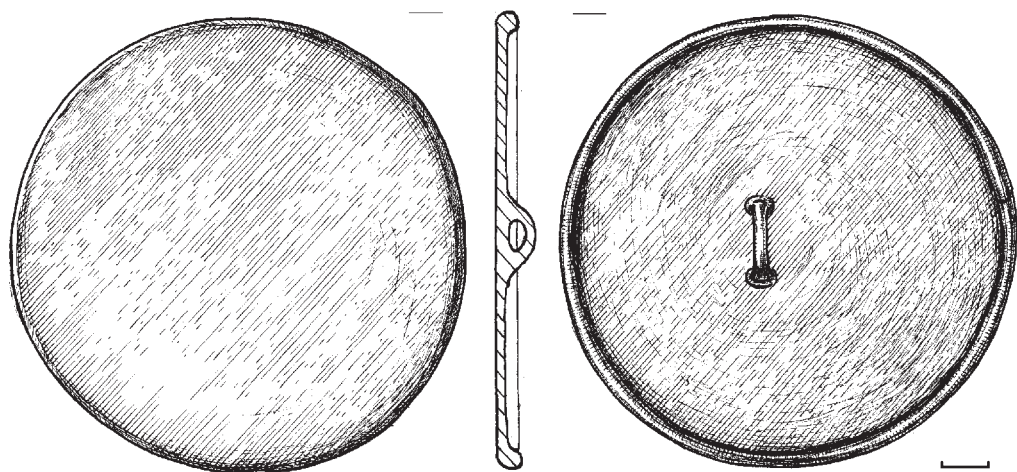

Рис. 12. Поховання 1. Дзеркало. Бронза.

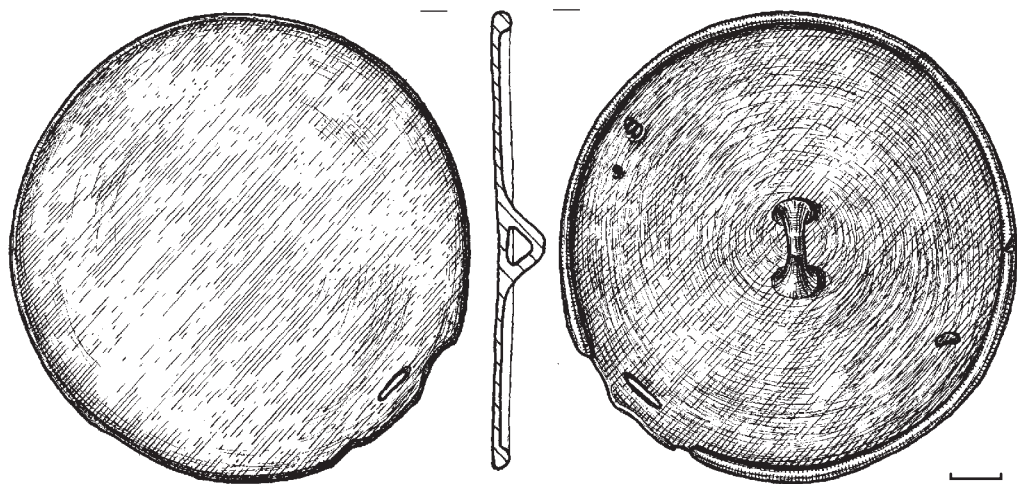

Рис. 13. Околиці Полтави, Щербані – Гора, сс. Дзеркало.
Випадкова знахідка. Бронза. Приватна збірка.

Такі дзеркала традиційно вважають скіфськими і відносять до сибірського або східного їх типу, що мав поширення в Євразії за епохи скіфської архаїки (Ильинская 1968, с. 152; Смирнов 1964, с. 155). На думку Н. Л. Членової, ці вироби є наслідуванням середньоазійських, доповнених петелькою на зворотному боці диску, призначеною для носіння предметів туалету на поясі на ремінці (Членова 1967, с. 90; 1993, с. 58–62). І саме вони потрапили у VII ст. до н. е. до Північного Причорномор'я та Мінусинської котловини

як продукція майстрів з середовища носіїв культур «карасукського кола» й андронівського населення Казахстану та Алтаю (Кузнецова 2002, с. 42).

Як аналогію варто назвати й ще одне дзеркало, знайдене випадково в околицях Полтави восени того ж 2015 р. (рис. 13). Воно виявлене на південний схід чи південь від с. Щербані (в бік сс. Гора або Розсошенці), і може походити з округи відомих зруйнованих чи частково пограбованих курганных могильників (Кулатова, Супруненко 1993, с. 22–23; Супруненко, Осаульчук, Пуголовок, Шерстюк 2012, с. 378). Дзеркало однотипне, проте має трикутну за обрисами ручку-петельку 2-го варіанту (Кузнецова 2002, с. 39). Майже прямими аналогіями цьому виробу є дзеркала з поховання 1 кургану № 2 біля с. Листопадового у лісотепловому Правобережному Подніпров'ї, одне з двох із кургану Переп'ятиха на Київщині (Там же, с. 51, табл. 11: № 300; Скорий 1990, с. 62, рис. 9: 1), кургану № 407 у Журівці в басейні Тясмину (Скорий 2003, рис. 16: 3).

Чудової збереженості витвір бронзоливарника вкритий якісною патиною. Зовнішній діаметр диску становить 9,2 см, висота бортика – 0,4 см, його товщина – 0,4 см, товщина диску – 0,15 см; довжина петлі – 1,9 см, її ширина – 0,30–0,40 см, висота петельки над зворотнім боком дзеркала – 0,85 см (рис. 13). Особливістю є сліди тривалого використання у поворсклянському середовищі, зокрема, видалення частини обляманого бортика місцевим майстром шляхом нанесення фігурного надрізу, прорізання видовженого овального отвору скраю диску (1,5 × 9,0 мм) та напаювання двох додаткових утримувачів з обох боків від петлі для закріплення наразі вже втраченої бічної, вірогідно, залізної ручки. Цей артефакт поки що залишається у приватній колекції, яка, сподіваємося, може стати основою майбутнього приватного музею.

2–3. Шпильки бронзові цвяхоподібні (рис. 14: 1–2). Перша – зі злегка округлою зверху голівкою типу 5, варіанту 4, за В. Г. Петренком, або близька до типу 6, за Д. С. Гречком (Петренко 1978, с. 59; Гречко 2010, с. 87, рис. 77: 6). Стрижень прикраси профільований потовщенням на середині довжини і прикрашений трьома зверху й двома знизу рельєфними валиками, утвореними внаслідок нанесення кільцевих нарізок, розподіленими неширокою неорнаментованою смугою потовщення. Збереглася у п'яти фрагментах.

Довжина шпильки – 9,9 см, діаметри: голівки – 1,3 см, стрижня – 0,2–0,3 см (рис. 14: 1).

Парна їй друга шпилька подібна за формою і розмірами. Вона неорнаментована, гладкострижнева, без потовщення. Тільки на випуклій голівці помітні два не надто акуратно спіляні маленькі округлі ливарні виступи. Збереглася у чотирьох уламках.

Довжина – 10,1 см, діаметри: голівки – 1,2 см, стрижня – 0,2–0,4 см (рис. 14: 2).

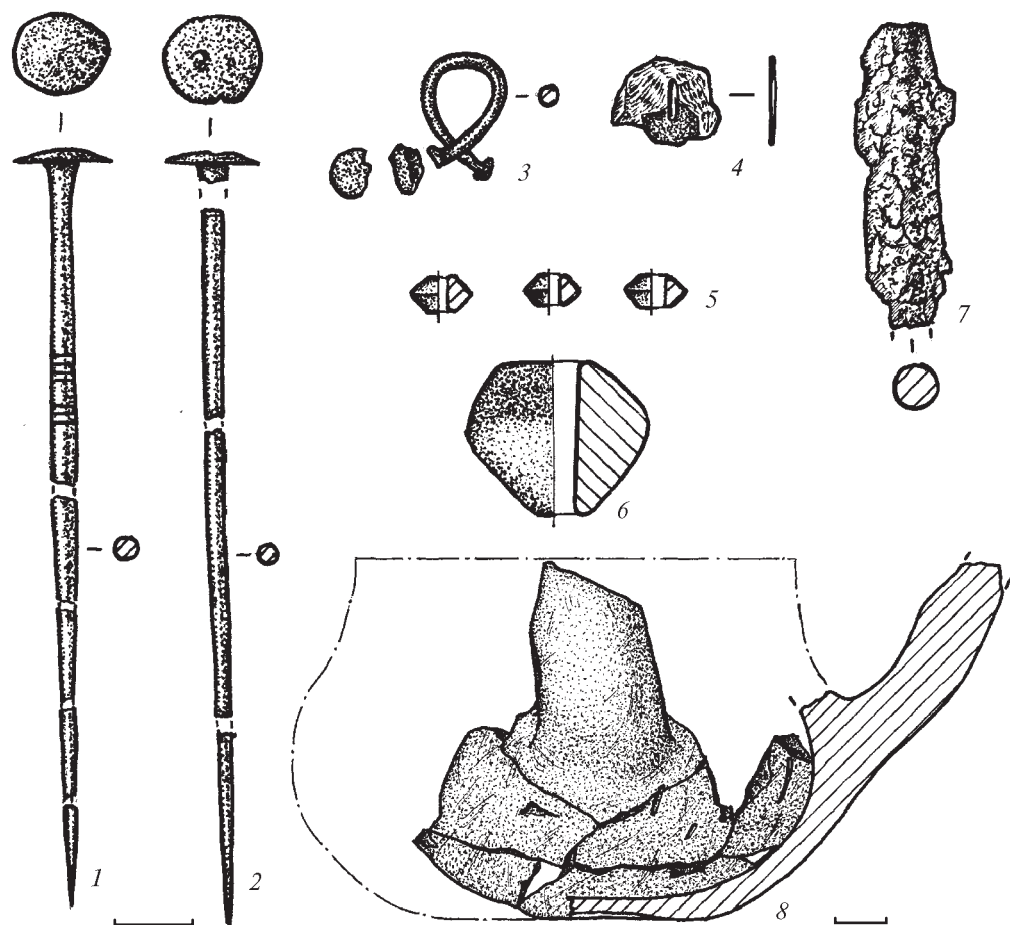

Рис. 14. Поховання 1. Знахідки.

1, 2 – бронза; 3, 4 – срібло; 5 – скло; 6, 8 – кераміка; 7 – залізо.

Такі шпильки є типовою приналежністю архайчних комплексів Дніпровського лісостепоного Правобережжя і Посулля, дещо менше представлені у Поворсклі, здебільшого – на Більському городищі (Ковпаненко 1967, с. 154; Шрамко 1987, с. 41, 44, рис. 11: 3; 12: 1; Скорий 1990, с. 37). Оскільки у степових пам'ятках ці шпильки відсутні (Ильинская 1975, с. 149), правомірно вважати їх типовими лісостеповими прикрасами (Скорий 1990, с. 37).

4. Уламки щитка та майже цілої дужки *сережки-завушниці* з цвяхоподібною голівкою, виготовленої зі срібла, типу 1, за В. Г. Петренко (Петренко 1978, с. 16, 26, 27) (рис. 14: 4), або цвяхоподібної *сережки*, за Г. Т. Ковпаненко (Ковпаненко 1967, с. 157). Належать до кола типових прикрас ранньоскіфського часу, розповсюджених у другій половині VII – першій половині

VI ст. до н. е. як у Правобережному Лісостепу, так і в межиріччі Ворскли та Сіверського Дінця (Ковпаненко 1967, с. 134, рис. 53; Гречко 2010, с. 85).

Розміри дротяної дужки — $1,1 \times 1,8$ см; діаметр більш збереженої частини щитка — 0,7 см; діаметр конічного завершення другого кінця — 0,3 см; діаметр дроту — 0,16 см (рис. 14: 4).

5. Деталлю платівчастої *привіски до намиста* є половинка тонкого виробу зі срібла овальної в плані форми, з вертикально розташованим посередині вузьким видовженим отвором (рис. 14: 5). Зовнішня поверхня має залишки дрібнокарбованого візерунку, в центрі помітний слід від золотистої прямокутної плями, вірогідно, сліди позолоти. Висота уламка — 1,1 см, його ширина — 1,4 см, товщина — 0,07 см; розміри отвору — $0,05 \times 0,45$ см.

6. Усічено-біконічні, порівняно крупні *намистини* з прозорого світло-жовтого скла доволі сталих форм, з дрібними бульбашками повітря у масі, з порівняно вузьким каналом отвору. Три уцілілих і 10 дрібних уламків розкришених намистин (кол. вкл. II: 4).

Висота — 0,35–0,40 см, діаметри: корпусу — 0,60–0,70 см, каналу отвору — 0,22–0,32 см (рис. 14: 5).

Опис такого типу намиста з відповідного кольору скла у зведенні К. М. Алексєєвої (Алексєєва 1978, с. 69) відсутній. Проте, більшість дослідників лісостепових поховальних старожитностей скіфського часу, що ознайомилися зі знахідками, вважають зразки подібних прикрас архаїчними.

7. Уламки нижньої частини сіро-чорнолискованого неорнаментованого *черпака* плавного профілю, з глибокою чашечкою, сплосченим дном та ледь наміченою круглою ямкою посередині, з основою петлеподібної ручки, варіанту «в», за Г. Т. Ковпаненко (Ковпаненко 1967, с. 118–119, рис. 52: 21). За наявною частиною ручки, остання дещо підвищувалася над краєм вінця і, вірогідно, мала невеликий відросток. Всього 9 фрагментів, що частково склеїлися, розмірами від $2,1 \times 2,4$ до $2,8 \times 4,6$ см, дозволяють встановити деякі параметри столової посудинки — діаметри: вінця — близько 8,6 см, тулуба — 10,6 см, орієнтовну висоту чашечки — 7,0 см. Ширина ручки — 2,4 см, її товщина — 1,3 см (рис. 14: 8).

8. *Пряслице* ліпне усічено-біконічне (з двома зрізаними основами) — тип V, варіант 1, за В. Є. Радзівською та Б. А. Шрамком, або 2.2.2.1, за А. Л. Щербанем (Радзівська 1979, рис. 1; Шрамко 1983, с. 91, табл. 17; Щербань 2007, с. 171–175). Поверхня добре загладжена (підлискована), коричнево-червоного кольору. Отвір пробитий зверху (рис. 14: 8). Висота — 2,0 см; діаметри: корпусу — 2,4 см, зрізаних основ — 0,7 і 1,2 см, отвору — 0,45–0,62 см.

9. *Фрагмент* корозованого прямого *стрижня* круглого у перетині залізного виробу — псалія чи ланки вудил (рис. 14: 9). Довжина — 3,9 см, діаметр стрижня — 0,6 см.

Отже, досліджене ґрунтове поховання має всі підстави для датування ранньоскіфським часом — у межах другої половини VII — першої чверті VI ст. до н. е.

Поховання 2 виявлене під час вибирання екскаватором заповнення котловану будинку № 22, за 16,2 м на північний захід від захоронення 1 (кол. вкл. I: I: п. 2), на межі залягання дна заглибленої частини новітньої будівлі і материкового суглинку, шкода, що без присутності археологів. За свідченням екскаваторника, який кілька сезонів працював під час наглядових робіт, захоронення містилося за обрисами у неширокій підпрямокутній ямі, заповненій чорноземним вмістом. Остання, вірогідно, була впущена з рівня похованого чорнозему на глибину 1,60 м від «0» або 0,65 м від стародавнього горизонту. Залишки переддення могили вказували на орієнтування у напрямку північний захід — південний схід. Її розміри становили приблизно — 0,85–0,90 × 2,00 м.

Похована була викладена за довгою віссю ями. Рештки частково зачепленого будівництвом XIX ст. скелету засвідчували випростану позицію цього трупопокладення, головою на північний захід. Збереглися частина черепа, кістки лівої нижньої кінцівки, уламки тазу і хребці, які виявилися вибраними робітниками (вони вважали захоронення новітнім — XIX ст.) і через годину передані археологам. Антропологічні визначення надали інформацію про зрілий вік похованої особи жіночої статі (25–30 років).

Із заповнення ями походив уламок кістки вівці або кози свійської. Інші дрібні знахідки, якщо такі були у похованні, виявилися втраченими і вивезеними разом із ґрунтом.

Поховання належить до числа захоронень некрополю ранньоскіфського часу.

Поховання 3, вірніше, його залишки, трапилися під час вибирання заповнення того ж котловану будинку № 22, за 20,3 м на північний захід від захоронення 1 (кол. вкл. I: I: п. 3) та 2,4 м на захід — північний захід від решток поховання 2, у нижній частині вмісту новітньої будівлі, над материковим суглинком. Залягали на глибині 1,70 м від «0», вірогідно, засвідчуючи впуск захоронення з рівня похованого чорнозему на глибину близько 0,75 м. Залишків ями не простежено. У перекопі основи погребу містилися окремі переміщені і потрошені кістки, в тому числі стегнова кістка дорослого чоловіка у віці 35–40 років.

Вірогідніше за все, знахідки походили з сусіднього, зруйнованого будівництвом XIX ст., поховання ґрунтового могильника. За 2 м на північ від цього місцезнаходження, знайдений невеликий уламок стінки ліпного горщика скіфського часу з шерехатою поверхнею.

Поховання 4. Рештки ще одного захоронення виявлені під час нагляду за вибиранням заповнення ями початку XX ст., розташованої між будинками №№ 22 і 22а, з їх північного боку, за 19,5 м на північний захід — північ від поховання 1 (кол. вкл. I: *І: п. 4*).

Яма знищила практично все поховання, а на її північно-західному краю, на глибині 1,50 м від «0» в материковому суглинку віднайдена нижня щелепа літньої жінки у віці 50–55 років. З основи заповнення ями також походили уламки довгих трубчастих кісток ніг цієї людини. Поряд зі щелепою, шляхом металодетекторного сканування, виявлена єдина знахідка.

Це — *скроневе кільце* або проста сережка типу 27, варіанту 1, за В. Г. Петренка (*Петренко 1978, с. 59*). Виготовлена з круглого бронзового дроту із незначно загнутими один за один кінцями (рис. 16: *1*). Інколи дослідники називають такі прикраси дротяними пестнями (*Гречко 2010, с. 86*). Діаметр кільця круглого дроту — $1,9 \times 2,1$ см, його перетин — $0,20\text{--}0,25$ см. Зауважимо, що подібні знахідки добре відомі за ранньоскіфськими старожитностями Поворскля другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е. (напр.: *Ковпаненко 1967, с. 134, рис. 53*).

Таким чином, кістки і знахідка мали відношення до зруйнованого ямою початку XX ст. поховання ґрунтового могильника ранньоскіфського часу.

Поряд з похованнями 2 і 3, за 3 м на північний захід та за 23 м в тому ж напрямку від захоронення 1, досліджені рештки **ями 1** (кол. вкл. I: *І: я. 1*; II: 5–6). Ця заглибина овальної в плані форми, із розмірами на рівні виявлення $0,95 \times 1,12$ м та завглибшки 1,65 м від «0», була введена з рівня похованого чорнозему на глибину 0,70 м зі стародавнього горизонту. У передденні яма незначно видовжена з північного сходу на південний захід, дно скруглювалося донизу, з горизонтальною площиною в основі $0,75 \times 0,87$ м (загальна площа — $0,9$ м²). Посередині вона перебивалася заглибиною ямки під стовп будівлі кінця XVIII ст. (рис. 17). Із заповнення, що вивчалася з глибини 1,4 м від «0», походило свинцеве пряслице (рис. 17: *1*). В основі чорноземного вмісту, під стінкою з північно-західного боку, виявлені уламки вінця і стінки великої ліпної лискованої миски-вази (рис. 17: *2*).

Нечислені знахідки засвідчували ранньоскіфську належність ями. Це стосувалося передусім *фрагментів* широко відкритої *миски-вази* з потовщено-округлим вертикальним вінцем, вірогідно, на пустотілій конічної форми ніжці, із зовнішнім діаметром верхньої частини близько 34 см (рис. 17: *3*). По краю вінця збереглися нанесені навскісно неглибокі заглибини-нарізи, що імітували валикоподібні виступи. Посудина мала якісне лискування сіро-коричневого кольору, в тісті — домішки піску і зрідка шамоту. Розміри обох уламків, що склеїлися, — $10,5 \times 14,7 \times 3,5$ см (рис. 17: *3*).

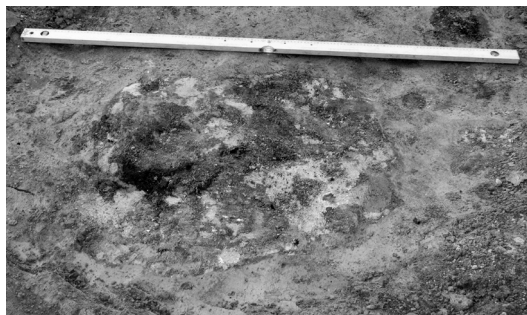

Рис. 15. Яма 1. Зачистка «плями». З південного заходу.

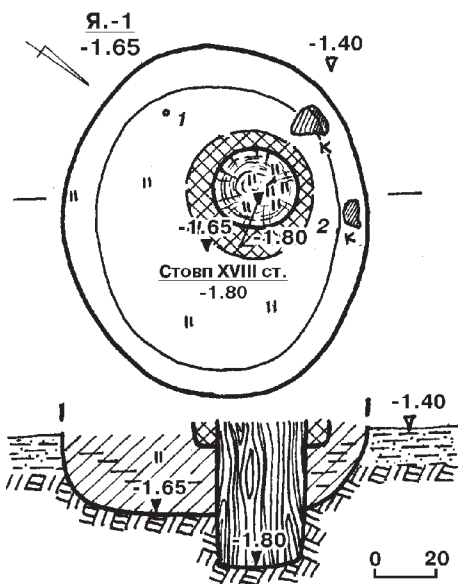

Рис. 16. Яма 1. План і перетин.
1 – пряслице; 2 – уламки миски.

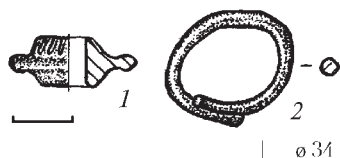

Рис. 17. Яма 1 (1, 3), поховання 4 (2).
Знахідки.
1 – свинець; 2 – бронза; 3 – кераміка.

Подібні засоби декорування лискованого столового посуду, часто з відтінків валикоподібних потовщень чи наліпів, а також заглибин, прикрашають краї вінець мисок і ваз зольника в ур. Десяте поле біля с. Мачухи, дослідженого М. Я. Рудинським, поселення Пожарна Балка II з розкопок І. І. Ляпушкіна (Ковпаненко 1967, с. 55, 56, рис. 21: 8; 22: 10–11), і численні уламки архаїчного посуду Західного укріплення Більського городища (Шрамко 1987, с. 112, рис. 52: Г: 4–6). Вони вважаються ознаками керамічного комплексу другої половини VII – першої половини VI с. до н. е. (Ковпаненко 1967, с. 113, рис. 52).

Дуже патиноване свинцеве пряслице у формі ступиці колеса, доволі схоже на середньовічні та пізньосередньовічні зразки виробів того ж призначення (рис. 17: 1), також може бути охарактеризоване в контексті вивчення знахідок скіфської епохи (звісно, з певними припущеннями, з огляду на

наявність стовпвої ямки XVIII ст.). Подібні пласкі пряслиця є нетиповими для старожитностей раннього залізного віку, проте наявне декорування заглибленими канелюрами-рисками однієї з основ добре відоме на свинцевих важках до веретен для прядіння у степових скіфів (*Гаврилюк 1987, с. 122; 1999, с. 210–211*).

Діаметр виробу – 2,2 см, його висота – 0,8 см; діаметри: основ – 0,9–1,0 см, отвору – 0,5–0,6 см (рис. 17: 1).

Висновки. Таким чином, охарактеризовані всі досліджені та зафіксовані у процесі наглядових робіт поховальні і культові комплекси. Вони належать ділянці ґрунтового могильника ранньоскіфського часу, котрий можна датувати кінцем VII – початком чи першою половиною VI ст. до н. е. і розглядати як частину некрополю Полтавського ранньоскіфського поселення, розташованого у східній частині і вздовж вісьового підвищення Старополтавської гори. Місцезнаходження могильника на сьогодні вбачається у вигляді видовженого нерівномірного пасма, що простягалося вздовж стародавньої дороги по вершині вододілу-мису на 180–250 м, мало ширину близько 30 м і завершувалося зі сходу – північного сходу надсхиллям підвищення плато. Воно займало ділянку приблизно від середини Сонячного парку (його фонтану) до вул. Стрітенської (район сучасного будинку № 22), а, можливо, дещо далі – ближче до вул. Гоголя (*Супруненко 2016, с. 114*).

Таке припущення щодо площі могильника базується ще на одній знахідці ґрунтового захоронення, зорієнтованого ближче до західного напрямку, з уламками ліпного горщика скіфської доби, виявленого О. Б. Супруненьком на межі похованого ґрунту і материкового суглинку в ході огляду провалу підземного ходу посеред згаданого парку восени 1978 р. Тоді його дослідити через обвали не вдалося. Зафіксованою залишилася лише глибина залягання решток скелету – близько 1,3 м від сучасної поверхні, а до рук потрапила частина вінця невеликої ліпної посудини з пальцевими защипами зверху, рядочком проколів, оперіzana масивним пальцево-розчленованим валиком. Як на той час здавалося, до заповнення пізньосередньовічного поховання випадково потрапили уламки ліпної посудини скіфської епохи.

Насамкінець, можливостей для порівнянь дослідженого ґрунтового некрополю у Полтаві з іншими могильниками скіфського часу, відомими у Дніпровському Лівобережжі, і переважно на території Полтавщини, поки що небагато. Всі захоронення останніх здійснені у невеликих (незначно більше зросту небіжчиків) і нешироких (0,85–0,90 м) ґрунтових ямах, глибиною від 0,85 до 1,50 м. Ями, якщо такі простежені (ур. Перещепине та ур. Поле 2-ї бригади у Більську, Дучинці), мають скруглені кути, досягають або незначно заглиблені до материкового шару, сектори орієнтування не-

біжчиків знаходяться у західному, південно-західному та північно-східному напрямках. Могильники розташовані на периферії чи безпосередньо біля поселень, в одному випадку — у міжкурганному просторі сусіднього курганного могильника, переважно на підвищеннях плато чи його схилах. Номенклатура супровідного інвентарю не відрізняється розмаїттям, обмежуючись окремими прикрасами, поодинокими предметами озброєння, зразками невеликих ліпних посудин чи уламками амфорних стінок (Кулатова 2006, с. 35–37; Кулатова, Супруненко 2010, с. 142–144; Шерстюк, Мironenko 2010; Шерстюк 2011, с. 318–320; 2013, с. 241–242; Супруненко 2014, с. 76). У такому разі виявлене в Полтаві поховання 1 вирізняється з-поміж усіх відомих на Лівобережжі Дніпра найвиразнішим інвентарем, указуючи на ймовірність існування у складі ґрунтових могильників порівняно багатих захоронень. Підтвердження цьому отримані під час досліджень окремих «заможних» поховань на могильниках у Гришенцях і Світловодську на Правобережжі Дніпра (Скорый 2003, с. 64).

Залишається лише очікувати чергових знахідок, що повинні збагатити уявлення про поховальний обряд лісостепового населення численних селищ і городищ, принаймні, у басейнах Ворскли, Псла і Сули. Відомості про виявлення ще одного ґрунтового могилька фіналу ранньоскіфського часу на заплавної дюні в пониззі Сули нещодавно оприлюднені друком (Гречко, Шерстюк, Шербань 2016). Проте, як здається, склад супутнього інвентарю у ґрунтових похованнях з ур. Твань біля с. Чутівки Оржицького району Полтавської обл. є більш характерним для представників степового скіфського населення узбережжя Дніпра кінця VI — початку V ст. до н. е.

Таким чином, у разі новобудов в окресленій краєм підвищення плато ділянці, між вулицями Гоголя, Стрітенською і північної частиною Сонячного парку, в головному історичному ареалі міста Полтави, дослідникам варто звертати увагу на наявність уцілілих чи напівзруйнованих порівняно «неглибоких» поховань, без решток дощатих трун, більша частина з яких, вочевидь, буде належати ґрунтовому некрополю скіфського часу.

3. Об'єкти XVIII — початку XIX ст.

У ході науково-рятивних наглядових досліджень у котловані виявлені рештки смуги першопочаткової лівобічної забудови колишньої вул. Стрітенської, на місці існуючих до 2015 р. будинків за №№ 24 і 22а. Це — залишки двох житлових будівель (нижніх частин котлованів будинків 1 та 2 — кол. вкл.: I: 1: котл. буд.—1-2), визначені в плані не тільки за скупченнями відповідних керамічних і смітєвих матеріалів, здебільшого XVIII ст., а й за контурами попелястого заповнення заглиблених в ґрунт чи передматериковий суглинок основ, слідами або рештками зотлілих дошок від обшивки, лін-

зами суглинку й частково випаленої пічної глини, обмазки долівки тощо. Вміст нижніх частин будівель відзначався наявністю попелу, вуглин (сліди пожежі-?), знахідками корозованих залізних виробів, здебільшого кованих цвяхів, уламками гутного і пляшкового скла та кахлів. Зауважимо, що обидва будинки знаходилися за 9–10 м від сучасної вул. Стрітенської, тобто були звернені торцевими стінками до вулиці XVIII ст., розміщувалися паралельно один до одного — у напрямку з північного заходу на південний схід, перпендикулярно до смуги проїжджої частини.

У північно-східній частині котловану від решток будинку 1 виявлений більш давній об'єкт, вірогідно, другої чверті — середини XVIII ст., від якого в матеріку збереглися п'ять ямок із залишками дерев'яних стовпів, про призначення якого можна лише здогадуватися, — так звана «будівля» 1 (кол. вкл.: I: *1: буд. 1*). У південно-західному куті котловану того ж будинку 1 знаходилися рештки двох господарських ям 2 та 3 (частково «зрізані» погребом житлової будівлі початку XIX ст.) і помітні у зачищеному профілі перетину (рис. 3). Останні містили поодинокі уламки гончарного посуду середини — третьої чверті XVIII ст. (кол. вкл.: I: *1: яя. 2-3*).

Котлован будинку 2 перебивала прямокутна сміттева яма XIX ст. (1,6 × 1,9 м) завглибшки 1,9 м від «0». Між обома основами будинків містилася також прямокутна яма 4 початку XIX ст. (кол. вкл.: I: *1: я. 4*), розмірами 1,2 × 1,3 м, глибиною 1,7 м від «0», зорієнтована стінками за сторонами світу. З останньої походили виразні керамічні матеріали початку XIX ст., в тому числі уламки вінець світлоглиняних горщиків з розписом коричневими ангобами та з крайкуванням світло-жовтою поливою.

Вся інша площа розпочатого будівництва, якщо і була забудована, то містила залишки сміттєвих і господарських ям, погребів, траншей комунікацій (водопроводу, каналізації, газо- і тепlopостачання), кабелів — від початку до останньої чверті XX ст. (рис. 2).

Детальнішої характеристики потребують лише об'єкти XVIII ст., знахідки із заповнення яких описані у наступному розділі.

Котлован будинку 1 (третья чв. — кін. XVIII ст.). Прямокутної в плані форми, розміром 5,1 × 9,6 м, глибиною 1,35 м від «0» (площа — близько 49 м²) (кол. вкл. I: *1: котл. буд. 1*). У північно-західній частині котловану будівництва досліджувалася нижня частина заглибини, її основа, з рівня 1,2 м від «0». Зорієнтований з північного заходу на південний схід. Основа будівлі заповнена попелястим вмістом, з вуглинями, рештками тонких прошарків обмазки з побілкою, по краях відзначені сліди зотлілих дошок, по кутах — дерев'яних стовпів, у заповненні — окремі вуглини, уламки гончарного посуду і пляшкового скла. Вірогідно, це рештки заглибленої частини міської хати, впущеної з рівня похованого горизонту фіналу козацького часу, тобто, рівня –0,95 — 1,00 м від «0».

Котлован будинку 2 (третя чв. — кін. XVIII ст.). Також прямокутної в плані форми, розміром $4,8 \times 7,3$ м, глибиною 1,30 м від «0» (площа — 35 м^2) (кол. вкл.: I: I: котл. буд. 2). У східній частині ділянки котловану зафіксована основа заглибини, з рівня 1,15 м від «0». Зорієнтована з північного заходу на південний схід. Була заповнена попелястим вмістом, з вуглинями, рештками обмазки, побілки, зотлілих дошок та стовпів, вуглинями, уламками гончарного посуду, кахлів, в т. ч. XIX ст. Розглядається як рештки заглибленої частини міського житла, введеного з похованого горизонту кінця XVIII ст.

Будівля 1 (друга чв. — сер. XVIII ст.). Основа господарської будівлі квадратної в плані форми, розміром $2,05 \times 2,12$ м (площа $4,3 \text{ м}^2$ -?), що була влаштована на чотирьох товстих дерев'яних ошкурених стовпах діаметром 28–32 см. Збереглися стовпові ямки із зотлілим деревом опалених перед вміщенням до суглинку прямо зрізаних в основі стовпів. Глибина цих ямок — 1,8–1,9 м від «0». Із західного боку будівля мала вхід, що спирався на два чи один дещо тонший стовп, діаметром 26 см. Принаймні, один з них перетинав яму 1 скіфського часу, виявлену неподалік (рис. 17: стовп. ямка; кол. вкл.: I: I: буд. 1), і був розміщений за 0,8 м на захід від залишків будівлі. Остання виявилася зорієнтованою стінами за сторонами світу. Споруджувалася з рівня похованого горизонту козацького часу — близько 1,0 м від «0». Рештки господарської будівлі знесені при спорудженні будинку 1.

Яма 2 (третя чв. — кін. XVIII ст.) — господарська, внутрішньожитлова, у котловані будинку 1. Овальної в плані форми, розміром $1,3 \times 1,6$ м, глибиною 1,8 м від «0», дно пласке (площа — близько $1,6 \text{ м}^2$) (кол. вкл.: I: I: я.2). Розташована у південно-західній частині котловану, досліджувалася з рівня 1,4 м від «0». Видовжена з північного заходу на південний схід. Заповнена чорним шаруватим чорноземом, з вуглинями, тонкими лінзочками суглинку і попелу, окремими уламками гончарного посуду. Як здається, влаштована з дна котловану будинку 1 та мала призначення внутрішньожитлового погрібка.

Яма 3 (третя чв. — кін. XVIII ст.) — також господарська, внутрішньожитлова у котловані будинку 1. Овальної в плані форми, розміром $1,45 \times 2,20$ м, глибиною 1,7 м від «0», дно спłaszcене (площа — $2,5 \text{ м}^2$) (кол. вкл.: I: I: я.3). Знаходилася у південно-західному куті котловану, досліджувалася з рівня 1,4 м від «0». Видовжена з північного заходу на південний схід. Заповнена чорноземом, з поодинокими вуглинями, лінзочками попелу, наявними уламками гончарного посуду. Розглядається, як рештки внутрішньожитлового погребу.

Нижче наводиться опис знахідок XVII–XVIII ст., виявлених в об'єктах і загалом на площі котловану під час проведення наглядових робіт.

4. Речові матеріали XVIII – XIX ст.

У досліджених об'єктах та нижній частині заповнення котлованів житлових будинків XIX ст. за №№ 22 і 22а була виявлена чимала кількість знахідок, що представляли матеріальну культуру мешканців полкового і губерньського центру. Переважну більшість цих матеріалів становили уламки глиняного посуду, виготовленого на гончарному крузі. Це – фрагменти кухонної і столової кераміки.

Кухонний посуд представлений уламками горщиків, макітер і сковорідок. Виявлені фрагменти горщиків переважно належать виробам, виготовленим зі світлої глини. Більшість з них має на поверхні суцільні нашарування кіптяви, що, в свою чергу, вказує на їх призначення і використання, а з іншого боку – ускладнює ідентифікацію орнаментальних композицій. Можемо стверджувати, що орнаменти, нанесені на горщики ангобами, знаходять аналогії серед подібних виробів, віднайдених у межах Полтави (Пуголов, Калашиник 2009, с. 105–108).

Макітри представлені невеликою кількістю фрагментів. У переважній більшості – це уламки стінок, вкриті розписами білим ангобом, дуже характерним саме для макітер, котрі мали значне поширення у Полтаві й є, можливо, зразками продукції місцевих гончарів.

Сковорідки репрезентовані ручками-тулійками (рис. 18: 9) чи їх уламками. Вірогідно, до цієї категорії посуду варто віднести і фрагмент виробу з простим заокругленим вінцем, що має на собі сліди кіптяви (рис. 18: 5).

Столовий посуд представлений значно меншою кількістю фрагментів, більшість з яких належить глекам, у меншій мірі – мискам. Останні репрезентовані уламками стінок виробів, вкритими зеленою поливою (рис. 18: 6). З числа глеків привертає до себе увагу частина світлоглиняної посудини, розписаної білим ангобом (рис. 18: 4).

Порівняно масово у культурних нашаруваннях виявлені фрагменти *архітектурно-декоративної кераміки*. Серед них більшість належить уламкам румп та подрібненим фрагментам лицьових пластин лицевих коробчастих кахлів. З їх числа виокремлюється група виробів, що прикрашена рельєфним рослинно-геометричним орнаментом, з поверхнею, вкритою темно-зеленою поливою (рис. 18: 7-8).

Також з культурних нашарувань і вмісту заповнення об'єктів XIX ст. походило кілька нумізматичних знахідок.

1. Половинка білоногового *литовського гроша* Речі Посполитої, часу правління Сигізмунда III Вази (1587–1632), карбованого на початку 1620-х рр. Дата втрачена внаслідок зміщення штемпелю. *Аверс*: верхня частина чотирипільного гербового щита під короною, рештки легенди по колу «...DG REX...»; *реверс*: частина герба Литви – Погонь і легенди «GROSS ...». Діаметр

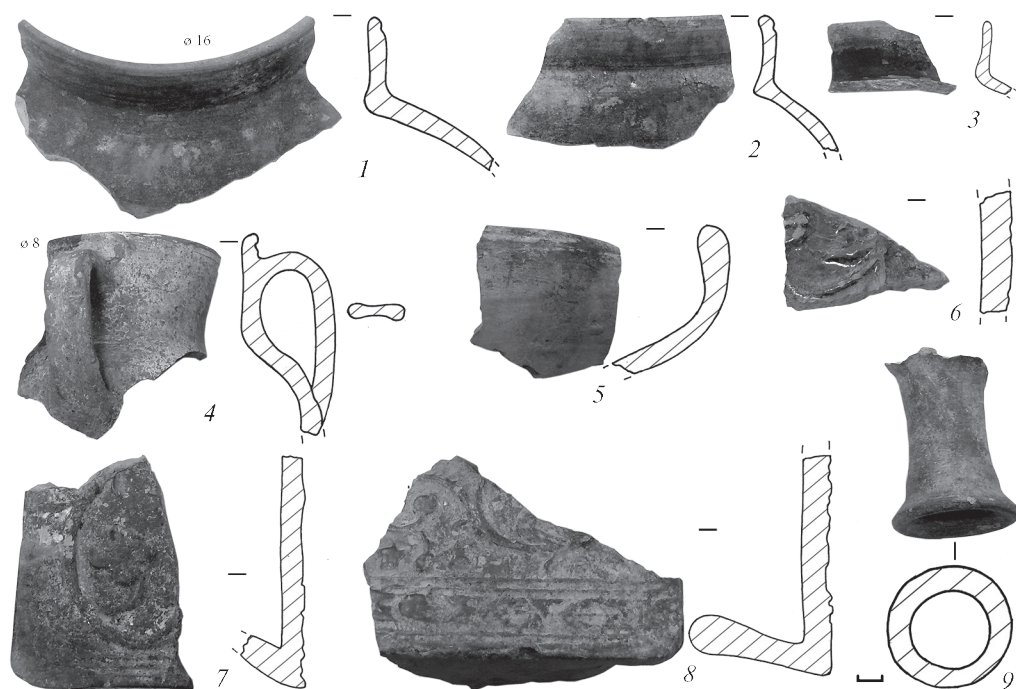

Рис. 18. Культурні нашарування. Знахідки. Кераміка, полива, ангоб.

Рис. 19. Культурні нашарування. Монети Речі Посполитої. Білон, мідь.

— 19 мм (рис. 19: 1). Більш-менш якісний метал спричинив навіпільне перерізання монети у давнину, що могло відбутися близько середини XVII ст.

2. *Солід* мідний, так звана «боратинка» Речі Посполитої, часу правління Яна II Казимира Вази (1649–1668), 1666 р. карбування. *Аверс*: профільне зображення короля у лавровому вінку вправо (зі значними втратами), зліва — частина збереженої легенди «IOAN CAS [REX]». *Реверс*: герб Литви — Погонь. По колу зверху: «[DV]KLIT 1660 SOL[I MAG]». Мідь. Діаметр — 14 мм (рис. 19: 2).

3. Зовсім знищений корозією мідний *солід* Речі Посполитої, часу правління Яна II Казимира Вази (1649–1668), де лише помітні контури Погоні

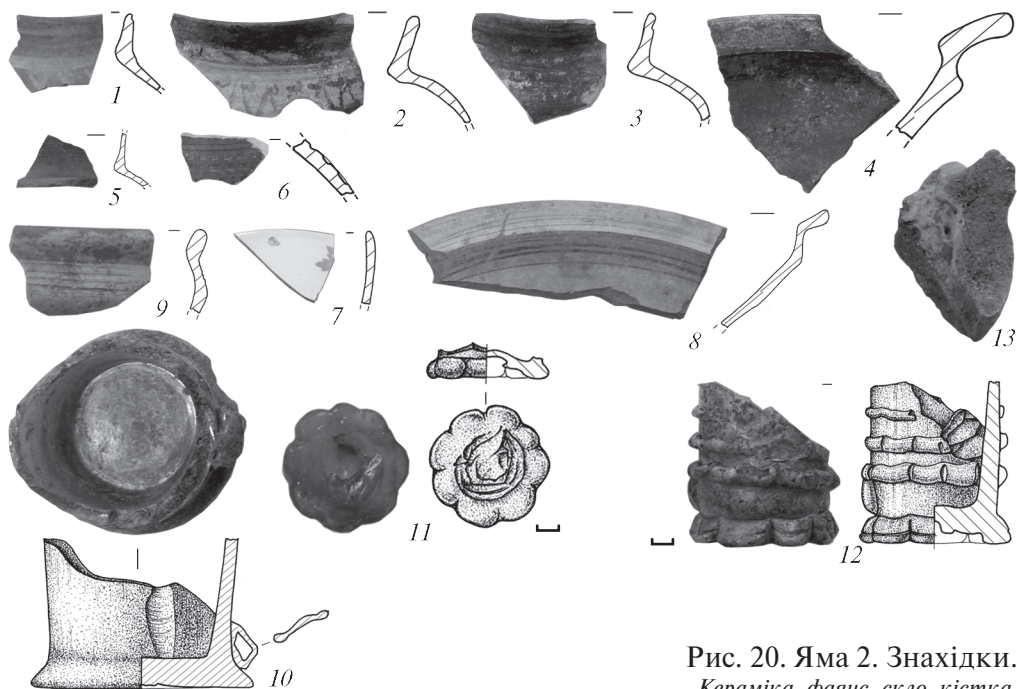

Рис. 20. Яма 2. Знахідки.
Кераміка, фаянс, скло, кістка.

на аверсі посередині. Монета карбована між 1659 та 1666 рр. Мідь. Діаметр – 14 мм (рис. 19: 3).

Усі знайдені монети належать до дрібних обігових номіналів, що використовувалися в Полтаві впродовж XVII ст. Вірогідно, ці знахідки не пов'язані із забудовою фіналу козацького часу, а загублені (втрачені випадково) вздовж початку Київського шляху, що пролягав за кілька десятків метрів на захід чи північний захід повз передмістя форштадту.

Яма 2. У заповненні містилися уламки кераміки, фрагменти виробів зі скла і кістки. Кераміка представлена фрагментами кухонного, столового і парадного посуду.

До *кухонного посуду* належать фрагменти горщиків. З їх числа виокремлюється невелика кількість виробів з димленою поверхнею, що прикрашені ритованими лініями і відбитками штампу (рис. 20: 3, 6, 9). До іншої групи належать уламки світлоглиняних горщиків. Більшість з них вкрита кіптявою. Орнаменти нанесені білими і коричневими ангобами (рис. 20: 1-2).

Макітри представлені фрагментами світлоглиняних виробів, вкритих на стінках розписами білим ангобом. Вірогідно, до кола кухонного посуду належить уламок виробу з поверхнею, всуціль вкритою шаром кіптяви, який можна ідентифікувати як частину сковорідки.

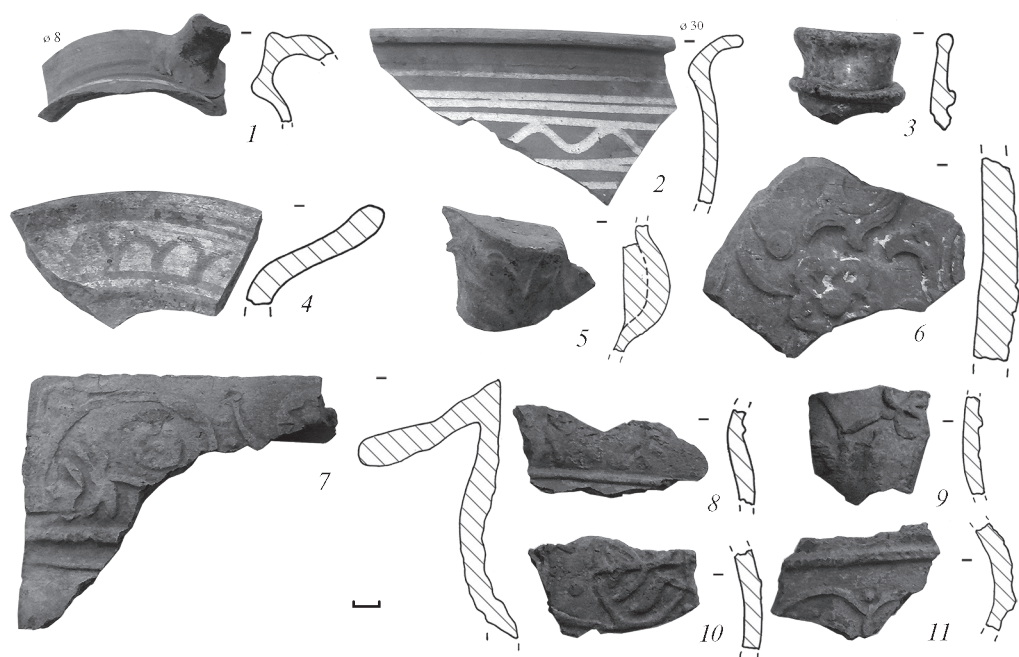

Рис. 21. Яма 3. Знахідки. Кераміка, скло.

Столовий посуд представлений фрагментами мисок, полумисків і глеків. Миски і полумиски належать до поширених у Полтаві типів посуду з рослинно-геометричним орнаментом, з використанням для декорування розписів ангобами і додатковим крайкуванням поливою (рис. 20: 4, 8).

Парадний столовий посуд репрезентує дрібний уламок фаянсового блюда, прикрашеного розписом рослинного характеру, нанесеним блакитно-синьою фарбою (рис. 20: 7).

Крім цього, серед матеріалів, виявлених у ямі, є фрагменти *скляного* столового посуду (рис. 20: 10-12). Це — нижні частини карафок з рельєфними пружками (рис. 20: 11) та уламок денця чарки (рис. 20: 12). Всі вони виготовлені зі скла зеленого кольору.

Також в ямі виявлено фрагмент кістки свійської тварини зі слідами обробки, а саме — розпилювання (рис. 20: 13).

Яма 3. В ямі знайдена не надто велика кількість уламків глиняних та залізних виробів. Кераміка представлена уламками кухонного, столового і парадного посуду.

До числа фрагментів *кухонного посуду* належать уламки світлоглиняних горщиків. Поверхня багатьох з них дуже закіпчена. Помітні сліди орнаментів, нанесених білими і коричневими ангобами (рис. 21: 1-4).

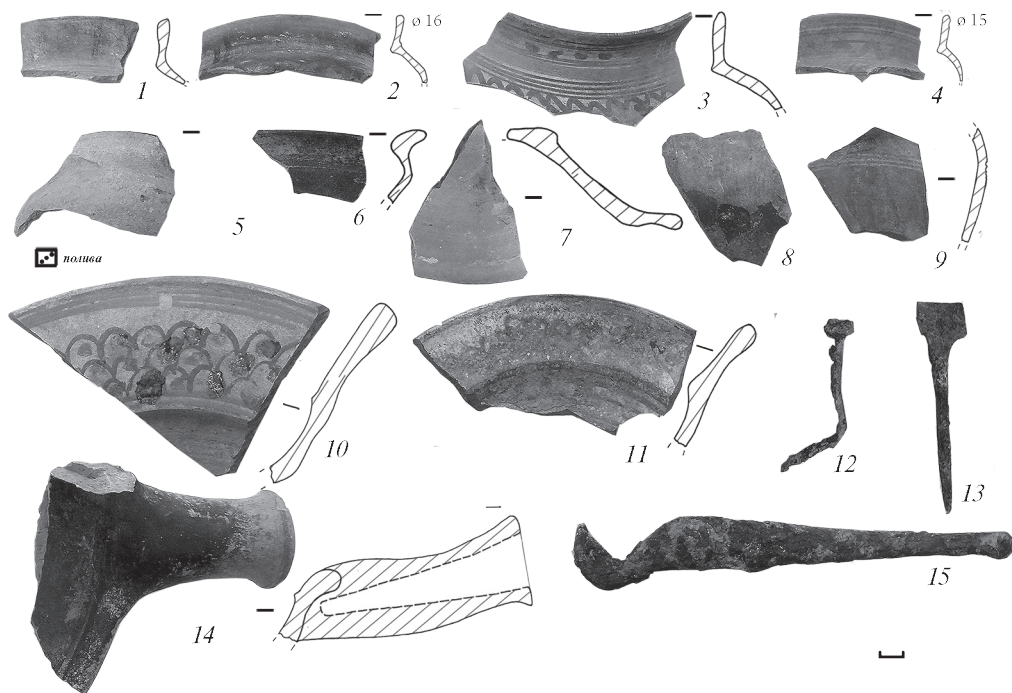

Рис. 22. Яма 3. Уламки гончарного посуду та вироби із заліза.

Макітри представлені фрагментами світлоглиняних виробів, прикрашених на стінках розписами білого ангобу (рис. 21: 2).

Сковорідці належить єдиний фрагмент тульйки з частиною стінок (рис. 21: 14). Також серед знахідок є кілька уламків покришок (рис. 21: 6–7).

Столовий посуд представляють фрагменти мисок, полумисків і глеків. Уламки мисок і полумисків належать поширеним у Полтаві виробам з домінуючим рослинно-геометричним орнаментом, з ангобовими розписами і використанням поливи (рис. 21: 4; 22: 10–11).

З ями походила значна кількість фрагментів *архітектурно-декоративної кераміки*. Це лицьові пластини лицевих, пояскових і кутових кахлів, частини їх румп. Всі вони вкриті рослинним і рослинно-геометричним рельєфними орнаментами (рис. 21: 5–11).

Крім цього, серед матеріалів з ями є фрагменти і цілі залізні вироби: ковані цвяхи, уламки скоб, частини гачків та половинка залізних щипців для подрібнення цукру (рис. 22: 12–13, 15).

Яма 4. У заповненні цієї ями також виявлені уламки виробів з глини і скла.

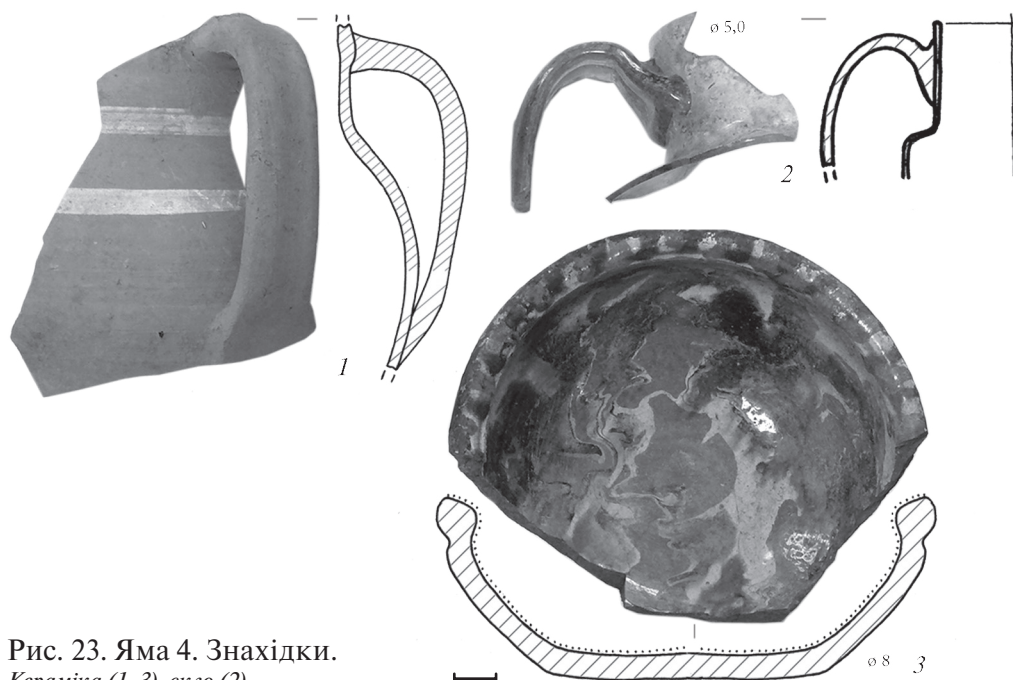

Рис. 23. Яма 4. Знахідки.
Кераміка (1, 3), скло (2).

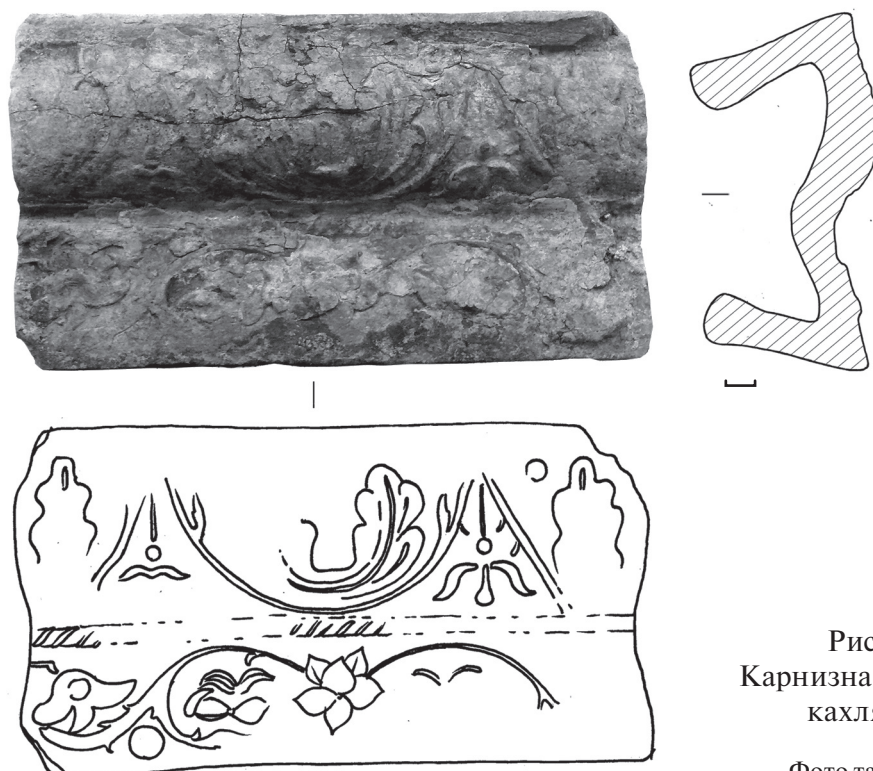

Рис. 24. Яма 4.
Карнизна (пояскова)
кахля. XVIII ст.
Кераміка.
Фото та прорисовка.

Кухонній кераміці належать фрагменти світлоглиняних горщиків, прикрашених розписами білими та коричневими ангобами.

Столова кераміка представлена уламками червоноглиняного глека, вкритого лінійним орнаментом зі смуг білого ангобу (рис. 23: 1), а також миски, прикрашеної підполивним розписом білого і коричневого кольорів (рис. 23: 3).

Архітектурно-декоративну кераміку репрезентують кахлі, вкриті рельєфним рослинно-геометричним орнаментом. З їх числа привертає увагу археологічно ціла карнизна (пояскова) кахля, з рослинним орнаментом зі стилізованих пагонів, квіток та листя аканту (рис. 24).

До виробів зі скла належить уламок верхньої частини карафки, з частково збереженою петельчастою ручкою (рис. 23: 2).

Котлован будинку 1. У заповненні нижньої частини житла виявлена виразна добірка знахідок з глини і скла. Кераміка представлена уламками кухонного, столового та парадного посуду.

До кухонного посуду належать фрагменти світлоглиняних горщиків. Більшість з них вкрита кіптявою. Орнаменти нанесені білими та коричневими ангобами (рис. 25: 1-2).

Макітри представлені фрагментами світлоглиняних виробів, з розписами білим ангобом та їх денцями, в тому числі на кільцевому піддні (рис. 25: 3). Також до цієї групи посуду належать маловиразні уламки покришок.

Столовий посуд репрезентують фрагменти мисок, полумисків і глеків. Перші — типові для Полтави, з рослинно-геометричними орнаментами, нанесеними ангобами та вкритими поверх поливою.

Парадний посуд представлений уламком фаянсової посудини — супниці межигірського виробництва (рис. 25: 5), з наліпним рослинним орнаментуванням в основі ручки, що має вигляд листка аканту (Петрякова 1985).

Окрім цього, серед матеріалів, виявлених у котловані, є фрагменти близько десятка пляшок, виготовлених із зеленого скла. Більшість з них належить рідинному посуду початку XIX ст. (рис. 25: 6-9).

Однією з доволі цікавих знахідок, що трапилася у заповненні, виявився фрагмент керамічного димаря (рис. 25: 4). Подібні вироби вряди-годи зустрічаються при розкопках у Полтаві, зокрема, виявлені під час досліджень на Івановій горі (Супруненко, Пуголовок 2015а, с. 136, рис. 128: 11).

Із заповнення основи будинку походить знахідка великого залізного обробного односичного ножа, з масивним брущатим руків'ям прямокутного перетину та загнутим і скругленим на кінці ручки упором, широким трикутного перетину лезом. Руків'я ножа зберегло на момент знахідки відбитки обмотування його вузькою смужкою добре вичиненої шкіри, лезо — шкіряно-текстильних піхов (рис. 26: 1), де основою виступали

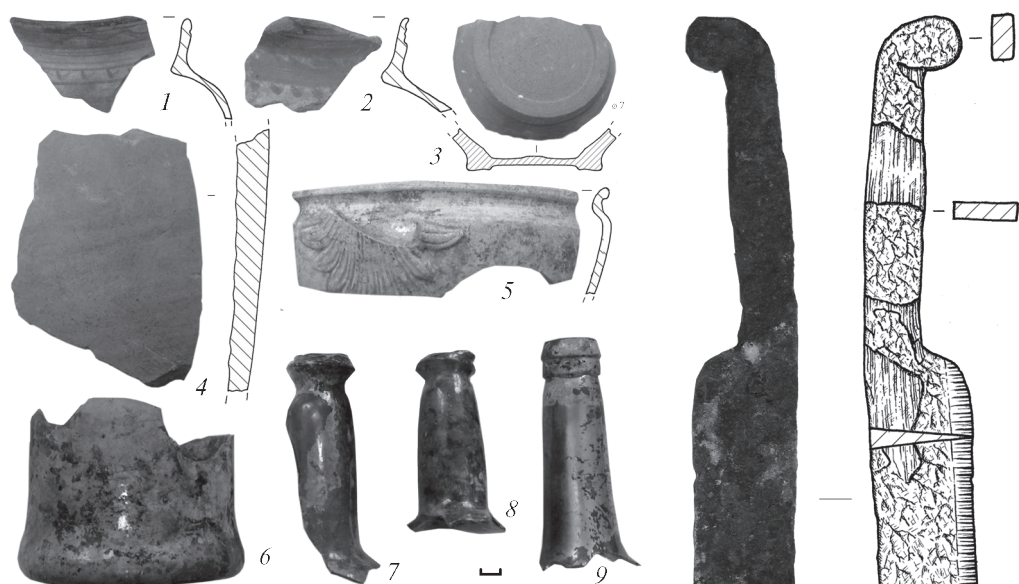

Рис. 25. Котлован будинку 1. Знахідки.
Кераміка (1-4), фаянс (5), скло (6-9).

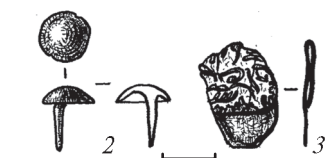

Рис. 26. Котлован будинку 1.
Металеві предмети. Залізо, латунь, свинець.

товста щільна вичинена шкіра і груба домоткана тканина полотняного переплетення. Загальна довжина ножа — 26,2 см, довжина леза — 15,7 см, його ширина — 3,2 см, довжина руків'я — 10,5 см, його ширина — 1,9 см, товщина — 0,6 см; товщина спинки леза ножа — 0,4–0,5 см (рис. 26: 1: фото і прорисовка).

Наявна також знахідка маленького меблевого латунного цвяшка з напівкулястою пустотілою шляпкою і коротким, загостреним донизу, стриженьком підквадратного перетину (рис. 26: 2). Довжина цвяшка — 1,30 см, діаметр шляпки — 0,90 см, її висота — 0,35 см, довжина стрижня — 1,10 см, його перетин у верхній частині — 0,15 × 0,12 см. Подібні цвяшки походять з розкопок нашарувань навколо добудов до маєтку М. В. Абазі в Абазівці су-

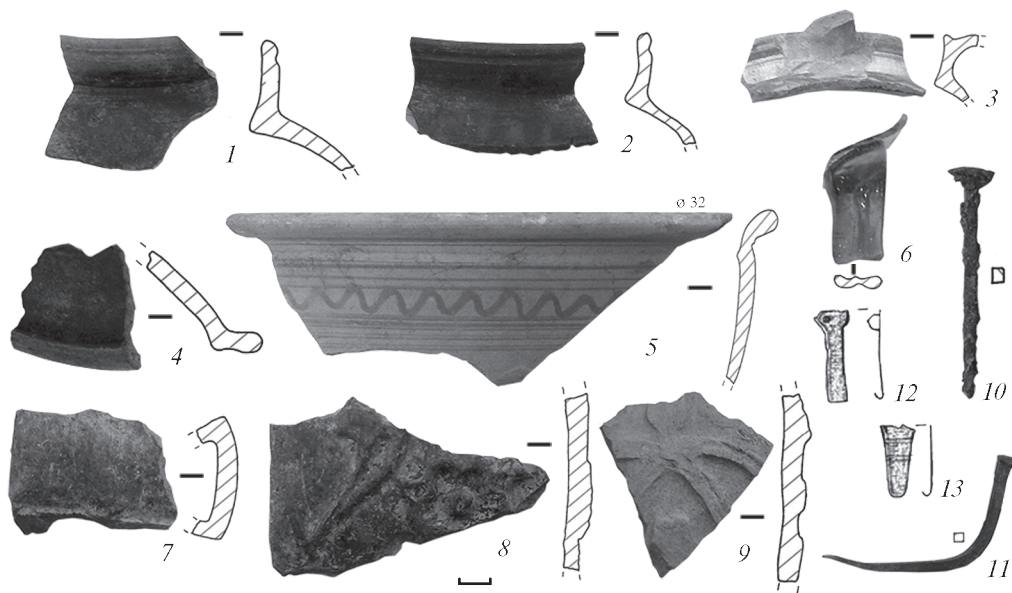

Рис. 27. Котлован будинку 2. Знахідки. *Кераміка, скло, бронза, залізо.*

часного Полтавського району (Супруненко, Шерстюк 2013, с. 130, рис. 15: 6–8). Є оплавлена та навпіл перегнута погано збережена дволатівкова товарна плombsа, можливо, близькосхідного походження (1,2 × 1,9 см), зі злегка помітними контурами кількох рядків напису вяззю (рис. 26: 3).

Котлован будинку 2. За досліджень нижньої частини житла виявлено виразну добірку знахідок з глини, скла та заліза. Кераміка представлена уламками кухонного і столового посуду.

До *кухонного посуду* належать фрагменти світлоглиняних дуже закіпчених горщиків, з орнаментуванням білими і коричневими ангобами (рис. 27: 1–3). Макітри репрезентують аналогічні сусідньому будинку фрагменти, з розписом по стінках смугами білого ангобу (рис. 27: 5).

Наявні маловиразні уламки покришок і частина сковорідки (рис. 27: 4).

Столовий посуд представлений фрагментами мисок, полумисків і глеків, аналогічних знахідкам з попереднього котловану.

Є чимало уламків *архитектурно-декоративної кераміки*. Це лицьові пластини лицевих, пояскових і кутових кахлів, фрагменти їх румп з рослинним та рослинно-геометричним орнаментами. Кілька з них вкриті зеленою поливою (рис. 27: 7–9).

Рис. 28. Будівля 1.
Монета другої чверті XVIII ст. Мідь.

В основі будинку знайдено також фрагменти двох скляних штофів, ручку карафки (рис. 27: 6). Вироби із заліза представлені кованими цвяхами різноманітної довжини (рис. 27: 10–11).

Вирізняються два уламки бронзових книжкових застібок (рис. 27: 12–13). Перша – майже ціла, у вигляді вузької тонкої платівки з напівкруглим загнутим зацепом, в основі – з округлим розширенням та отвором посередині для закріплення, в якому збереглася частина окисленого залізного стрижня-цвяшка, а на зворотному боці – шматочка дерев'яної основи, до якої кріпилася ця застібка (рис. 27: 12). Її довжина – 3,10 см, ширина – 0,65 см, товщина – 0,08 см, ширина – 1,2 см.

Друга застібка збереглася трохи більше, ніж наполовину (рис. 27: 13). Вона також платівчаста тонка, з розширенням до основи та маленьким круглим отвором посередині, на якому й відбувся злам. Довжина фрагменту – 2,25 см, ширина – 0,7–1,1 см, товщина – 0,05 см, діаметр отвору – 0,15 см (рис. 27: 14).

Наявність подібних знахідок засвідчує очевидну освіченість мешканців цього будинку та використання ними книг, вірогідно, релігійного змісту.

Будівля 1. В одній зі стовпових ямок будівлі (за допомогою металодетектору) виявлена мідна монета Російської імперії часу початку правління Анни Іоаннівни (1730–1740) – «денга» 1731 р. (рис. 28).

Аверс: двоголовий орел, увінчаний короною; *реверс:* у фігурному картуші номінал – «ДЕ/НГА» у два рядки і дата «1731», гурт – зі скошеною насічкою.

Подібна знахідка є підставою для датування господарської будівлі у межах другої чверті – середини XVIII ст., та маркірує час початку забудови передфортечної площини гласісу вздовж майбутньої вулиці Стрітенської.

Таким чином, отримані матеріали, виявлені під час досліджень цієї ділянки історичної частини Полтави, надають уявлення про матеріальну культуру мешканців передмістя полкового та повітового центру другої – останньої чвертей XVIII і рубежу XVIII–XIX ст. Вони розширюють та певним чином доповнюють уявлення щодо історичної топографії, часу освоєння і складання різних частин міста та передмістя. Знахідки засвідчують, що на кінець XVIII – на початку XIX ст. у вжитку містян був кухонний, столо-

вий, а в більш-менш заможних господарів і парадний керамічний (фаянсовий) та скляний посуд. Привертає увагу відсутність серед знахідок уламків дрібної керамічної пластики і фрагментів люльок, що може вказувати на контингент та звичай мешканців лівобіччя Стрітенської вулиці напередодні перетворення Полтави на губернське місто.

Зауважимо також, що цвинтар Стрітенської церкви розташований дещо західніше від цього могильника, ближче до перехрестя сучасної вул. Соборності з вул. Стрітенською, а також на подвір'ї філії Національного банку України в Полтавській обл. (Коваленко 2015, с. 83). І це підтверджено наглядовими спостереженнями 1983 р.

Внаслідок робіт 2015 р. виявлені сліди першопочаткової забудови гласісу Полтавської фортеці з другої чверті – середини XVIII ст. (господарська будівля 1), формування лівобіччя майбутньої вулиці в останній чверті і до кінця XVIII ст. та появу тут пізніше нових будинків міщан. Розбирання існуючої забудови засвідчило втілення у життя засад регулярного планування і влаштування житлових будівель на Стрітенській вулиці від початку до середини XIX ст.

Таким чином, проведені дослідження надали зовсім неочікувані і доволі яскраві матеріали щодо старожитностей різних епох у межах головного історичного ареалу міста Полтави.

РОБОТИ ПО вул. СОБОРНОСТІ (кол. ЖОВТНЕВІЙ), 17

1. Проведення досліджень та їх особливості

Археологічні наглядові роботи на місці спорудження нового корпусу Полтавського обласного управління Національного Банку України (далі – НБУ) на розі вул. Соборності (кол. Жовтневої) та колишньої пл. Леніна (сучасної вул. Конституції), за адресою вул. Соборності, 17 (рис. 1: 2), проводилися загоном Охоронної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації за договором з ДПІ «Міськбудпроект» (м. Полтава). Визначена під дослідження площа призначалася для зведення нового господарського корпусу (рис. 29). Потребували вивчення також смуги прокладання комунікацій, пов'язані з проведенням незначних земляних робіт.

Дослідження проводилися у кілька етапів – від березня 1998 р. до кінця грудня 1999 р. Роботи 1998 р. включали обстеження, проведені під час прокладання траншей газопроводу вздовж старого корпусу НБУ та північно-західного боку огорожі Сонячного парку (рис. 36); розвідки навесні 1999 р. обмежилися вивченням площі розкриття траншей біля старого корпусу; роботи у грудні 1999 р. надали можливість проведення наглядових робіт на місці спорудження нового корпусу (рис. 31). Останні стримувалися захаращеністю ділянки досліджень, складною економічною ситуацією того часу і зривами графіку здійснення робіт*.

* Роботи велися за Відкритим листом за № 159 від 26 жовтня 1999 р., виданим Польовим комітетом ІА НАН України на ім'я на той час директора Центру, кандидата історичних наук О. Б. Супруненка – керівника робіт. До їх проведення залучалися: у 1998 р. – старші наукові співробітники Центру О. О. Белько та О. В. Коваленко, старший лаборант експедиції О. В. Сидоренко; у 1999 р. – завідувача відділом І. М. Кулатова, завідуючий сектором А. В. Гейко, старші наукові співробітники О. В. Коваленко, К. М. Мироненко, лаборант М. О. Радченко (1957–2013). Антропологічні матеріали опрацьовувалися молодшим науковим співробітником Центру, асистентом Української медичної стоматологічної академії А. В. Артем'євим.

Загальна досліджена площа на кінець 1999 р. склала понад 320 м² (розкоп — 140 м² і траншеї — відповідно, 181 і 27 м²).

Методичний бік проведення робіт базувався на опрацьованому у межах міської забудови знятті верхнього прошарку міських відкладень ХІХ–ХХ ст. за допомогою екскаватора, а після цього, з рівнів 0,5–0,7 м — вибирання залишків пізньосередньовічних і деяких новітніх об'єктів вручну. Площа і форма розкопу, траншей була зумовлена обрисами необхідних для будівельників заглибин.

Рівень понижень та перевищень визначався від «0», за які були взяті пронівельшовані і вказані на картографічних матеріалах орієнтири: північно-західний кут огорожі Сонячного парку, південно-західний кут старого корпусу відділення Національного банку (колишній Держбанк).

Колекція знахідок надійшла на постійне збереження до фондів Центру, які в 2014 р. остаточно передані на зберігання до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

2. З історії ділянки головного історичного ареалу міста

Район досліджень позначений в історичній топографії міста Полтави місцезнаходженням у ХVІІ–ХІХ ст. ряду архітектурних, історичних та містобудівельних пам'яток, більшість з яких не збереглася до нашого часу. Отже, проведення робіт мало певні перспективи щодо отримання додаткової інформації про ці об'єкти.

Найбільш відомою серед архітектурних пам'яток цього кутка давньої Полтави була Стрітенська церква. Вона розміщувалася обабіч головної міської вулиці і фортечної еспланади, біля рогу сучасних вул. Соборності та Стрітенської. Відомості про неї збереглися з кінця ХVІІ ст. (*Мазанов 1901, с. 1045*). «Кладовищенская церковь на предградье обретающаяся» тоді була дерев'яною, триверхою і двопрестольною. У 1781 р. вона почала розвалюватися через вітхість, тому на її місці у 1782–1787 рр. збудували нову муровану культову споруду у стилі українського бароко. Опис цієї яскравої пам'ятки наведений М. Я. Рудинським (1887–1958) (*Рудинський 1992, с. 20–21*). Церква зруйнована за антирелігійної істерії 1937–1938 рр. На її місці у 1955–1957 рр. споруджено адміністративний будинок колишнього міськвиконкому (*Полтавщина 1992, с. 888*), на сьогодні — Апеляційного суду Полтавської обл.

Біля Стрітенської церкви розміщувався цвинтар, де знайшли свій останній спочинок відомі та чимало рядових полтавців. Частина краєзнавців вважає кладовище біля Стрітенської церкви найстарішим міським некрополем часу Руїни і Гетьманщини. Перші поховання тут почали здійснюватися в другій половині ХVІІ ст. Спочатку це кладовище вважалося цвинтарним при Стрітенській церкві, згодом — перетворилося на міське.

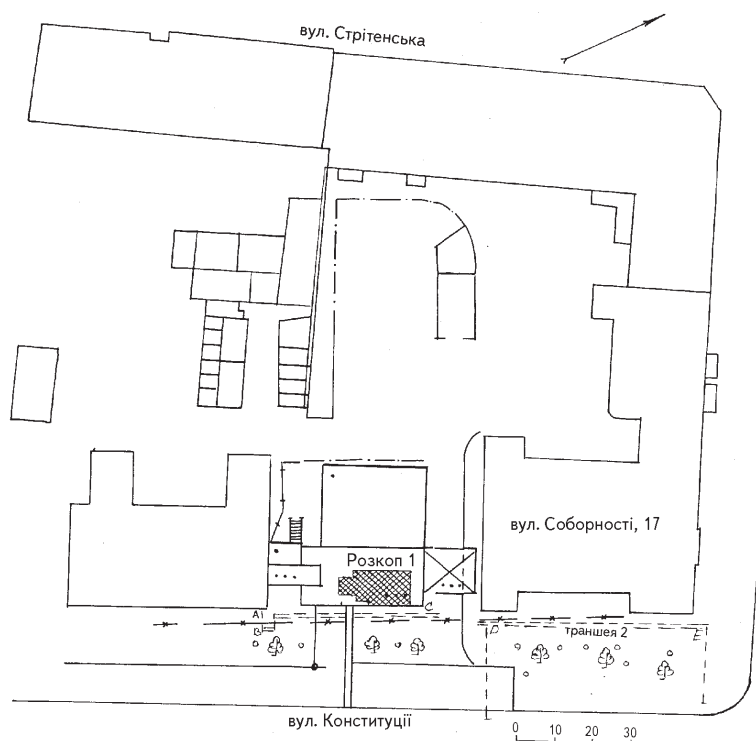

Рис. 29.
Полтава,
вул. Соборності,
17. План
розміщення
розкопу 1
і траншеї 2.

На ньому був похований російський головнокомандуючий Південною армією, уроженець Пруссії Р. А. Бісмарк (1683–1750), представник відомого дворянського роду, який дав Німеччині визначного політичного і військового діяча, канцлера О. фон Бісмарка. Чимало джерел та окремі, збережені в колекції Полтавського краєзнавчого музею знахідки, вказують на поховання тут відомого бойового генерала, учасника Полтавської битви, командуючого військами в Україні та будівничого Української оборонної лінії у басейні Орелі 1730-х рр., київського генерал-губернатора І. Б. Вейсбаха (?–1735) (*Полтавщина* 1992, с. 782). Кладовище було закрито у зв'язку із розвитком міста в 1830 р. Пізніше його територія почала забудовуватися. Локалізується на ділянці між сучасними вул. Стрітенською, Соборності та Конституції (кол. пл. Леніна), поза межами тодішньої полкової фортеці, і територіально прилягало до забудови передмість – форштадту кінця XVII – XVIII ст.

За часу існування Полтавської фортеці досліджена ділянка частково знаходилася у межах незабудованої еспланади (гласісу), завширшки понад 200 м, призначеної для зручності ведення бойових дій і захисту лінії укріплень (*Павловский* 1909). Зовнішня оборонна огорожа пролягала від східного краю Стрітенської вул. (Комсомольська) до Петровської пл. (кол. пл. Лені-

Рис. 30. Відреставрований фасад старого корпусу НБУ (вул. Соборності, 17). На передньому плані — місце початку траншеї 1.

Рис. 31. Будівельний майданчик — місцерозташування розкопу 1 і траншеї 2. На передньому плані — північно-східний кут Петровського парку.

на, вул. Конституції). На цьому відрізку укріплень знаходилася Київська брама, від якої розпочинався шлях до Києва. Всі вулиці, що почали забудовуватися поза лінією укріплень, трасувалися рівнобіжно валам і ровам, переважно у широтному напрямку, зокрема, сучасні вул. Стрітенська, Гоголя, Котляревського (Іванюк 1976).

Вищезгадана Київська брама була вирішена у вигляді дерев'яної вежі у горнверку з равеліном. Знаходилася вона на сучасній Соборності (кол. Олександрівській) вул., у місці з'єднання Спаського бастиону з Київським, праворуч від Стрітенської церкви (Коваленко 2015, с. 51).

Після завершення нівелювання валів фортеці у 1817 р., здійсненого за розпорядженням генерал-губернатора М. Г. Рєпніна, на місці еспланади було влаштовано торгові ряди (так званий «Старий базар») (Гладыш 1982, с. 12). Вивільнений простір поступово забудовувався, а замість укріплень з часом були розбиті парки і сквери, прокладена лінія проспектів.

Північно-східна частина кварталів по вул. Стрітенській (Комсомольській) та Іванівській (Гоголя) стала на середину ХІХ ст. осередком розселення і влаштування торгово-складських приміщень з кількаярусними погребами для купецтва Полтави.

Цікаво, що вуличне покриття, крім головної Олександрівської вул., з'явилося тут лише з 1855 р., зокрема, по трасі кол. вул. Кірова (вул. Конституції і Хрестовоздвиженський провулок) (Гейдельберг 1988).

Таким чином, район спорудження майбутнього корпусу НБУ був надзвичайно цікавим на предмет уточнення ряду даних щодо історії міста Полтави Нової доби.

Це стосувалося і суто археологічних старожитностей часу літописних слов'ян та Київської Русі, адже до Петровського парку виходив тисячоліття

тому найдавніший курганний некрополь літописної Лтави, частина поховань якого була досліджена у кінці XIX ст. (Кулатова, Супруненко 1990, с. 44, рис. 2; Супруненко 1992, с. 60).

3. Деякі знахідки поруч з перехрестям вул. Соборності та Стрітенської

Район досліджень вже на початок 1980-х рр. був позначений археологічними знахідками, що відносилися переважно до козацького часу.

Так, при прокладанні траншеї ливнівки на розі вул. Соборності і Стрітенської, на глибині понад 2 м О. Б. Супруненко та І. С. Мельниковою 1983 р. були виявлені поховання, здійснені за християнським обрядом із західною чи близькою до неї орієнтацією. Поховання залягали під досить ущільним шаром міських культурних відкладень потужністю 0,4–0,7 м, що належали часу розбудови губернського центру, переплануванню вулиці Прорізної та влаштуванню поряд з її трасою вулиці Олександрівської. Поверх них лежали кілька шарів покриття вул. Олександрівської – прошарки піску, глини, зотлілого дерева від дерев'яної «мостової» і бруківки XIX–XX ст. завтовшки 0,3–0,4 м.

Поховання виявлені вздовж центральної вісі вул. Соборності, від рогу з вул. Стрітенською до закінчення прибудови до філії НБУ 1960-х рр., тобто на протязі більше 20 м. Всього простежені залишки понад 10 поховань, здійснених у дерев'яних дощатих трунах, що вміщувалися у прямокутні в плані материкові ями розміром від $0,7 \times 1,6$ до $1,2 \times 2,5$ м. Щодо положення похованих, то відзначено, що лежали вони на спині випростано, руки складені кистями на животі або вздовж тулуба. Поховання були безінвентарними. Лише в одному з них трапилася мідна російська монета – «денга», що через поганий стан збереження не могла бути визначена точніше, ніж як карбована при Анні Іоаннівні (1730–1740) у 1730-х рр. Поховання виявилися частково зруйнованими земляними роботами 1950-х рр. з прокладання міських комунікацій. Це була частина цвинтаря тоді ще першої дерев'яної Стрітенської церкви (Мазанов 1901, с. 1045), збудованої наприкінці XVII ст. і розібраної «по причині ветхости» (Арендаренко 1852 с. 41), що переріс у загальноміське кладовище середини XVIII ст.

У цьому контексті варто навести й кілька інших повідомлень, наданих фахівцями та зафіксованих одним з авторів.

За повідомленням колишнього Полтавського міського архітектора Л. С. Вайнгорта (1912–1994), при зведенні огорожі адміністративного будинку навпроти філії НБУ, по вул. Соборності, 18 (міськвиконком, сучасне приміщення Апеляційного суду Полтавської області), на розі вул. Соборності та Конституції, 1962 р. була відкрита господарська яма діаметром більше 1,5 м з матеріалами кінця XVII – початку XVIII ст., частина з яких

належала до керамічного браку й була оплавленою. Ймовірно, що сміттєва яма входила до господи гончаря, і, таким чином, позначала район розташування одного з гончарських кутків у Полтаві часу Гетьманщини.

Під час укріплення фундаменту будинку філії Національного банку, спорудженого на початку ХХ ст., робітниками підрядної організації двічі 1998 р. були виявлені порожнини під стінами споруди, що залягали на глибині 6 і 8 м. Встановлена бурінням висота таких порожнин становила 1,6–2,2 м. Дані щодо їх ширини відсутні. Останні можуть бути віднесені до трас проходження підземних ходів ХVІІ – початку ХVІІІ ст., і, що менш імовірно, до залишків підкопів «мінної» війни під час оборони Полтави навесні 1709 р.

Насамкінець зазначимо, що за влаштування ливнівки у 1983–1984 рр., у траншеї майже навпроти центрального входу до будинку банку, на глибині 0,6 м була знайдена монета – гданський орт 1625 р. карбування, що потрапила до приватної збірки. А у відвалах траншей виявлено кілька уламків ліпного посуду роменської культури, вінце гончарного горщика ХІІ ст., чимало фрагментів посуду ХVІІІ ст. Аналогічні знахідки траплялися й у більш ранні часи (1950–1960-ті рр.), про що повідомляла полтавський краєзнавець та археолог, завідувача відділом історії дожовтневого періоду Полтавського краєзнавчого музею Г. О. Сидоренко (1918–1983) (*Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова 1999 зв., арк. 8–11*).

Згадаємо також, що на подвір'ї будинку сучасної Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. П. Котляревського 1985 р. стався провал колодязя ХVІІІ ст., позначений просівом розміром 1,5 × 1,7 м. Діаметр його шахти становив 2,1 м. Нижня частина колодязя, – з глибини 8 м, – містила кріплення у вигляді квадратного у плані зрубу розміром близько 2 × 2 м і була помітна при огляді зверху візуально.

Таким чином, окремі знахідки різних епох – від Х–ХІ до ХVІІІ ст. – вказують на використання цієї території, принаймні, з господарською метою ще до спорудження Полтавської фортеці козацької доби, з середини ХVІІІ ст. – про влаштування тут міського кладовища перед в'їздом до укріплень. У цілому ж, цей район на той час тяжів до зони гласісу – вільної від капітальної забудови території перед валами і ровом фортеці, яка призначалася для спостереження за навколишньою територією чи ведення прицільного вогню гарнізоном.

4. Розкопки на місці нового корпусу філії НБУ

Дослідження на ділянці спорудження нового корпусу Полтавської філії НБУ проводилися у грудні 1999 р. за 15 м на південний захід від старого корпусу банку, по вул. Соборності, 17 (рис. 29; 31). Роботи велися шляхом

закладання суцільного розкопу, що охопив південно-східну та південну частини майбутнього котловану. Розкоп був розміщений паралельно вісі вул. Конституції (кол. пл. Леніна) та огорожі Петровського парку (рис. 29) і мав розміри — $18,0 \times 8,5$ м. Південно-східна його стінка для фіксації об'єктів та знахідок отримала цифрову нумерацію квадратів в 1×1 м; північно-східна — літерні позначення — від «А» до «З». У південно-східному куті розкопу, через відсутність місця для досліджень (наявність вагончиків будівельників), утворився уступ підпрямокутної форми, територія якого не досліджувалася. Загальна площа вивченої ділянки становила дещо більше 130 м^2 (рис. 32).

Стратиграфічні спостереження відкрили наступне залягання нашарувань:

0 — 0,2 м — шар дерену, місцями, з прошарками асфальтного покриття, підстеленого піщано-щебеневою підсипкою;

0,20 — 0,38 м — чорноземні і піщані підсипки подвір'я 1970-х рр.;

0,38 — 0,90–1,25 м — заповнення напівпідвального приміщення житлового будинку першої половини ХІХ ст., що складалося з битої цегли, цегляно-глиняної суміші з окремими дошками, горілим деревом і дранкою, вапняним розчином, вугликами тощо;

0,90–1,25 — 1,40 м — шар похованого чорнозему, поверхня якого мала сліди перебування у вогні, перебитий котлованом житлового будинку на більшій частині розкопу. На дні котловану збереглися відбитки дошок настилу підлоги та лаг для її опор, трухлявини. Місцями котлован врзався значно глибше похованого чорнозему — до масиву перед- та материка. Саме на такі заглибини спиралися стінки і перегородки будинку;

1,40 — 1,65 м — передматерик — чорноземно-суглинкова суміш, інтенсивно перемішана багатовіковою діяльністю землеріїв;

з 1,65 — 1,70 м — материк — палевий лесоподібний суглинок (рис. 32).

Планіграфічно у розкопі була простежена південно-західна частина житлового будинку початку ХІХ ст. розміром понад $12,5 \times 8,5$ м — рештки його фундаменту, основи простінків і напівпідвального приміщення (кв. 1–12 а-з). Фундаменти споруди були викладені з п'яти рядів цегли, простінки — двох рядів чи із застосуванням глиняно-цегляного підмурку, на який викладався подвійний ряд цеглин. Верхня частина фундаменту мала підсилення, закладене в кінці ХІХ ст. з цегли одного з полтавських заводів з характерними таврами «БиК». Передматерикова, материкова і чорноземна частини основи котловану будівлі зберегли рештки більш давніх споруд господарського характеру, що існували до спорудження будинку.

З південного заходу до фундаментів примикали рештки основи веранди чи галереї, викладеної з півторарядної смуги цегляної кладки, зорієнтованої за віссю північний захід — північ — південний схід — південь

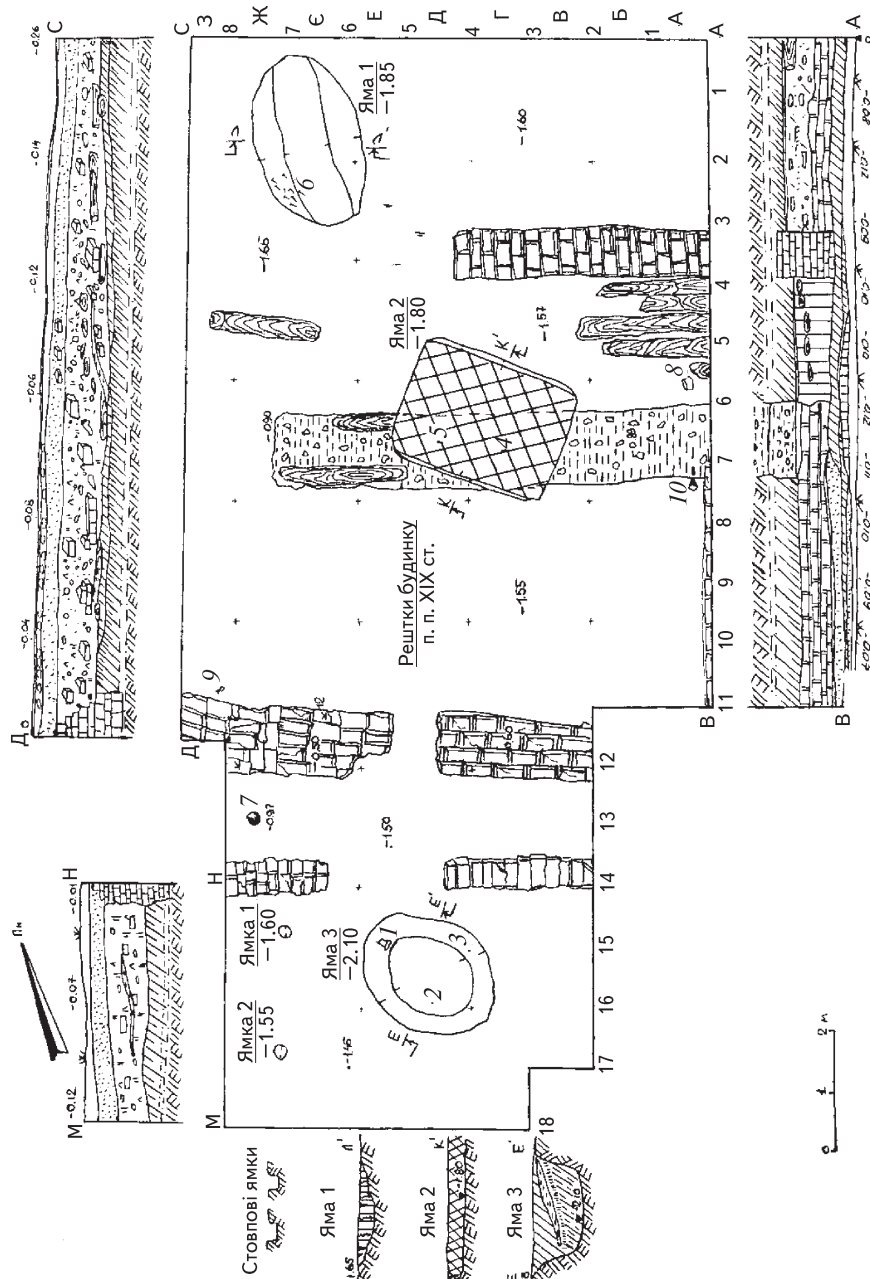

Рис. 32. План розкопу 1, профілі стінок та перетини виявлених об'єктів.

Цифрами на плані позначені: 1 — уламок керамічного кухля XVII ст.; 2 — чавунна картечина; 3 — картечина з гальки; 4 — бронзові пряжки XVIII ст.; 5 — кремені; 6 — бронзові шпильки; 7 — чавунна граната поч. XVIII ст.; 8 — горщик поч. XIX ст.; 9 — скляні пляшечки; 10 — пляшка від мінеральної води кін. XIX ст.

(кв. 14 в-ж). Цей фундамент на вапняному розчині був заглиблений у передматерик і материк на глибину до 2,10 м (рис. 32).

Під рештками будинку збереглися нижні частини господарських споруд XVIII ст. Так, у кв. 1–3 е–ж – залишки нижньої частини господарської ями 1; у кв. 5–8 в–д – перекопу, ймовірно, вигрібної ями 2; у межах кв. 15–17 е–д – основа господарської ями 3 (рис. 32).

Яма 1 (кв. 1–3 е–ж) овальної в плані форми була зорієнтована довшою віссю у меридіальному напрямку. Мала розміри – $1,6 \times 2,8$ м, поздовжню злегка заглиблювалася у материк. Глибина від «0» – 1,85 м (від рівня виявлення – 0,20 м). Дно було скругленим, стінки – похилими, заглаженими у материковій частині. Заповнення складав майже однорідний інтенсивно чорний чорнозем із затьоками, що дозволяло вважати рештки цієї заглибини ямою для зливання кухонних відходів. У заповненні виявлені їх рештки – кістки та луска риби, дрібні кісточки птахів, перетрухле шкорлупиння, кісточки вишні, слив тощо.

У північно-західній частині господарської ями виявлена розсип бронзових заколок до хусток. Це 10 шпильок з кулястим двоскладовим навершям, з двох напівкульок діаметром 1,5–4,0 мм, нанизаних на спрямлений дротовий стрижень 4,1–5,7 см (рис. 33). Місцями погнуті стрижні вказували на тривале використання, ймовірно, під час роботи кравця. За сукупністю знахідок існування ями може припадати на кінець XVIII – початок XIX ст.

Яма 2 (кв. 5–8 в–д) прямокутної у плані форми, розмірами $2,1 \times 2,7$ м, мала прямовисні стінки і рівне дно. Збереглася нижня частина цієї господарської споруди, що мала у чорноземному, збагаченому органікою заповненні численні сліди затьоків. На час її існування вказують кілька фрагментів подрібнених уламків стінок гончарного світлоглиняного посуду, кремень від кресала (рис. 34: 1) та знахідка у заповненні двох пряжок від ременів одягу (рис. 34: 2-3). Пряжки литі, рамки скруглено-прямокутні, переділені напівкруглим стрижнем вісьового стовпчика для огинанням ременем. Чарунки рамок підпрямокутної форми. Обидві відлиті в одній односторонній формі, зворотній бік – майже рівний, зі слідами від лиття металу. Датування ями, таким чином, обмежене останньою чвертю XVIII ст.

Яма 3 – залишки господарської, можливо, зернової ями, що виявлена у кв. 15–17 е–д, під рештками веранди. Яма мала округлу форму, похило зведені до спрямленого дна стінки. Її діаметр становив 1,7–2,4 м, діаметр дна – 1,2–1,4 м; глибина від рівня виявлення – 0,65 м (рис. 32: я. 3). Заповнення складалося із сіро-коричневого чорнозему з дрібними вкрапленнями гли-

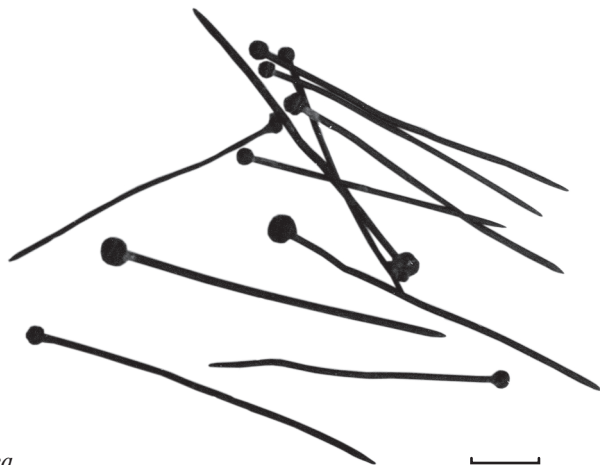

Рис. 33. Яма 1. Шпильки. Бронза.

ни, шматочків дерева; у нижній частині чорнозем був інтенсивно чорним, з попелом та слідами перебування ґрунту у вогні. Дві третини заповнення відділяла лінза суглинку, підстелена попелом завтовшки 0,10-0,15 м. В ньому виявлено лише кілька знахідок.

Це — нижня частина гончарного керамічного кухля циліндричної форми (рис. 32: 1), звуженого до верху, з плоским денцем плиточкою із утором. Поверхня посудини знизу була вкрита горизонтальними смугами і кривулькою, нанесеними ангобом червонувато-коричневого кольору, з поодинокими цяточками зеленої поливи, що, певно, обводила крайкою вінцеву частину виробу. Висота збереженої частини кухля — 13,2 см; діаметри: тупуба — 6,7 см; дна — 12,0 см. Знахідка такого кухля була вперше виявлена в Полтаві і пов'язується з продукцією полтавських гончарів (кол. вкл. III: 1).

Ще два артефакти вказували на неспокійне життя у передмісті полкової фортеці, а саме на ведення час від часу бойових дій перед фортечними мурами. У заповненні ями трапилися чавунна куляста картечина діаметром 4,0 см і вагою 280 г (рис. 34: 2–3), а також, імовірно, картечина з масивної кам'яної гальки овальної у перетині форми, довжиною 4,0 см і меншим діаметром 2,8 см, вагою в 60 г (рис. 32: 3; 34: 4). Так, як інших знахідок не було виявлено, то господарська споруда могла датуватися *кінцем XVII — початком XVIII ст.*

У плані свідчень проходження бойових дій на цій ділянці Полтавського передмістя важливою є знахідка на межі похованого чорнозему, до речі, зі слідами перебування поверхні ґрунту у вогні, великої чавунної (пустотілої) гранати діаметром 10,2 см та вагою у 3,796 кг, що трапилося під час зачистки кв. 13 ж на глибині 0,97 м (рис. 32: 7; 34: 7). Вірогідно, остання була 6-фунтовою звичайною чавунною сферичною гранатою до 6-фунтової мортири (*Каталог 1960, с. 28*).

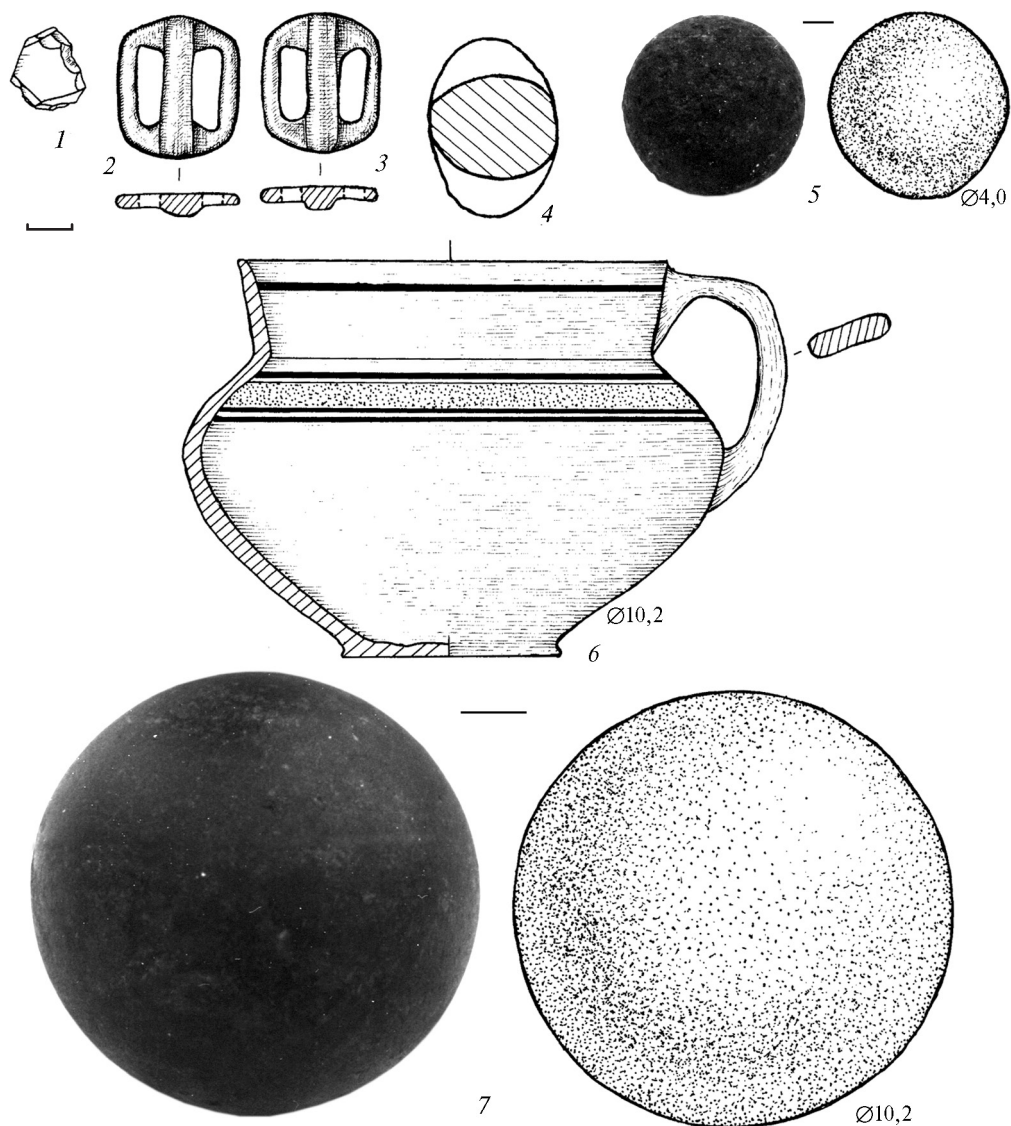

Рис. 34. Знахідки з господарських ям, культурних нашарувань XVIII ст. і заповнення котловану будинку.

1 – кремій; 2, 3 – бронза; 4 – камінь; 5, 7 – чавун; 6 – кераміка.

Отже, знахідки і рештки відкритих господарських споруд вказували на спорадичне використання території, відведеної під спорудження нового корпусу філії НБУ, упродовж X – XVII ст., ведення бойових дій, вірогідно, пов'язаних зі штурмом та обороною Полтави у ході відомих подій 1695 чи 1709 рр.

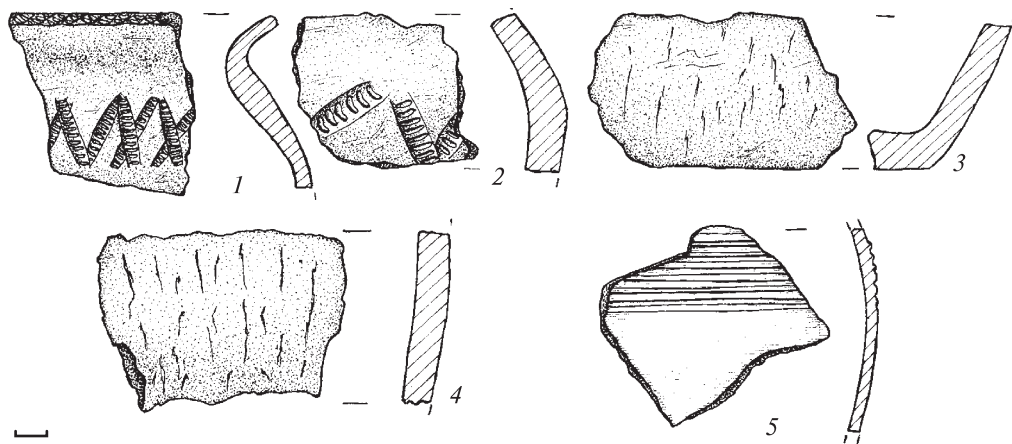

Рис. 35. Пізньороменська ліпна (1-4) та давньоруська гончарна (1-5) кераміка із заповнення котловану будинку поч. XIX ст. і траншей.

5. Наглядові роботи на траншеях газопостачання

Прокладання траншеї під газопровід входило до обсягів робіт зі спорудження нового господарського корпусу Полтавської філії НБУ та ремонту старого корпусу за адресою: вул. Соборності, 17 (рис. 30–31). Ці роботи включали прокладання траншеї завширшки близько 1,0 м та глибиною 1,1–1,2 м. Остання була спрямована від старого будинку філії НБУ до газорозподільчого пункту — через перехрестя вул. Соборності та Конституції до рогу вул. П. Орлика і Конституції, далі — вздовж вул. П. Орлика по Сонячному парку (рис. 36). Крім того, відрізок цієї ж траншеї пролягав вздовж південного боку корпусу старого будинку НБУ (колишнього Держбанку), до суміжної будівлі по вул. Конституції (рис. 29). Враховуючи значний розрив у часі ведення польових робіт на кожному конкретному відрізкові, у польовій документації обидва отримали різну нумерацію — ділянка, що вела вздовж Сонячного парку, була названа «траншея 1», а біля корпусу банку — «траншея 2».

Траншея 1

Обстеження траси траншеї 1 здійснювалося з метою перевірки наявності культурних нашарувань археологічного характеру. Траншея, як вже зазначалося, прокладалася по вул. Соборності до перехрестя з вул. Конституції, далі — вздовж північно-західної частини огорожі Сонячного парку (рис. 36). Була зорієнтована по лінії південний захід — північний схід, ближче до широтного напрямку.

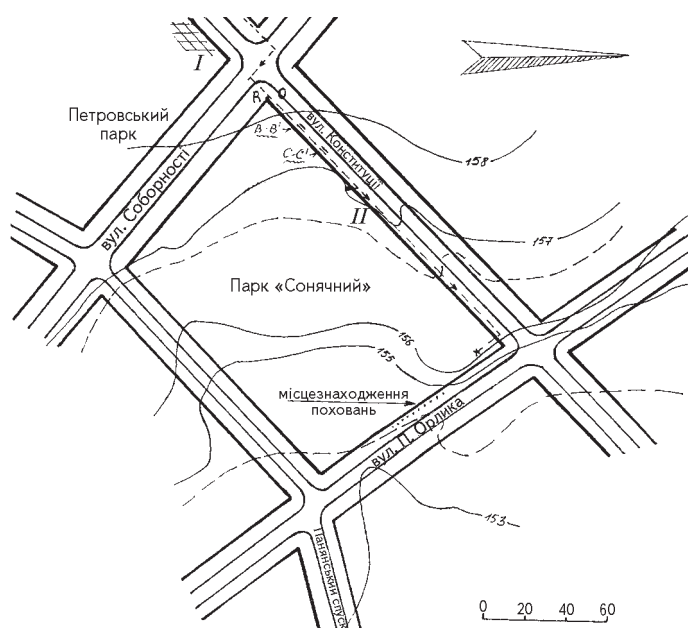

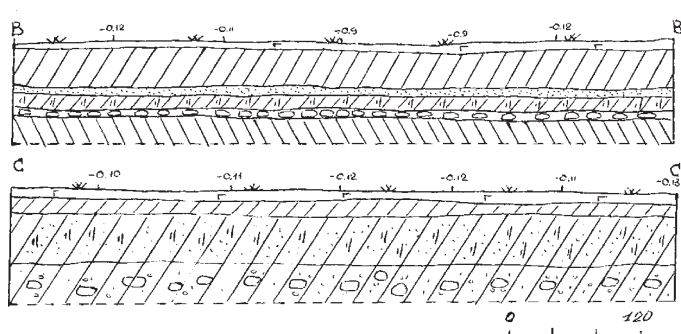
Рис. 36. Ділянка траншеї І у Сонячному парку.
І — місцезнаходження залишків гончарного виробництва кін. XVII ст.;
ІІ — траса траншеї газопроводу.

Протяжність траншеї, прокладеної через панівне підвищення плато мису правого корінного берега р. Ворскла (а також струмків Полтавка — Рогізна і Лтава — правих приток Ворскли) в історичній частині міста, становила 160 м. Її глибина від рівня денної поверхні досягала 1,1–1,2 м, ширина — 1,0–1,2 м, відповідно загальна площа ділянки з траншеєю складала 181 м². Абсолютна висота ділянки, де велися земляні роботи, коливалася у межах від 158,0 м на початку до 156,0 м у місці її завершення, неподалік від схилу колишнього Панянського яру (рис. 36).

Земляні роботи виявили наявність культурних нашарувань доби пізнього українського середньовіччя, відкладених у межах колишнього передмістя й еспланади полкового центру. При обстеженні отримані певні уявлення про стратиграфію цієї частини полтавських передмість XVII–XVIII ст. Культурні нашарування більш раннього часу, через невелику глибину траншеї, виявилися не зачепленими.

При дослідженнях за «0» прийнятий північно-західний кут огорожі Сонячного парку — місце початку робіт з прокладання траншеї (рис. 36). У стінках виявлена загалом одноманітна стратиграфія: 0 — 0,40 м — наведений чорнозем газонів; 0,40 — 0,45 м — пісок-підсипка вуличного покриття кінця XIX — початку XX ст.; 0,45 — 0,55 м — шар обгорілого чорнозему — сліди однієї з пожеж Полтави другої чверті XIX ст.; 0,55 — 0,65 м — світло-сірий чорнозем з будівельним сміттям (уламками цеглин, конкrecій, вапняного розчину) — слідами будівництва у губернському центрі першої половини XIX ст.; 0,65 — 1,15 м — чорноземний культурний шар

Рис. 37. Ділянка поряд із Сонячним парком. Траншея 1. Профілі зачисток стінок.

XVII–XVIII ст. (прокопувався до глибини 1,20–1,25 м) (рис. 37). На рівні 0,60 – 0,90 м від «0» простежені залишки влаштування вуличного покриття – бруківки, що складалася з оброблених гранітних каменів розміром 0,2 × 0,3 × 0,3 та 0,3 × 0,3 × 0,4 м, викладених горизонтальним шаром на поверхню вулиці на легкій піщаній основі. Бруківка може датуватися серединою XIX ст. (1855 р.), отже, поверхневі нашарування потужністю 0,4–0,9 м утворилися від підсипання вулиці (сучасної вул. Конституції) за останні 140–150 років.

Імовірно, що масив ґрунту для цієї підсипки вибирався із залишків валів полкової фортеці, розташованих неподалік, та котлованів будівельних фундаментів. Це здійснювалося під час перепланування губернського центру після 1817 р.

При прокладанні траншеї проводився контроль за вибиранням ґрунту та збір переважно перевідкладених знахідок пізньосередньовічного часу. Серед них траплялися подрібнені фрагменти гончарного посуду XVII – початку XIX ст., представлені здебільшого невеликими за розмірами уламками горщиків, полумисків і тарілок з ангобовим безполиви та підполиви'яним візерунками, кахлями, а також фрагментами виробів з гутного скла, заліза. Виявлена й пошкоджена корозією монета – білоновий півторагрошовик, карбований за правління Сигізмунда III Вази у Речі Посполитій, між 1621–1624 рр.

Керамічні матеріали з траншеї належали до характерних форм гончарного посуду XVII–XVIII ст. – горщиків і макітер з нахиленим назовні вертикальним, часом профільованим вінцем, іноді зі слідами крайкування поливою зеленого чи брудно-зеленого тонів. Вінця горщиків орнаментувалися тонкими горизонтальним смужками, нанесеними ангобами, пасмами кривульки під ними, такими ж тоненькими горизонтальними лініями, на плічках – комбінацією цих елементів декорування, нижче – підтрикутними чи сердцеподібними цяточками зі скошеними смугами (рис. 38: 2, 9; 39: 1). За типом і хронологією ці горщики належать третій чверті XVIII – рубежу XVIII–XIX ст. Кухонний посуд

репрезентували також уламки покришок (рис. 38: 12), ринок з внутрішньою поливою (рис. 38: 11). До столового посуду належали фрагменти полумисків і тарілок, прикрашених ангобовим візерунком по тлу світлої глини (рис. 38: 1; 39: 2).

Досить виразними є зразки гутних скляних виробів, як місцевого, так і київського виробництва. Насамперед, це уламки нижніх частин двох чарок, прикрашених наліпленими хвилеподібними пружками, що наносилися по гарячому склу. У першому випадку – це злегка конічна, порожниста ніжка, орнаментована горизонтально розташованими рядами п'яти дрібних пружечок, розділених вертикальними прокресленими лініями (рис. 38: 5); у другому – циліндрична ніжка, основа якої обмежена хвилястими згинами горизонтально розташованого валика, розділеного відбитками палички складува (рис. 39: 5). Скло виробів прозоре, із зелено-голубим відтінком. Висота ніжки першої чарки – 6,6 см; діаметр – 5,0 см; другої, відповідно, – 4,3 і 4,7 см (*Белько 1999*). Зразки подібного скляного посуду зустрічаються серед виробничого асортименту київських гут і датуються кінцем XVII – XVIII ст. (*Шовкопляс 1974, с. 82–84*).

Серед гутних скляних виробів XVIII ст. звертають на себе увагу фрагменти плічок витончених, конічних у верхній частині глеків і карафок, орнаментованих тонкими рельєфними пружками, розділеними вертикальними відбитками ножа складува; верхні частини сулій і пляшок зі світло-голубого та ледь зеленкуватого скла (рис. 38: 7; 39: 3, 4, 6, 7). Вирізняється фрагмент нижньої частини скляного циліндричної форми кухля зеленого кольору з плоским денцем плиточкою, із залишками ручки, що належить до середини – другої половини XVII ст. (рис. 40: 4).

Досить бідно на цій ділянці представлені зразки технічної (будівельної) кераміки – уламки пічних кахлів. Серед них – фрагмент зеленополив'яної плоскої коробчастої кахлі фіналу Гетьманської епохи (рис. 40: 1), уламки рельєфних зі стилізовано-геометричним та квітковим візерунком – другої половини XVIII – початку XIX ст. (рис. 38: 4, 8).

Заслужовує на увагу пошкоджена керамічна цяцька-іграшка – свистунець у вигляді стилізованої фігурки коника з відбитою голівкою, що її за рівнем залягання (під бруківчастим покриттям – 0,95 м) можна віднести до кінця XVIII ст. (рис. 40: 2).

Поодинокі вироби із заліза (уламок пробойця, дві підківки до взуття: одна з яких – чоловічого, інша – жіночого) (рис. 39: 8; 40: 6) надають уявлення про інтенсивність перебігу життя на цій ділянці території міста та ринкову торгівлю.

У цілому в культурному шарі, виїнятому з траншеї, виявлені характерні знахідки доби Руїни та Гетьманщини. Уламків кераміки та інших матеріалів більш раннього часу не знайдено. Й не дивно, адже на цій території відкладення попередніх епох перекривали переміщені напластун-

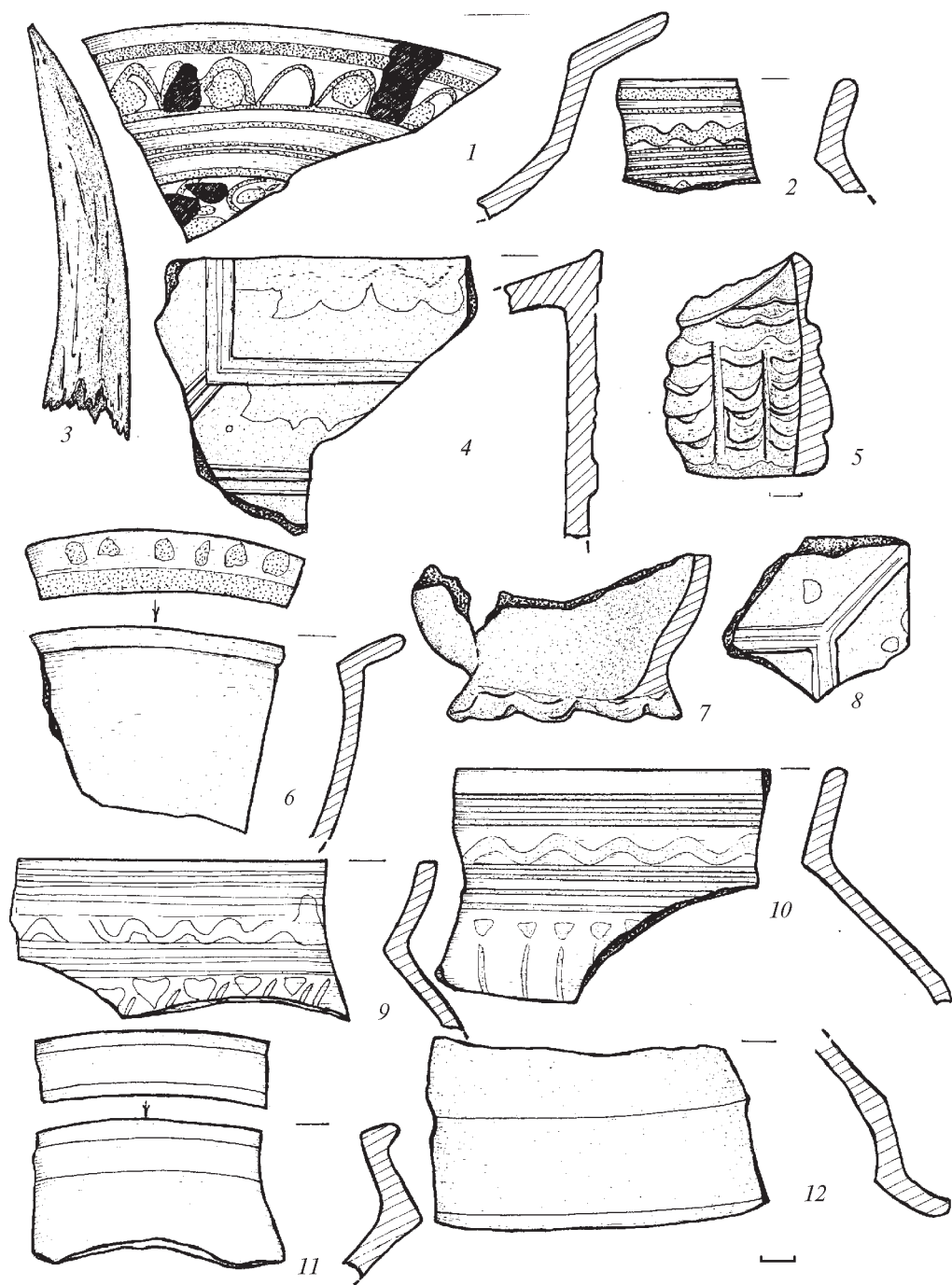

Рис. 38. Знахідки з траншеї 1 в Сонячному парку.
1–2, 4, 6, 8, 9–12 – кераміка; 5, 7 – скло; 3 – кіст.

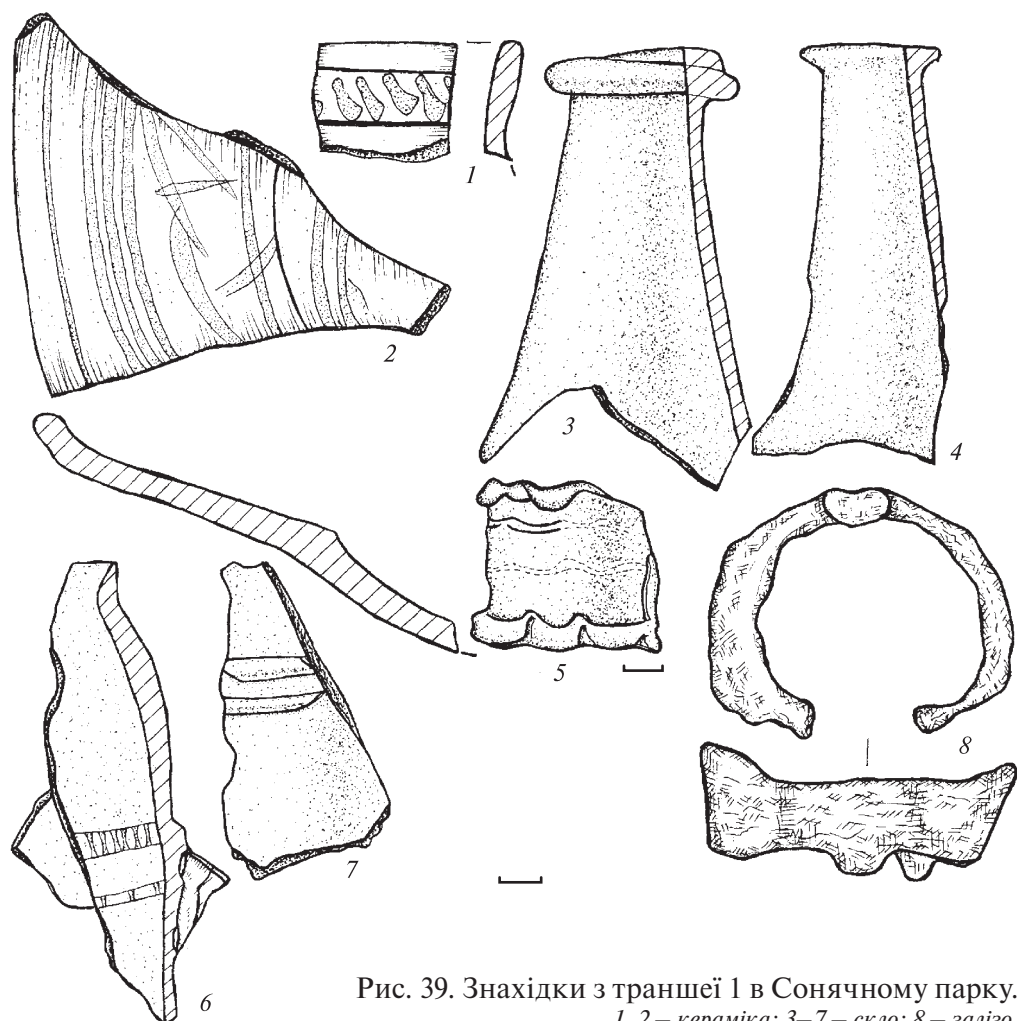

Рис. 39. Знахідки з траншеї І в Сонячному парку.
1, 2 – кераміка; 3–7 – скло; 8 – залізо.

ня XVII–XVIII ст. та рештки розпланованих залишків фортечних валів. З другої – третьої чвертей XVIII ст. тут знаходився так званий Старий Базар, що засвідчено великою кількістю дуже подрібненого посуду й деякими з вище описаних знахідок. На це вказує й відсутність по трасі траншеї господарських ям та решток котлованів капітальних будівель.

Обстеження ділянки траншеї зафіксувало наявність культурних на шарувань передмістя полкового і повітового міста Полтави кінця XVII – XVIII ст.

На завершальному етапі прокладання траншеї край південно-східної частини (огорожі) Сонячного парку виявлені залишки кількох поховань

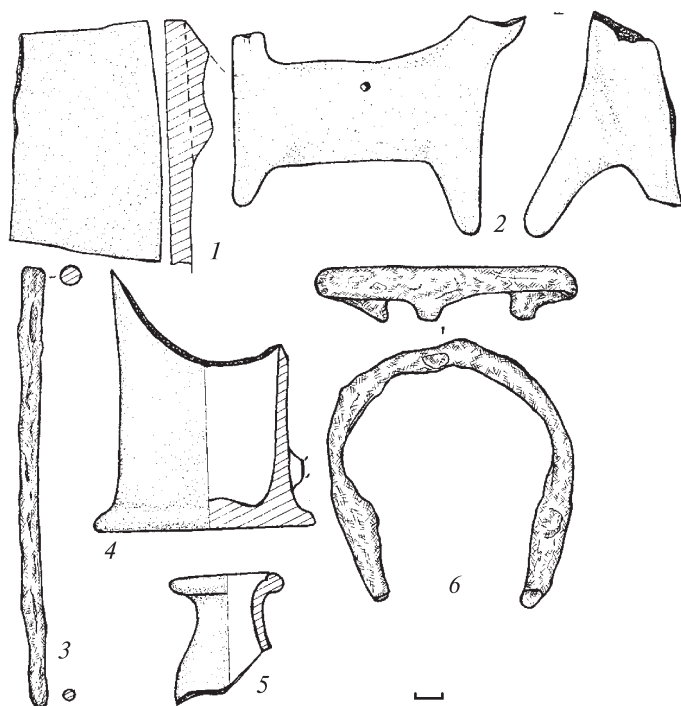

Рис. 40. Знахідки
з траншеї І
в Сонячному парку.
1, 2 – кераміка;
4, 5 – скло;
3, 6 – залізо.

кінця XVII – початку XVIII ст. Так як кістки були переміщені землерийними механізмами, то збереглися погано.

Об'єктивні дані отримані щодо трьох похованих. Це:

1) повний череп (відсутня права скронева кістка), лопатки, плечові кістки рук, кістки тазу, бедрена кістка, суміжна з суглобною поверхнею вертлужної впадини тазу, які належали молодій жінці, що досягла віку 20–25 років. Зріст людини становив 170–174 см. Відзначені зубні нашарування. Поховання здійснене без ознак домовини, у межах залягання похованого чорнозему;

2) права ключиця, уламок правої лопатки, частина грудини, фрагменти ребер, кістки фаланг пальців, фрагменти великогомілкових кісток чоловіка віком близько 50 років. Зріст – невизначений. Патологій не виявлено. Характер здійснення поховання не встановлено: кістки переміщені земляними роботами 50-х рр. XX ст. і знаходилися у перекопі;

3) плечові, ліктьові, променеві кістки рук, ключиця, голівка бедренної кістки підлітка у віці 13–14 років, зростом приблизно – 140 см. Поховання влаштоване з широтною орієнтацією без труни (Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова 1999 зв., арк. 35–36).

Вірогідно, виявлені поховання належали населенню Полтави козацької доби і були здійснені поза межами укріплень за якихось виняткових об-

ставин, — вірогідно, епідемії, або ж у час облоги фортеці 1709 р. неподалік від Паняньського спуску на Поділ. Відкриття цих поховальних комплексів вказує на наявність більших і менш значних некрополів навкруги укріпленої частини міста XVII–XVIII ст., зокрема, у межах гласісу, а також пізніше — з другої чверті XVIII ст. — у запливаючих і закиданих ділянках ровів. Останні поховання здійснювалися в них упродовж 1730–1770 рр. і зафіксували собою початок нівелювання решток укріплень.

Траншея 2

Прокладання траншеї під ще одну ділянку газопроводу здійснювалося у зв'язку з ремонтом старої споруди колишнього Держбанку, вздовж східної частини будинку по вул. Соборності, 17, з боку Петровського парку (рис. 29).

Траншея прокладалася у майже широтному напрямку. Її довжина складала 23 м, глибина від рівня денної поверхні — 1,15–1,20 м, ширина — 0,90 м. Загальна площа, зайнята траншеєю, становила 27 м². Додатково оглядався й відрізок цієї ж траншеї до сусіднього житлового будинку.

У стінках виявлена в цілому однорідна стратиграфія, з деякими відмінностями з попередньою, пов'язаними із незначними перепадами висот, що надавали уявлення про залягання культурних нашарувань полкового міста Полтави XVII — XVIII ст. За «0» для фіксації знахідок обраний південно-західний кут старого будинку філії НБУ.

Стратиграфія нашарувань: 0 — 0,25 м — навізний чорнозем; 0,25 — 0,45 м — коричнево-чорний чорноземний культурний шар другої половини XIX ст.; 0,45 — 0,75 м — шар чорнозему з культурними рештками XVII — початку XIX ст.; 0,75 — 1,15 м (прокопувався до 1,20 м) — похований чорнозем.

Здебільшого на межі з похованим чорноземом виявлені поодинокі знахідки подрібненої кераміки доби Гетьманщини, а також невеликі уламки скляних гутних виробів. Тут, на глибині 0,70–0,75 м трапилося кілька індивідуальних знахідок:

1) бронзовий гудзик у вигляді невеличкого кружальця-платівки, зі зрізаними до основи (на низький конус) краями, з тонкою, порівняно високою, петелькою-вушком для нашивання (рис. 41). Виріб литий, із наступним шліфуванням поверхні. Діаметр гудзика — 1,1 см; товщина — 0,14 см; висота вушка — 0,65 см; діаметр отвору — 0,3 см;

2) російська мідна монета часу правління Катерини II (1762–1796) номіналом 2 копійки, карбована 1768 р. *Аверс*: Св. Георгій Побєдоносєць на коні, який притис до землі списом змія. Сліди напису нижче: «Две копейки». *Ревєрс*: Вензель імператриці в оточенні лаврового вінка і дата «1768». Гурт гладкий.

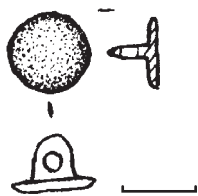

Рис. 41. Траншея 2.
Гудзик. Бронза.

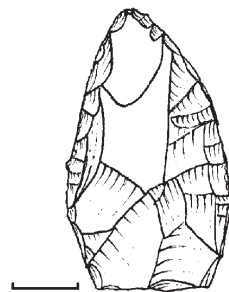

Рис. 42. Траншея 2.
Уламок ножа доби
ранньої бронзи. Кремій.

Монета перекарбована з копійки Єлизавети Петрівни (1741–1761), про що свідчать поганий стан відбитків бракованого штемпелю та відтиск його тріщини на реверсі. Монета може належати до порівняно рідкісних типів чи, навіть, підробок, виготовлених для обігу (див.: *Дьячков, Уздеников 1978, с. 399, № 2641*). Мідь, діаметр $3,0 \times 3,1$ см; товщина 0,25 см;

3) випадковою знахідкою у відвалі з траншеї виявилася частина ножа на відщепі сіро-коричневого кременю, виготовленого із застосуванням струменевої ретуші по краях. Ніж може бути віднесений до кола знарядь доби ранньої бронзи і потрапив на цю територію під час полювання населення початку II тис. до н. е.

Висота уламка — 4,6 см; ширина — 2,55 см; найбільша товщина — 0,6 см (рис. 42).

У цілому, для обстеженої ділянки характерні знахідки доби пізнього українського середньовіччя, що вказують на її місцерозташування у смузі еспланади фортеці XVII–XVIII ст. Кераміка та інші речі більш раннього часу, крім поодинокі знахідки доби бронзового віку, не зустрічалися.

5. Розвідкові роботи у Петровському парку

Проведення розвідкових робіт у північно-східному кутку Петровського парку, за його огорожею, було зумовлене прокладанням контуру заземлення від будинку банку. Влаштування контуру здійснювалася на місці і поряд з проведеними О. Б. Супруненко навесні 1979 р. розкопками гончарного горну кінця XVII ст. Прокопування вузьких траншей над місцем розташування закиданих решток горну дозволило уточнити характер культурних нашарувань цієї ділянки гласісу, зайнятої наприкінці XVII ст. виробничими спорудами гончара.

У 1979 р., під час провалу підземного ходу у Петровському парку, навпроти службового в'їзду тоді до Полтавської філії управління Державного банку СРСР, було досліджене керамічне горно, заповнене уламками та розбитими (археологічно цілими) керамічними виробами. Горно було дво-

ярусне, глинобитне, з опорною перегородкою замість стовпа-опори (рис. 43: 1). Від нього збереглася лише половина, протилежна челюстям. Розміри вцілілої частини становили впоперек горну — 1,6 м; у поздовжньому напрямку залишилися на довжину до 0,8 м. Опорна перегородка мала довжину близько 1,0 м. Товщина стінок складала 0,10–0,15 м. Топкова камера поділялася опорною перегородкою на дві частини підквадратної у перетині форми. Дно топкової камери у напрямку до челюстей мало уклін на 0,10 м. У черені випалювальної камери, біля задньої стінки знаходилися два великих отвори-продухи прямокутно-скругленої форми розміром 0,13 × 0,15 м. Інші продухи, менших розмірів, розташовувалися на черені рівномірно на всій площі випалювальної камери. Стінки цієї камери збереглися на висоту 0,20 м та мали нахил до середини, тобто, позначали за формою сфероконічність верхньої частини гончарної печі.

Знахідки, що походять з горна, представлені кухонним та столовим посудом. У заповненні знайдені фрагменти горщиків, частина з яких була у вжитку, що потрапили сюди після припинення функціонування споруди. Горщики, які належать до виробів цієї майстерні мають жовтуватий колір глини, прикрашені пасками та кривульками червоного ангобу. Один, з них має темно-сіру поверхню зі вдавленнями. Тут же знайдено уламки макітри та покришки (рис. 43: 3–7).

Столовий посуд репрезентований фрагментами двох глечиків. Перший виготовлений із жовтуватої глини, з наліпною ручкою, прикрашений розписами червоного ангобу. Має носик-злив. Другий виріб — з горизонтально розташованими ручками, вкритий до плічків зеленою поливою, прикрашений двома рядами прямокутних відтисків коліщатка (рис. 43: 9–10).

З матеріалів, виявлених у заповненні горна, особливий інтерес викликають дві археологічно цілі тарелі та один полумисок.

Таріль 1 (рис. 43: 12; кол. вкл. III: 3), виготовлена зі світлої глини, має розлогі, майже пласкі криси, з потовщенням на вінці, дно, оформлене у вигляді розетки, що може виступати в якості хронологічного індикатора для виробів XVII — рубежу XVII–XVIII ст. Дзеркало тарелі прикрашене рослинно-геометричним орнаментом з дев'ятикінцевої розетки. На крисах основу композиції складає чотирикінцева розетка, поміж променів якої розташовані стилізовані зображення квіток і грон винограду. Орнамент нанесений зеленою поливою на світлому тлі, поверхня вкрита прозорою поливою. Розміри: діаметр — 36,5 см, висота — 7,1 см (*фонди ПКМ ім. В. Кричевського, інв. KB 52330, KC 2662 ідн*).

Таріль 2 (рис. 43: 112 кол. вкл. III: 4) зі світлої глини, з розлогими, майже пласкими крисами, потовщенням краю вінця, з утором у вигляді розетки. Дзеркало тарелі займає рослинно-геометричний орнамент, в основі якого міститься восьмикінцева розетка з чотирьох зелених та чотирьох світло-

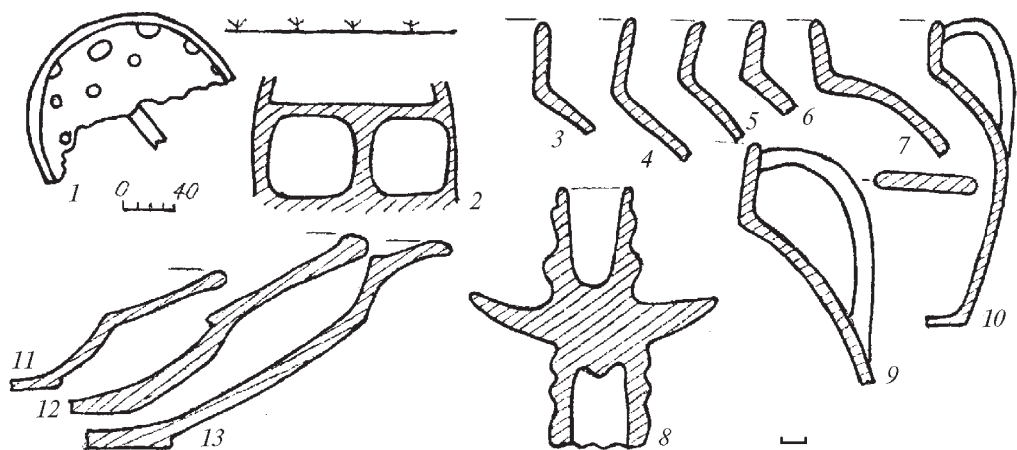

Рис. 43. Петровський парк. План і перетин керамічного горну кінця XVII ст. (1, 2) та матеріали з нього (3–13).

коричневих променів. На крисах основу композиції складають три великі рослинно-геометричні фігури, що розподіляють орнамент на три частини. Між ними – стилізовані зображення квіток і грон винограду. Візерунок нанесений світло-коричневим ангобом і зеленою поливою на світлому тлі, поверхня вкрита прозорою поливою. Розміри: діаметр – 31,5 см, висота – 5,8 см (фонди ПКМ ім. В. Кричевського, інв. KB 52332, KC 2664 ідн).

Полумисок (рис. 43: 13; кол. вкл. III: 5), виготовлений зі світлої глини, має неширокі, майже плоскі криси, з потовщенням на вінці, виражене бічне ребро, дно з утором у вигляді розетки. Дзеркало прикрашене рослинно-геометричним орнаментом з багатопелюсткової розетки. На крисах вміщені рослинно-геометричні зображення, що нанесені світло-коричневим ангобом на світлому тлі. Поверхня вкрита краплями поливи (можливо, нанесеними пальцем) без помітної системи. Складається враження, що це – бракована продукція або зразок, на якому майстер чи його діти-помічники випробовували певну техніку оздоблення. Розміри виробу: діаметр – 35,2 см, висота – 8,2 см (фонди ПКМ ім. В. Кричевського, інв. KB 52331, KC 2663 ідн).

У невеликій кількості в заповненні горна виявлені й фрагменти кахлів, прикрашених стилізованим рослинним орнаментом, що потрапили сюди вже після припинення його функціонування (Коваленко 2004, с. 93–94).

Горно і кераміка з нього датується фіналом XVII ст. і введені до наукового обігу як порівняно рідкісна виробнича пам'ятка козацької епохи (рис. 43) (Виногородська 1990, с. 182–183, рис. 24: 2–13; Археологія 1997, с. 94, мал. 32: 2; Коваленко 2004).

Прокладання траншей глибиною до 0,5 м дозволило встановити непо-рушеність культурних нашарувань на цій ділянці, а, отже, визначити перспективність досліджень у північно-східному кутку Петровського парку. З 0,4 м тут залягає інтенсивно збагачений керамікою культурний шар кінця XVII ст., що може бути ознакою місцезнаходження кількох горнових споруд (рис. 36: І).

Таким чином, проведені дослідження засвідчили господарське вико-ристання відведеної під будівництво ділянки нового корпусу НБУ, почина-ючи від X–XI ст., а також уточнили стратиграфію поверхневих нашарувань району Старого Полтавського ринку. Ряд речових знахідок надали уявлен-ня щодо характеру матеріальної культури Полтавського передмістя, занять його мешканців, топографії розміщення деяких виробничих кутків і кла-довищ.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПЕРЕДГОРОДДІ (вул. КОНСТИТУЦІЇ, 13)

1. Роботи 2007 р.

Восени 2007 р. загоном Полтавського краєзнавчого музею у складі Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА здійснювалися наглядові роботи на місці знесеного будинку по вул. Конституції, 13, де було розпочате будівництво корпусу першої черги нової житлової багатоповерхівки. Сучасна адреса цього будинку: вул. Конституції, 13/1 (секції А і Б) (рис. 1: 5; 48)*.

Територія проведення робіт знаходиться на плато правого берега р. Ворскли, обабіч сучасного Сонячного парку, поблизу укріплень Полтавської фортеці. За письмовими і картографічними джерелами кінця XVIII – початку XIX ст., ділянка була розташована на краю еспланади (передполя) фортеці, проти одного з головних міських в'їздів – Спаських воріт (Коваленко 2015, с. 49). Картографічні матеріали Полтави XVIII ст. вказують, що це територія верхнього передмістя, розподіленого на окремі квартали. Картографічні матеріали доповнюються свідченнями Румянцевського опису полкового міста Полтави 1765 р. Згідно з ними, ділянка, на якій проводилися дослідження, знаходилась у межах кварталу, що виходив до широкої відкритої площі перед міськими укріпленнями – т. зв. «передполя» (тепер – Сонячний парк) – між Київськими та Спаськими воротами фортеці. З південно-західного боку квартал був окреслений вулицями Київською (сучасна Соборності), з північно-східного – П. Орлика (Паризької Комуни), з північно-західного – Стрітенською (Комсомольська). На межі кварталу та площі знаходилась вулиця з однорядною забудовою (де, власне, і проводилися рятівні дослідження). На думку О. М. Ткаченка і В. А. Яремченка, це була вулиця «Филиповая» (Ткаченко, Яремченко 2013, с. 110). Близькість до фортеці впливала на щільність вуличної забудови. Усього на вулиці

* Вивчення кількох виявлених об'єктів велося групою наукових співробітників музею у складі Р. С. Лугового, О. М. Ткаченка і В. А. Яремченка.

містилося 5 дворів, на території яких розташовувалося 29 хат, окремо записані 2 бездвірні хати. Крім того, тут були господарські будівлі, 2 садки та 21 м'ясна лавка. Дві хати були перетворені на шинки. На лівому боці вулиці записані такі власники: «187. Двор сотне полтавской козака Василя Мищенко з братьямы... 188. Бездворная хата одна отставного солдата Мирона Бичкова... 189. Сад и прием одна пустая хата, полтавского купца Ивана Мосьпана... 190. Двор подданного генералного Семена Кочубея Афанасия Пашенка уроженца Гадяцкого полку... 191. Двор полтавского купца Деяна Заливаки... 192. Бездворная хата одна полтавского полкового старшего канцеляриста Василя Марченка... 193. Мясные лавки числом двадцать одна... 194. Двор его сыятелства гпдна генерал-фельдмаршала и разных орден кавалера графа Алексея Грыгорьевича Разумовского» (*Місто Полтава 2012*, с. 274-279). Досліджені об'єкти займали приблизно центральну частину вулиці.

У процесі нагляду в північно-східній частині будівельного котловану виявлені залишки господарських об'єктів XVIII ст. У зачистці північно-західної стінки котловану зафіксована наступна стратиграфія: під шаром перевідкладеного перемішаного ґрунту із залишками будівельного сміття XIX — початку XX ст. (потужність 1,2 м) знаходився похований горизонт XVII — XVIII ст. з прошарком сірозему (1,0 м), нижче якого (на глибині 2,2 м) залягав материковий суглинок. Об'єкти XVIII ст. виявлені з глибини 3,4 м від рівня сучасної денної поверхні, у материку, під рештками заглиблених частин розібраного будинку XIX ст.

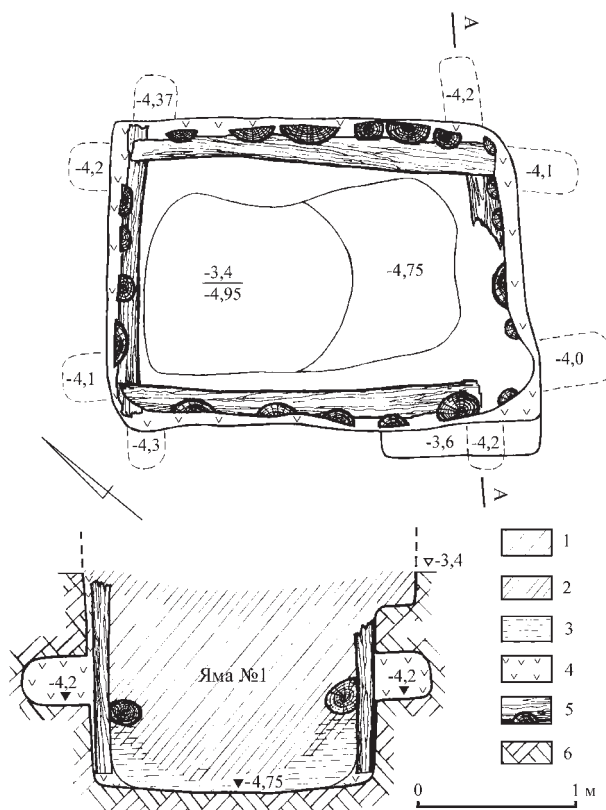
Яма 1 досліджувалася за 1,5 м від північно-східної стіни котловану і була зорієнтована за віссю північ — північний захід — південь — південний схід. Мала прямокутну у плані форму, розміри 2,6 × 1,8 м та глибину від рівня залягання материка 2,75 м (рис. 44). Біля південного кута існувала сходинка (довжина — 0,9 м, ширина — 0,3 м, висота — 0,2 м). Збереглися рештки дерев'яного підкліту зрубно-стовпової конструкції. По периметру ями були встановлені закріплені вертикально обополи і колоди невеликого діаметру. Їх підпирали чотири горизонтально розміщені колоди, у формі зрубу. Торці виявилися заведеними в ніші, влаштовані у стінках ями. Всього виявлено вісім таких ніш. Дерево збереглося, адже в якості будівельної сировини використовувався дуб. Простір поза вертикальними дерев'яними конструкціями й пустоти в нішах були забиті суглинком. Вертикальні обополи по кутах знизу підіймалися на 0,4–0,5 м вище від інших. Ніші для кріплення горизонтальних колод у коротших стінках знаходилися на 0,10–0,25 м вище від ніш, влаштованих у довгих. Короткі колоди мали менший діаметр (0,14–0,18 м), у порівнянні з довгими (0,20–0,23 м), хоча ширина всіх ніш була майже однаковою (0,25–0,30 м).

Рис. 44. Полтава,
вул. Конституції, 13/1.
Яма 1 — рештки льоху
третьої чверті XVIII ст.
План і перетин.

За О. М. Ткаченком

та В. А. Яремченком, 2008.

Умовні позначення: 1–2 — чорно-
земне попелясте заповнення;
3 — суглинок; 4 — мішаний втрам-
бований суглинок; 5 — дерево;
6 — материк.

У заповненні містився мішаний ґрунт з численними рештками глиняних виробів — фрагментів кухонного і столового посуду, залишками пічних кахлів, виробів зі скла та заліза. У незначній кількості траплялися й уламки кісток тварин (Ткаченко, Яремченко 2008, с. 110–111).

Серед виробів з глини виділялися дві групи посуду: кухонний (фрагменти різноманітних горщиків, покришок) та столовий (уламки простих і полив'яних мисок, полумисків, глеків). Кухонний посуд представлений незначною кількістю фрагментів горщиків і покришок. Цілі форми репрезентовані невеликим горщиком з високими, відігнутими назовні вінцями й вушком. Горщик орнаментований по вінцях та плічках традиційним для XVII–XVIII ст. узором у вигляді двох рядів паралельних смуг з хвилюю між ними (рис. 45: 3). Столовий посуд представлений світлоглиняним приземкуватим глеком з покатыми боками й одним вухом. По шийці та плічках глек оперізували стрічки та кривульки брунатного ангобу (рис. 45: 4). Серед столового посуду було чимало уламків мисок. Переважна більшість з них полив'яні. Одна з мисок має прямі вінця і широкі, розхилені назовні береги. По коричневому тлу проведені паралельні смуги та хвилячки чорного,

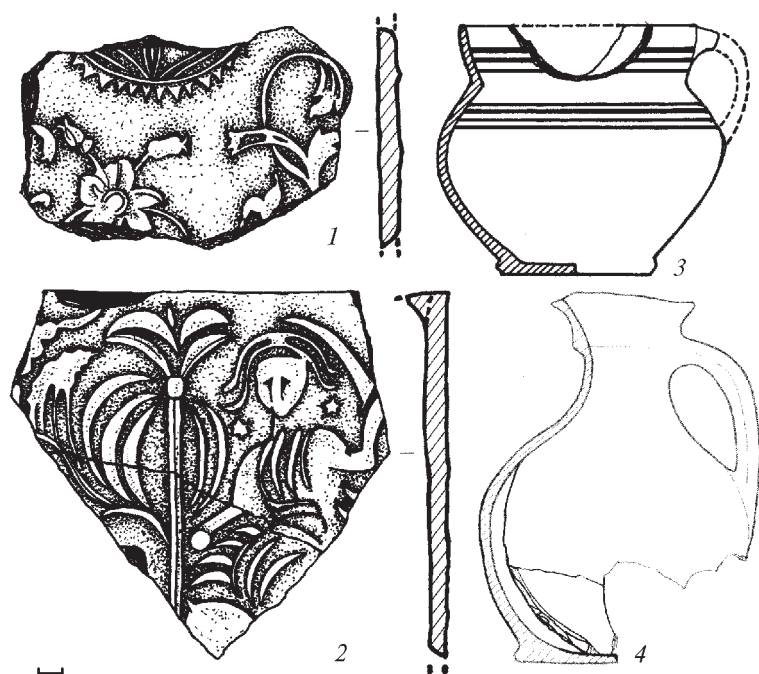

Рис. 45. Яма 1 —
рештки льоху.
Уламки кахлів,
горщик і глек.
Кераміка.
За О. М. Ткаченком
та В. А. Яремченком,
2008.

зеленого, білого кольорів, поверх розпису нанесена прозора полива. Висота миски — 9,3 см, діаметр вінця — 27,8 см, діаметр денця — 11,6 см.

Виявлені фрагменти і цілі форми пічних коробчастих кахлів. Серед них, зокрема, ціла карнизна складнопрофільована (15,5 × 13,0 × 6,5 см), з лицевого боку вкрита зеленою поливою. Virізняється уламок ще одної кахлі, прикрашений рельєфним сюжетним зображенням, розподіленим вертикально і композиційно великим бутоном на дві частини (рис. 45: 2). Зліва зображена чоловіча постать — козак, що тримає в руках занесену над головою шаблю. Одяг і риси чоловіка передані доволі схематично. Всі інші кахлі мають рослинні та рослинно-геометричні сюжети (*Там само, с. III–II2*).

Окрему групу знахідок складають вироби з фарфору і фаянсу. Вони представлені частинами та цілими формами фаянсових мілких і глибоких тарілок. Усі тарілки круглої форми, з невеликими розхиленими берегами. Їх поверхня глазурована прозорою поливою. Колір виробів — від світлого до темного відтінків слонової кістки. Надзвичайно цікавою знахідкою з фаянсу є чашечка від кавового сервізу (висота — 4,5 см, діаметри: вінця — 8,1 см, денця — 4,1 см), що має колір слонової кістки. Вона прикрашена двома сюжетними малюнками: на першому зображена сцена пиття кави, на другому — сільський пейзаж у манері XVIII ст. В заповненні знайдені також фрагменти трьох фарфорових блюдець, вкритих композиціями з кві-

тів і рослинними орнаментами. На двох з них, оздоблених монохромними розписами фіолетового кольору, є сині підглазурні марки: два перехрещені навскіс мечі, між руків'ями яких поставлена крапка (рис. 51: 5-6). Такі тавра відомі на виробах Мейсенської мануфактури 1763–1774 рр. Марки належать до так званого «крапкового періоду» у роботі підприємства (Ткаченко, Яремченко 2008, с. 112).

До тарного посуду належать пляшки і штофи. Пляшки представлені ємностями для вина і горілки (рис. 46; 47: 1–4). Відмінність винних пляшок від горілчаних полягає у наявності на горлі наліпних джгутів чи ниток, та вінець, зрізаних по краях. Для горілчаних пляшок встановлено об'єм, що коливався від 0,4 до 0,5 л. Інший вид тари — штофи представлений ємностями прямокутної чи квадратної у перетині форми (рис. 47: 5-9).

Більш широко репрезентований столовий посуд. Це вироби для подавання і розливання напоїв («карафки», «дзбани»), виготовлені з прозорого зеленого скла, мають витягнуте горло, розширений до низу тулуб, до якого прикріплені тристрічкові скляні ручки з подвійними загинами у нижній частині (рис. 48). Різняться між собою оздобленням шийки, що прикрашена скляними джгутами (від 1 до 4), в двох випадках додатково оздобленими вдавленнями від коліщатка.

До столового посуду належать і вироби, призначені для пиття. Це циліндричні кухлі, з масивними стінками (рис. 49: 6-8); склянка зрізано-конічної форми (рис. 49: 1); зрізано-конічні за формою чарки із зеленого та безколірного скла (рис. 49: 2-5); фрагмент рюмки з гравійованим зображенням (рис. 49: 9).

У невеликій кількості наявні зразки аптечного (рис. 50: 1-5) та парфумерного посуду (рис. 50: 6) (Яремченко, Ткаченко 2010).

Знайдені також залізні вироби. Це — ковані цвяхи, підківка до чобота і кілька невеликих за розміром, дуже корозованих предметів. З-поміж знахідок була мідна монета (вага — 12,0 г, діаметр — 2,7 см), дуже пошкоджена корозією.

Яма 2 знаходилася за 2,6 м на південний захід від першої. Мала підпрямокутну форму. Була зорієнтована з північного заходу на південний схід. Мала розміри — 5,5 × 4,1 м, глибину від сучасної денної поверхні — 5,2 м, від рівня залягання материка — 3,0 м, площу — 22,5 м². Північно-західну частину перебивала більш пізня яма 3. У заповненні останньої виявлені кістки свійських тварин і фрагменти кераміки ХІХ ст. Заповнення ями 2 мало горизонтальний пластоватий характер. Під мішаним гумусованим шаром з глиною, попелом, перетрухлим і горілим деревом (0,1–0,6 м), залягав досить потужний шар суглинку (0,4–0,7 м), нижче якого знаходилися залишки дерев'яних конструкцій і попіл (0,1 м). Нижче залягав черговий пласт суглинку, змішаного з піском (0,3 м), в якому був прошарок струх-

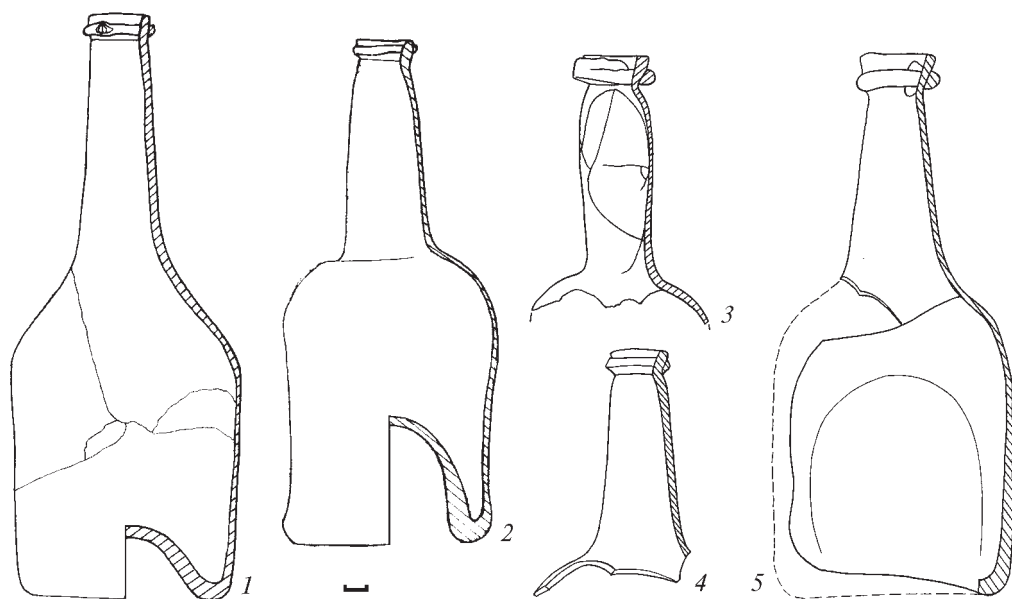

Рис. 46. Яма 1. Винні пляшки (друга пол. XVIII – поч. XIX ст.). Скло.
За О. М. Ткаченком та В. А. Яремченком, 2010.

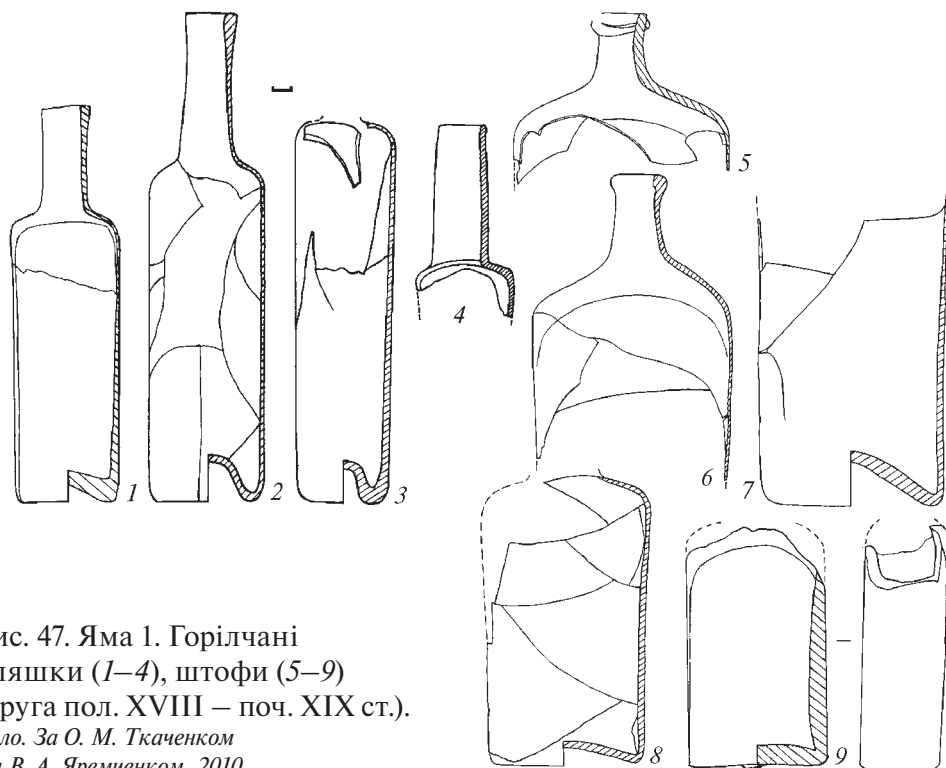

Рис. 47. Яма 1. Горілчані
пляшки (1–4), штофи (5–9)
(друга пол. XVIII – поч. XIX ст.).
Скло. За О. М. Ткаченком
та В. А. Яремченком, 2010.

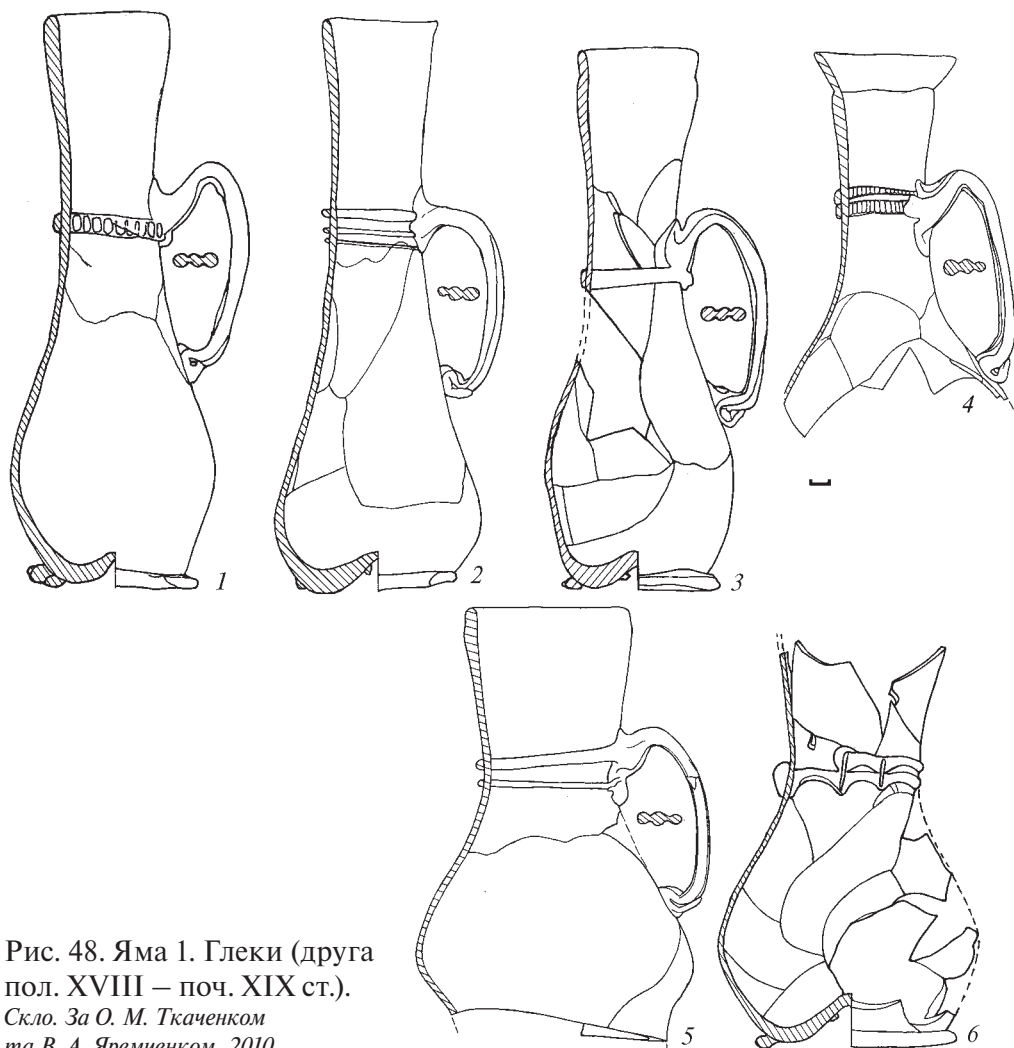

Рис. 48. Яма 1. Глеки (друга пол. XVIII — поч. XIX ст.).

Скло. За О. М. Ткаченко
та В. А. Яремченко, 2010.

лого дерева (0,05–0,06 м). Суглинок поступово тоншав до північно-східної стінки ями. Дослідники припускають, що вміст складався з ґрунту, вийнятого з ями 1. На це вказували і дещо «молодші» за віком знахідки (Ткаченко, Яремченко 2008, с. 114).

У заповненні об'єкту виявлені фрагменти гончарного посуду, пічних кахлів, люльки, глиняні дитячі іграшки, зразки будівельної цегли, фрагменти скляних і залізних виробів, монети. Уламки й археологічно цілі вироби поділялися на шість груп, об'єднаних спільними морфологічними ознаками: кухонний та столовий посуд, іграшки, технічні вироби, будівельна кераміка та дрібна керамічна пластика.

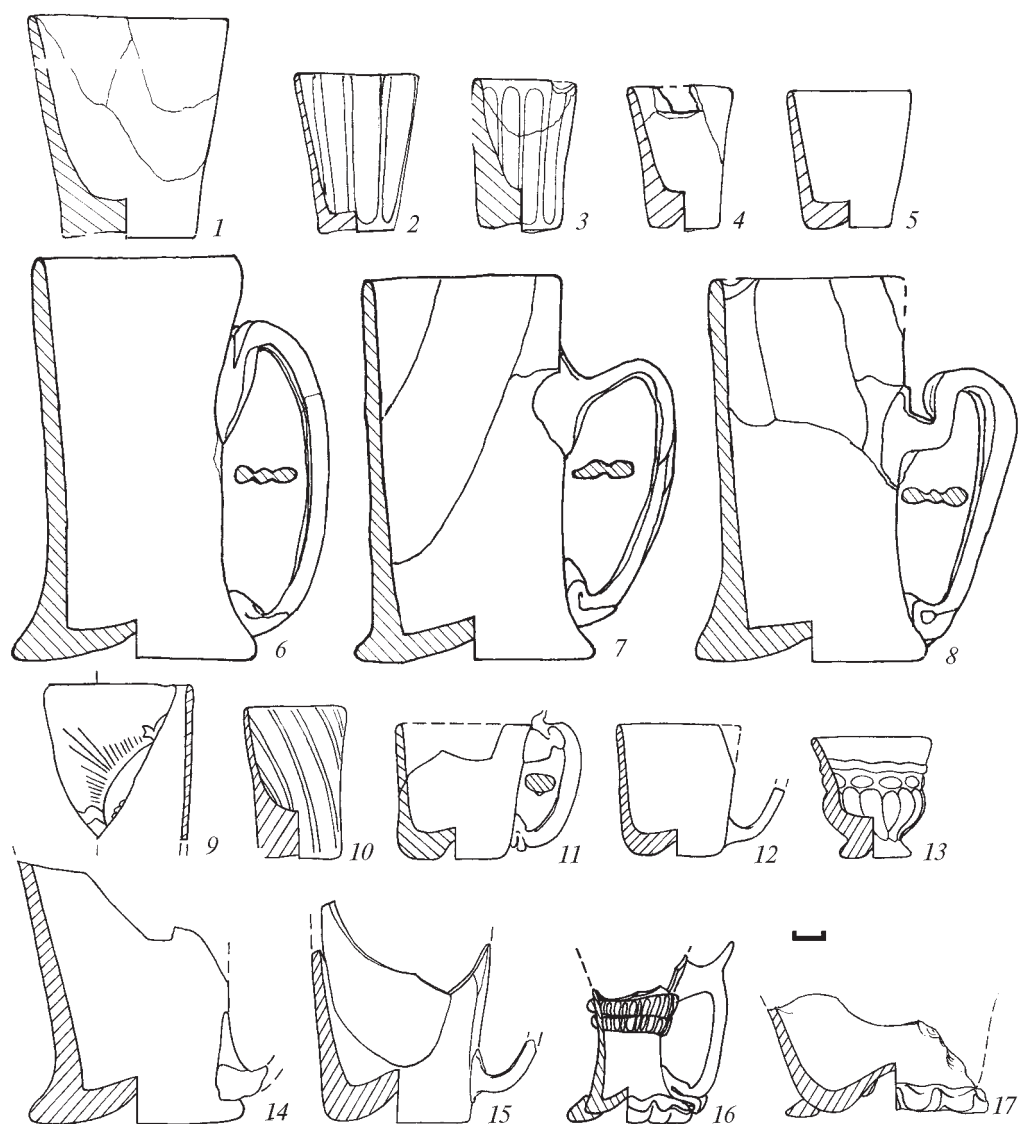

Рис. 49. Ями 1 та 2. Кухлі (6–8, 14–15), рюмки (9, 13, 16), склянки (1, 17), чарки (2–5, 10–12). Скло. За О. М. Ткаченком та В. А. Яремченком, 2010.
1–9 – яма 1; 10–17 – яма 2.

Переважали фрагменти кухонного (горщики, покришки, макітри) та столового (миски, полумиски, глеки) посуду. Уламки кухонного посуду належали горщикам, що відрізнялися за розміром та орнаментациєю. Проте вони були однотипні за формою: вінця вертикальні чи злегка відігнуті назовні; орнамент розміщений на плічках і вінцях (у вигляді прямих і хвиляс-

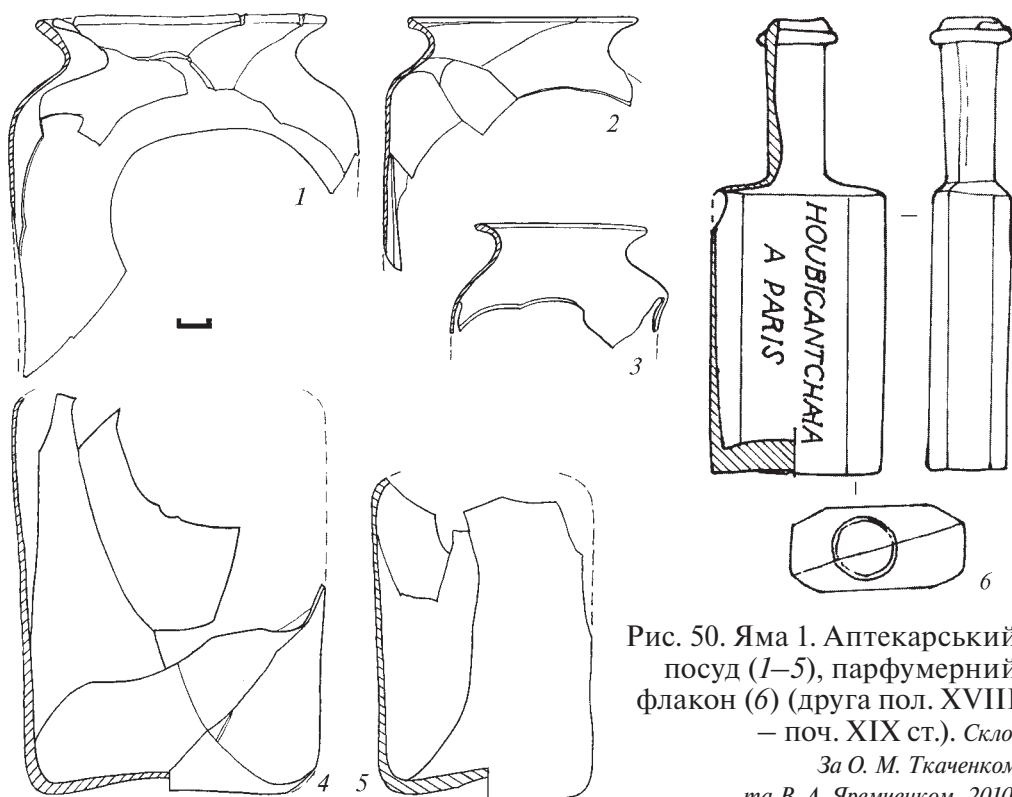

Рис. 50. Яма 1. Аптекарський посуд (1–5), парфумерний флакон (6) (друга пол. XVIII – поч. XIX ст.). Скло.
За О. М. Ткаченко
та В. А. Яремченко, 2010.

тих ліній, нанесених червоними й білими ангобами); наявне ангобування поверхні та крайкування. З-поміж горщиків траплялися невеличкі за розмірами посудини – «монетки». Виявлені й покритишки до горщиків з чітко виділеним «копитцем», одним вухом-ручкою та зарізом з внутрішнього боку вінець. Макітри мали розхилені бічні стінки, відігнуті назовні вінця і невиділену шийку. Верхня частина вкрита горизонтальними прямими та хвилястими білими лініями. Столовий посуд представлений фрагментами полумисків, простих і полив'яних мисок.

Дрібна керамічна пластика репрезентована знахідками люльок і дитячих іграшок. Із заповнення ями походили уламки від двох білоглиняних люльок (рис. 51: 1–2). Перша мала надбиту чашечку, оздоблену штампованим орнаментом. Тулійка невелика, з гладкою поверхнею і валикоподібним потовщенням на кінці. Друга люлька – це частина виробу з відбитим відростком. Як і у попередньої, її чашечка вкрита відтиснутим рослинно-геометричним орнаментом. З дитячих іграшок наявні антропоморфні фігурки (рис. 51: 7–8), частини від свистунців (рис. 51: 9–13) у формі тварин, а також крем'яхи (рис. 51: 14–17).

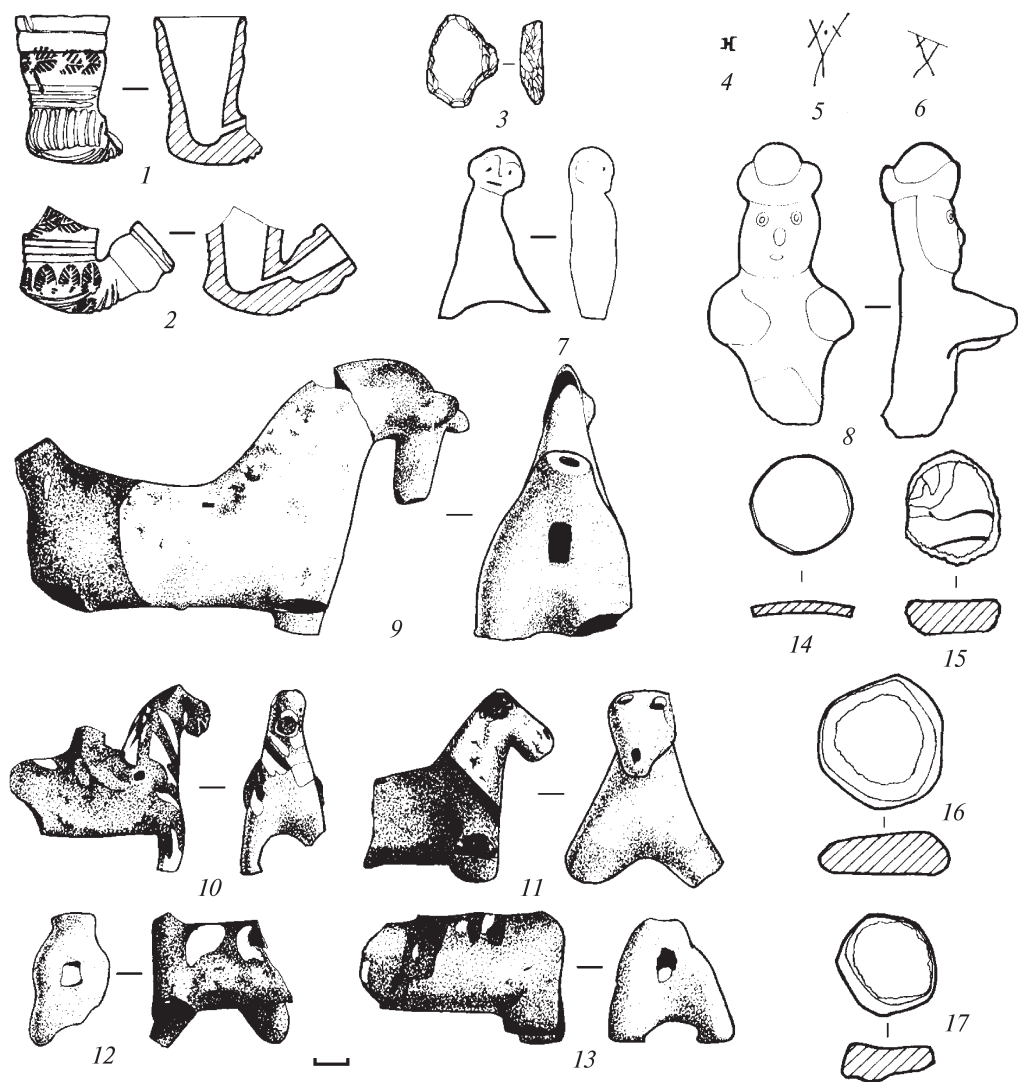

Рис. 51. Ями 1 і 2. Знахідки. Люльки (1, 2), кремій (3), прорисовка марок на фарфорі (4-6), антропоморфні фігурки (7, 8), свистунці (9-13), крем'яхи (14-17). 1-3, 7-17 – яма 2; 4-6 – яма 1. За О. М. Ткаченком та В. А. Яремченком, 2008.

Архітектурно-декоративну кераміку представляли фрагменти пічних кахлів і будівельної цегли. Більшість з них належала коробчастим лицевим, однак зустрічалися й уламки ґратчастих. Кахлі прикрашені рельєфними рослинними, рослинно-геометричними та геометричними орнаментами. Значна частина фрагментів вкрита поливою зеленого кольору. Крім кахлів, в ямі знайдений уламок будівельної цеглини. На одній з двох широких пло-

щин збереглися поздовжні пальцеві канелюри від загладжування. Розміри цеглини: довжина — 16,5 см, ширина — 14,5 см, товщина — 7 см. Технічні вироби з глини представлені знахідкою керамічного грузила циліндричної форми з біконічним отвором (довжина — 4,5 см, діаметр — 4,2 см, діаметр отвору: зовнішній — 2,5 см, внутрішній — 1,5 см).

Скляним виробам належали дрібні фрагменти тарного посуду (пляшки), посуду для пиття (кухлі, чарки й склянки) та технічного скла (віконниці).

Номенклатура виробів з цього об'єкту значно скромніша за попередній. Тут виявлено столовий посуд, що представлений кухлями (рис. 49: 14–15), рюмками (рис. 49: 13, 16), чарками (рис. 49: 10–12) і склянками (рис. 49: 17). У невеликій кількості з ями походять шматочки віконниць.

Серед інших знахідок із заповнення — чотири корозовані монети другої чверті XVIII ст., з яких лише одна визначена — «полушка» Анни Іоаннівни (1730–1740) 1731 р. карбування (Ткаченко, Яремченко 2007 зв.). Виявлений і креміль білого кольору від кресала (рис. 51: 3).

Зрозуміло, що досліджені об'єкти належали лише нижнім, заглибленим у товщу материка, частинам будівель, знищених спорудженням житлового будинку XIX ст. Яма 1 була, вірогідно, льохом, що використовувався між 1760–1790 рр. й виявився засипаним наприкінці XVIII ст. На цей час вказують марки європейського фарфору і форми скляних виробів, характерних для другої половини XVIII ст. Льох використовувався для зберігання припасів та напоїв і, цілком можливо, належав шинку. Яма 2 була рештками більш ранньої будівлі, свідченням чого є знахідка монети 1731 р. Вірогідно, вона також слугувала льохом або підвальним приміщенням — підклітом будинку другої чверті XVIII ст. Вочевидь, що ями маркірували розміщення наземної будівлі, яка була значно більшою за заглиблену частину.

Скляні вироби, виявлені в об'єктах, різняться між собою за кількістю та складом. Отже, функціональне призначення споруд, де вони виявлені, було неоднаковим. Якщо, набір скляних виробів з об'єкту-ями 2, а також їх кількість дозволяє ототожнити його з рештками житла, то скляні вироби з ями 1 наводять на думку про його нежитлове призначення. Така кількість тари й посуду для подавання і пиття напоїв дозволяє припускати, що це — рештки погребу шинку чи корчми. Варто нагадати, що це вже третій випадок фіксації у Полтаві слідів культури, пов'язаної із вживанням алкогольних напоїв (Яремченко, Ткаченко 2010) і другий — існування шинку (Супруненко, Мироненко, Пуголов, Шерстюк 2008, с. 56–57).

Отримані в результаті невеликих досліджень матеріали дають можливість встановити етапність появи забудови еспланади у Полтаві XVIII ст. та з'ясувати межі верхнього передмістя полкового центру на доби Гетьманщини.

ни, що повною мірою вдалося показати у кількох наукових статтях дослідникам (Ткаченко, Яремченко 2008, с. 116; 2010).

2. Роботи 2011 р.

Навесні 2011 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України були продовжені науково-рятивні наглядові дослідження під час спорудження котловану житлового будинку на земельній ділянці площею 685,6 м² по вул. Конституції 13/2 (2 черга, секція В) (рис. 1: 6). Вони стали продовженням робіт 2007 р. (Ткаченко, Яремченко 2008).

Територія досліджень. Ділянка, що вивчалася, була обрана під спорудження другої черги житлового будинку через вигідне розташування в історичній частині міста, близько краю плато правого берега р. Ворскла і струмка Рогізна, на розі вул. Конституції та П. Орлика, неподалік Сонячного парку (рис. 52).

У XVII — на початку XVIII ст. ця ділянка знаходилася в межах передмістя Полтавської фортеці, на краю еспланади (рис. 1: 6). Спираючись на картографічні матеріали першої третини XVIII ст., а саме, на плани Івана Бішева 1722 р. (Гольденберг 1966, с. 425—427) та Василя Кутузова 1729 р. (Гольденберг 1959), а також роботи, в яких приділялась увага плануванню та історичній топографії Полтави (Полтавська фортеця 1992, с. 735—736; Вечерський 1993, с. 26—43; Коваленко 2015), можна стверджувати, що місце будівництва знаходилось неподалік одного з головних в'їздних вузлів полкового міста — замикало другу центральну вулицю Полтави, ближче до Спаських воріт. Неподалік, з північного заходу, знаходилась архітектурна домінанта передмістя — стара дерев'яна Стрітенська церква, збудована в кінці XVII ст., навколо якої існував один з цвинтарів.

Перед дослідженнями* тут проводився демонтаж старої забудови, зведеної у кінці XIX ст. (рис. 54—55).

Методичний бік робіт базувався на опрацьованому на практиці у межах міської забудови зняті верхнього прошарку нашарувань з матеріалами XIX—XX ст. екскаватором під контролем археологів до глибини 0,5—0,7 м

* Роботи здійснювалися на підставі відкритого листа № 050/004001 від 04.01.2011 р. на ім'я начальника експедиції, кандидата історичних наук О. Б. Супруненка, виданого Польовим комітетом Інституту археології НАН України, з наявністю відповідного дозволу Міністерства культури і мистецтв України № 22-042/11 від 14.02.2011 р.

Участь у роботах брали науковий співробітник експедиції Ю. О. Пуголовок, лаборанти О. В. Сидоренко (м. Лубни) та М. О. Радченко (с. Глинське Зінківського району), мол. науковий співробітник експедиції В. О. Петров (м. Полтава). Фотофіксація археологічних об'єктів і знахідок виконані Ю. О. Пуголовком, М. О. Радченком і О. Б. Супруненком; графічне оформлення робіт — Т. В. Менчинською.

і вивезенні цього ґрунту. Інколи землерийна техніка застосовувалася для прокопування перекопів, вибирання новітніх ям та льохів. Результатом досліджень стало вивчення нижніх частин деяких об'єктів козацької епохи, за відсутності культурних нашарувань більш раннього часу, що обумовлювалося історичним розвитком цієї ділянки міської території.

При проведенні робіт у котловані була розбита 1-метрова сітка квадратів з літерними позначеннями, зі зростанням із заходу на схід, вздовж довшого боку, та з цифровими — вздовж «широтних» коротших (відповідно, від «А» до «Г» та від «0» до «20»). Роботи зосереджувались головним чином біля північно-східного борту котловану, інші ділянки нашарувань були знищені перекопами пізніх будівель і погребами ХІХ — ХХ ст. (рис. 53; 55).

Площа і форма розкопу зумовлювалася конфігурацією необхідного для будівництва котловану, заляганням комунікацій зв'язку, газо-, водо- і каналізаційної мережі міста (рис. 52). З рівня виявлення нашарувань початку ХVІІІ ст. роботи проводилися вручну.

Стратиграфічні і планіграфічні спостереження. Дослідженні об'єкти. Стратиграфічна ситуація, виявлена у розкопі, найбільш виразно простежена в північно-східному борті котловану (рис. 53; 56). Тут верхній шар відкладень складався з асфальтного покриття вулиці і тротуарів (0—0,20 м), під яким лежав шар, потужністю від 0,20 до 0,70 м, сіро-чорного чорноземного заповнення зі включеннями побутового сміття й уламків кераміки ХVІІІ—ХІХ ст. Нижче залягав горизонт стародавньої поверхні, завтовшки 0,30 — 0,40 м. На 6-му і 10-му метрах борту котловану виявлені дві **стовпові ямки** глибиною 0,25 та 0,20 м від рівня стародавньої поверхні. Дно ямок в одному випадку завершувалося конічною заглибиною, в іншому — було рівним, за підпрямокутної форми ямок (рис. 53).

На чотирнадцятому метрі в стінці котловану, з 0,35—0,45 м від рівня сучасної поверхні, виявлені рештки **поховання 1**, пошкодженого спорудженням фундаменту будинку ХІХ ст. У зв'язку з цим вдалося дослідити його половину, для чого здійснена незначна прирізка.

Поховання влаштоване у прямокутній за формою ямі, шириною 1,20—1,25 м. Дно ями знаходилось на глибині 1,30 м від «0». У заповненні частково збереглися дошки труни і кістки ніг похованого. Виходячи з їх положення, похований — *чоловік* у віці 45—50 років, зростом 180,0 — 182,0 см, лежав горілиць випростано посеред труни з випрямленими ногами. Поховання мало західну орієнтацію (рис. 53; 57) та було безінвентарним. За антропологічними визначеннями кандидата медичних наук А. В. Артем'єва, встановлений факт патологічних відхилень — дефект правої великоберцевої кістки (викривлення), причиною чому могла бути травма і викликаний нею запальний процес.

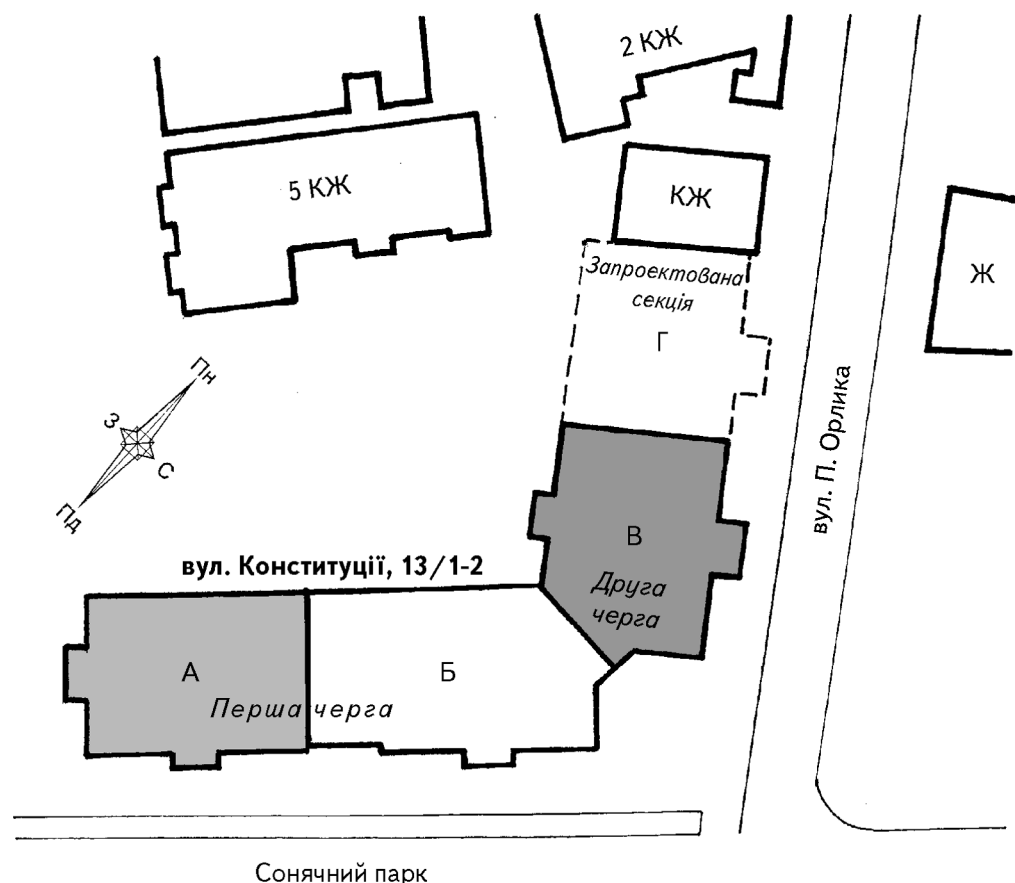

Рис. 52. План розміщення житлового будинку по вул. Конституції, 13/1-2, секції А-В. Ділянка секції В позначена заливкою.

У кв. 15–19 АБ досліджувалася верхня частина *провалу підземного ходу*, овально-підпрямокутної в плані форми, шириною у верхній частині 3,70–3,80 м, у нижній – 2,80–2,90 м, зафіксованого з глибини 0,55–0,60 м і прокопаного до 2,30 м (на 0,2–0,3 м глибше дна котловану). Верхня частина провалу позначалася потужною (близько 0,60 м) суглинистою лінзою від закидання ями, де зустрічалися культурні рештки ХХ ст. Нижче суглинку залягав шар сіро-чорного чорнозему зі включеннями суглинистих лінз і матеріалів ХІХ ст., в тому числі монет, опис яких поданий нижче. Під ним розпочинався шар сіро-чорного чорнозему з потужною суглинковою лінзою, де виявлено значну кількість уламків кахлів та мідну монету («полушка» 1735 р.) (рис. 53). Можливо, цей хід був рештками підкопу-«міни», що закладалися шведами з метою підриву укріплень фортеці навесні 1709 р.

Насамкінець, варто зауважити, що стратиграфічна ситуація в розкопі позначалося наявністю фундаментів від капітальних цегляних будинків ХІХ — ХХ ст., частина з яких була демонтована перед початком робіт, а також нижче — рештками великих погребів ХІХ ст., до залягання дна яких земляні роботи не велися. В північно-західному куті котловану виявлений викладений цеглою душник одного з таких погребів. Глибина дна погребу за промірами становила понад 6 м від рівня сучасної денної поверхні.

Знахідки. Всі вони походять із заповнення провалу підземного ходу. Більшість складають уламки кераміки.

До групи *кухонного посуду* належать фрагменти *горщиків* і *макітер*. За характером випалу поверхні, всі зразки посуду належить до числа світлоглинних посудин.

Горщики представлені фрагментами верхніх частин з високими або низькими, відігнутими назовні вертикальними вінцями, що мають ледь намічену чи добре виражену закраїну зсередини на рівні шийки (рис. 58: 1–6; 61: 1–6). Частина з них — з ребрами на місці переходу плічка до приденної частини (рис. 61: 3, 5). Серед них виокремлюються два невеликі горщики, з діаметром горла у 9,0 та 12,0 см. Прикрашені вони лінійним орнаментом, що поєднується з горизонтальними хвилями і ляпками, нанесеними білим, коричневим і темно-коричневим ангобами (рис. 58: 1–2; 61: 1–2). В двох випадках відзначена наявність під зрізом врізного одинарного пояска (рис. 61: 3, 5). На більшості уламків спостерігаються сліди кіптяви. У невеликій кількості виявлені й фрагменти гончарних покришок (рис. 62: 7).

Макітрам належать уламки верхніх частин виробів, прикрашених багатокomпонентним орнаментом з хвиль і пасків, нанесених білим ангобом на стінках, а також з внутрішнього боку вінця (рис. 58: 7–9; 62: 1–3).

Столовий посуд представлений *мисками* і *полумисками*, які мають світлий на зламі черепок. Миски репрезентовані фрагментами верхніх частин з неширокими крисами (рис. 58: 10, 11, 13, 16; 62: 4–6, 8). Орнаментовані вони прокресленим візерунком з ліній і хвиль. Внутрішня частина однієї з посудин вкрита зеленою поливою.

Полумиски представлені двома уламками верхніх частин та денця з утором, оформленим у вигляді розетки (рис. 58: 14, 15). Другий вкритий розписом: по білому тлу нанесений лінійний та рослинний орнамент, виконаний зеленим і коричневим ангобами. Ще один — прикрашений підполивним розписом коричневими та зеленими ангобами по білому тлу.

До *індивідуальних знахідок*, виготовлених з глини, належить рибальське грузило, з розмірами 4,5 × 4,7 см (рис. 60: 3; кол. вкл. IV: 2).

Вироби з гутного скла репрезентовані уламками столового і тарного посуду. До столового належать фрагмент верхньої частини посудини, вірогідно, карафки з двома наліпними пружками на шийці, а також ручки від

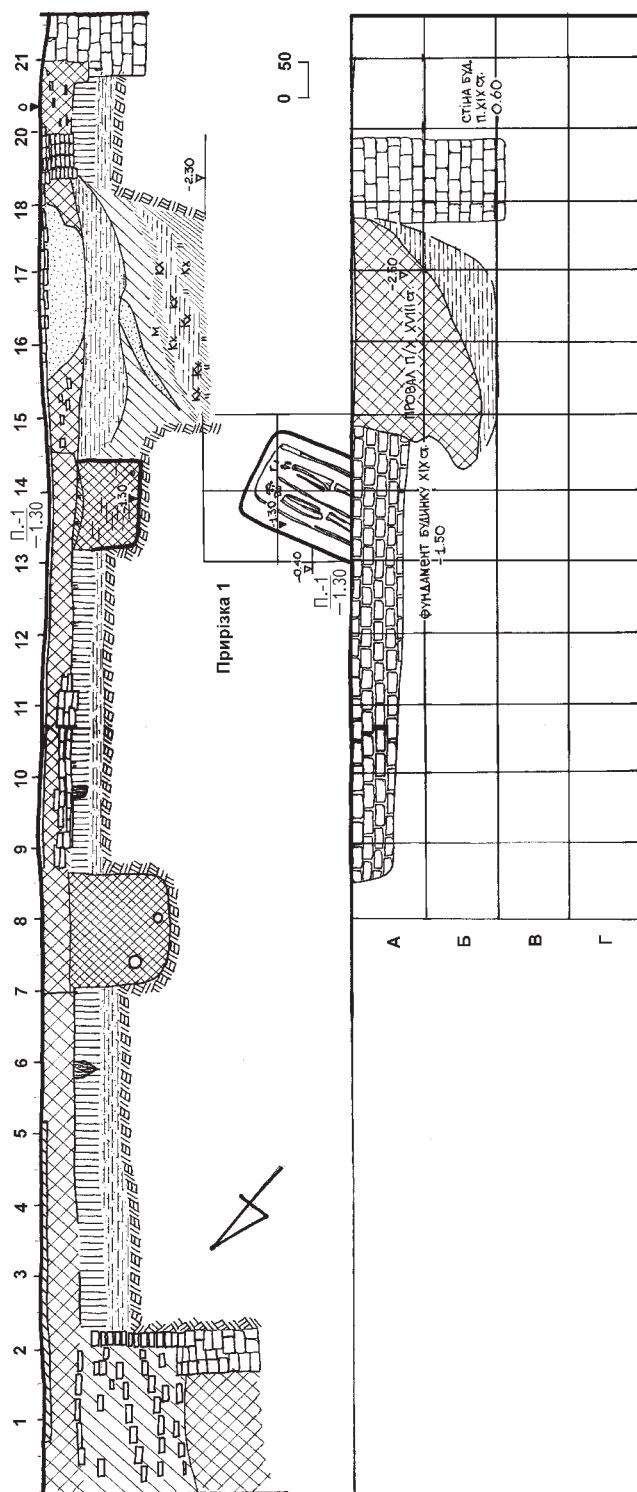

Рис. 53. План частини котловану з виявленими об'єктами і профілем стінки.

Рис. 54. Ділянка розкопу перед початком досліджень. З південного сходу.

Рис. 55. Початок вибирання котловану. Зі сходу — південного сходу.

Рис. 56. Початок вивчення провалу підземного ходу.

Рис. 57. Прирізка 1. Поховання 1. *Із заходу.*

посудини того ж типу (рис. 59: 1– 2; 64: 2). Також цю категорію знахідок представляє майже ціла чарка (рис. 64: 1; кол. вкл. IV: 1), з частково відбитим верхом, висотою — 4,2 см, діаметром горла — 3,8 см, діаметр її тулуба та ніжки — 3,0 см.

До тарного посуду належить уламок стінки пляшки, а також денце пляшки-плесканки (рис. 59: 3–4). Побутове скло представлене фрагментом віконниці (рис. 59: 6).

Архітектурно-декоративну кераміку репрезентують частини лицьових пластин кахлів (рис. 60). Переважають лицеві кахлі, що вкриті рельєфним рослинним орнаментом, у більшості — центральну частину займає зображення виноградного грона (рис. 63: 3), вміщене до широкої рамки. На більшості уламків збереглися сліди побілки, в одному випадку — червоної

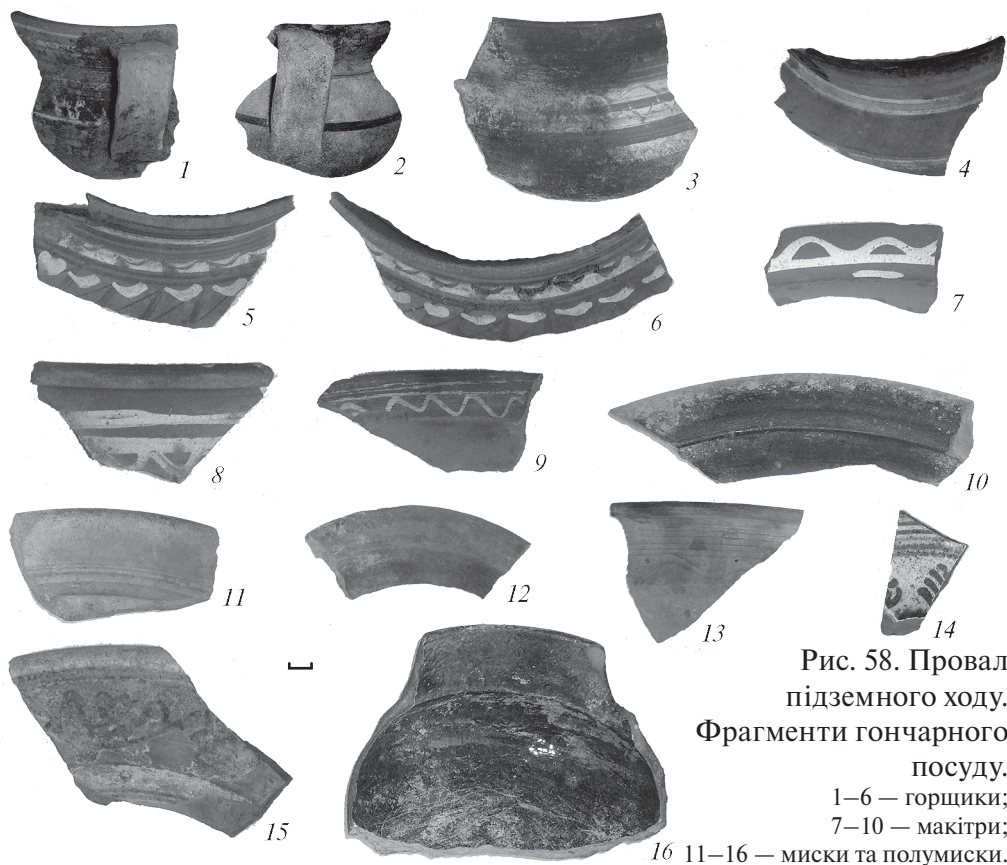

Рис. 58. Провал підземного ходу.
Фрагменти гончарного
посуду.
1–6 — горщики;
7–10 — макітри;
11–16 — миски та полумиски.

Рис. 59. Провал підземного ходу. Уламки виробів. *Скло.*
1–4 — скляний посуд; 5 — віконниця.

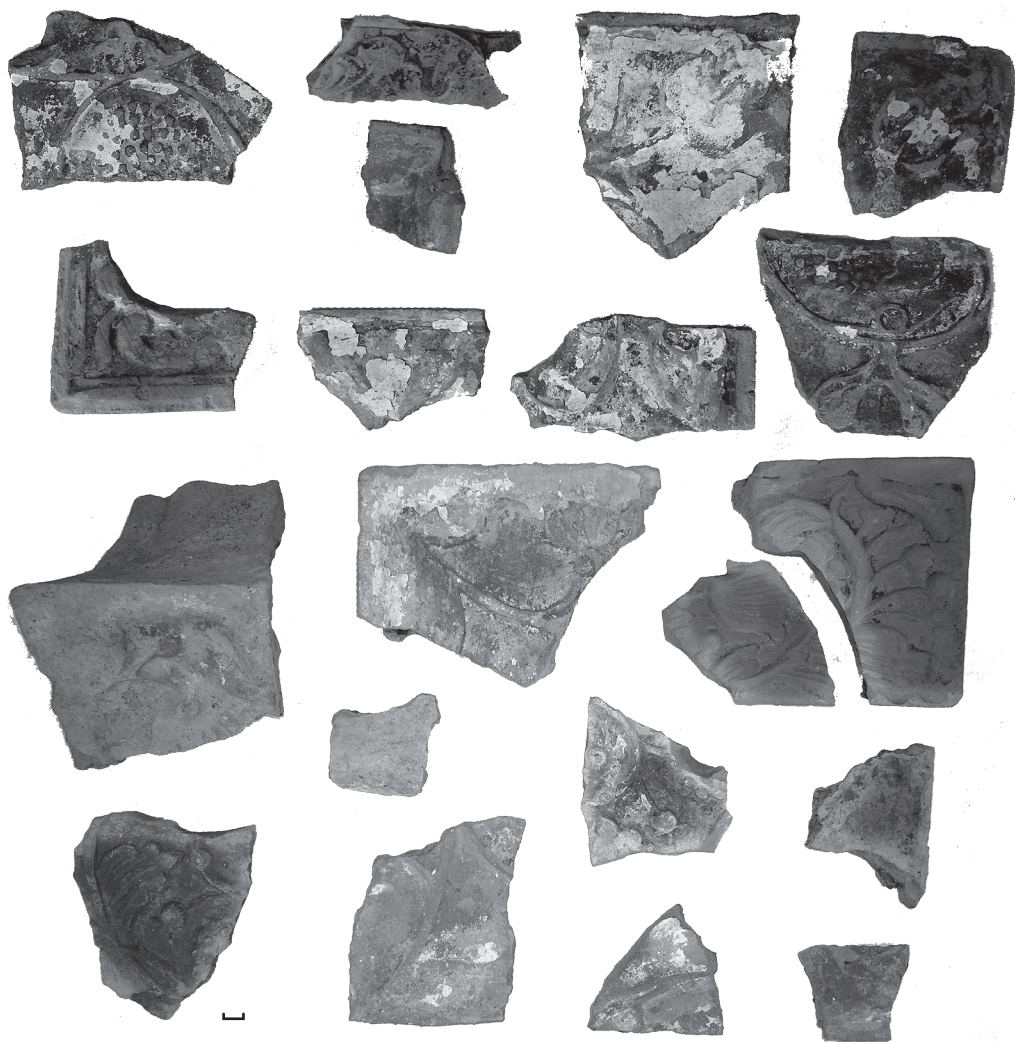

Рис. 60. Провал підземного ходу. Уламки кахлів. *Кераміка.*

фарби. Інші типи представлені в меншій кількості — це карнизні кахлі та кутова (рис. 63: 2, 4). Всі вони — з рослинним орнаментом.

Нумізматичні матеріали складаються з двох знахідок. Це — дрібна мідна російська монета — «полушка» карбування 1735 р. (кол. вкл. IV: 3) за часу правління Анни Іоаннівни (1730–1740), що має шнуровий гурт, а також мідна монета «копейка» карбування 1819 р., часу правління Олександра I (1801–1825) (кол. вкл. IV: 4). Вони і датують культурні нашарування, що по-

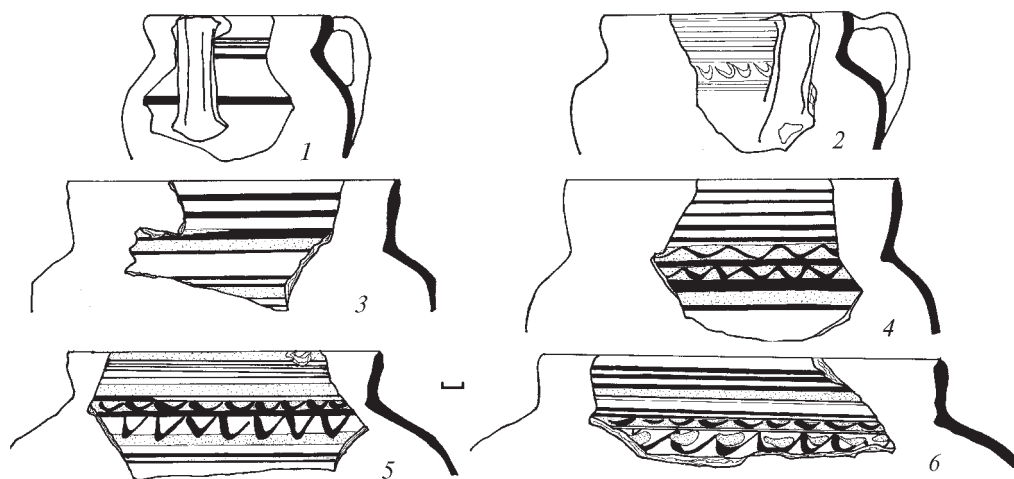

Рис. 61. Провал підземного ходу. Вінця гончарних горщиків. *Кераміка.*

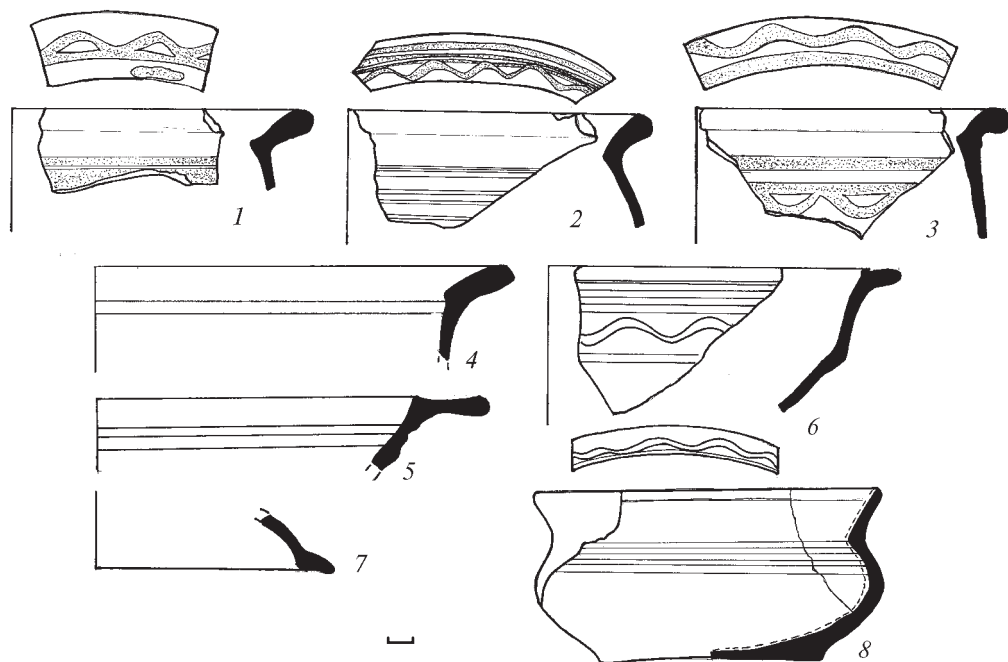

Рис. 62. Провал підземного ходу. Знахідки. *Кераміка.*

Фрагменти: 1-4 — макітер; 5-6 — полумисків; 7 — покришки; 8 — миски.

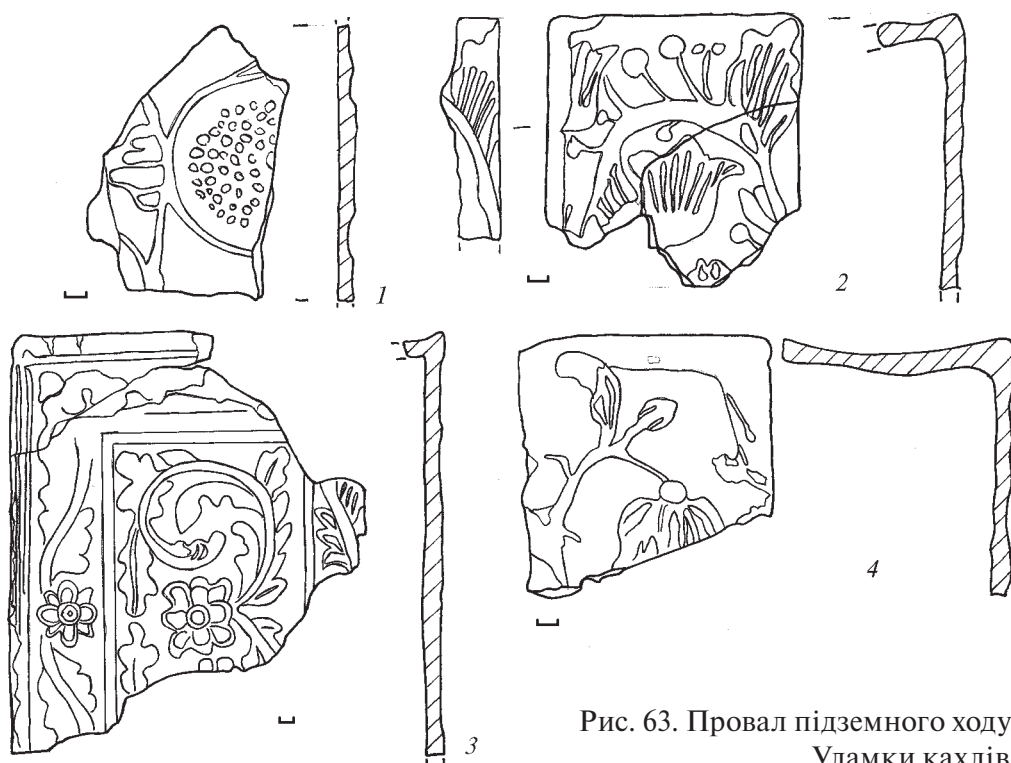

Рис. 63. Провал підземного ходу.
Уламки кахлів.

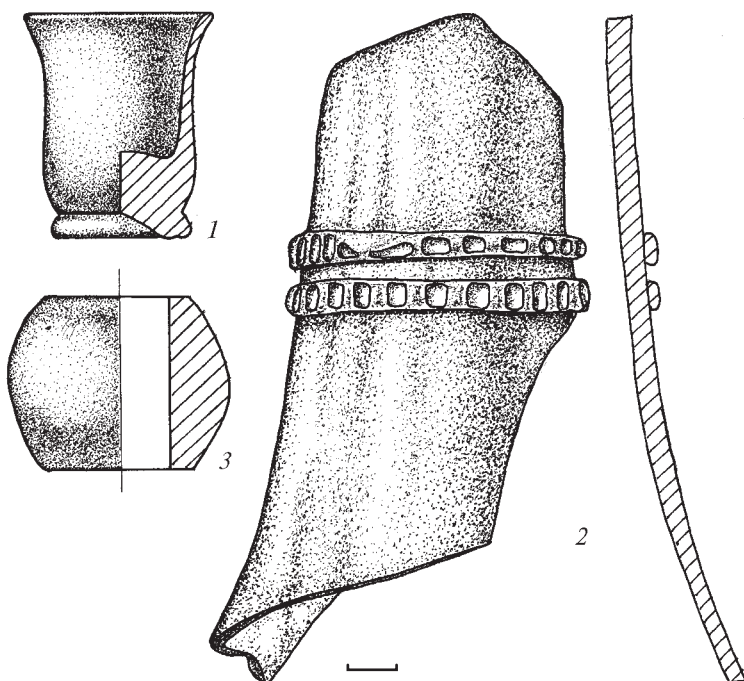

Рис. 64. Провал підземного
ходу. Знахідки.

- 1 — чарка;
2 — грузило;
3 — уламок
глека-карафки.
1, 3 — скло;
2 — глина.

трапили до заповнення провалу підземелля, останньою знахідкою позначаючи час перших просідань і провалів підземних комунікацій.

Таким чином, у ході наглядових робіт отримані археологічні матеріали, що доповнюють відомості про матеріальну культуру Полтави XVIII ст., дані щодо історичної топографії полкового міста (Супруненко, Пуголовок 2012, с. 382–383). В першу чергу, підтверджено факт слабкої освоєності та забудови цієї частини території передгороддя, що тривалий час залишалася не зайнятою. Це було викликане як фортифікаційними вимогами Нового часу, так і близькістю зростаючого приміського кладовища, одне з крайніх поховань якого і трапилося під час будівництва котловану.

ПЕРЕДГОРОДДЯ ПОБЛИЗУ СПАСЬКИХ ВОРІТ

1. Господарський об'єкт над Панянським спуском (пров. Коперника, 6)

У серпні 2011 р. під час огляду котловану на ділянці будівництва багато-квартирного будинку по пров. Коперника, 6, вздовж спуску вул. Панянки, в одному з бортів котловану виявлено пляму заповнення господарського об'єкту. Зачисткою протяжністю близько 3 м встановлена наявність тут ділянки пошкоджених нашарувань козацької доби* (рис. 1: 8).

Загальні зауваження. Будівельний майданчик був зорієнтований кутами за сторонами світу, мав прямокутну конфігурацію. Він розміщувався на північно-східному схилі Іванової гори, поряд з терасованим відрізком старої дороги — в'їзду до міста, на межі з Панянським яром, фактично, біля підніжжя ескарпів Полтавської фортеці під підвищенням на корінному березі Ворскли з давнім курганом, відомим як Красний курган (*Красний 1997, с. 119; Супруненко 1998, с. 29*) (рис. 65).

Стратиграфія на ділянці зачистки виявилася наступною: від 0 до 0,40–0,50 м — шар будівельного сміття ХХ ст., під ним залягав тонкий прошарок сіро-чорного чорнозему завтовшки 0,06–0,12 м, котрий можна було пов'язувати з ділянкою культурних нашарувань середини ХVІІ ст. Нижче розміщувався невиразний прошарок передматерика, завтовшки 0,10 м, під яким залягав материк — жовтий суглинок (рис. 66–67).

На території майданчика будівництва зібрано невелику кількість знахідок, що походила з масиву зруйнованих культурних відкладень. До ку-

* Участь у обстеженнях брали: старший науковий співробітник ЦОДПА, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України *Ю. О. Пуголовок*, аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська Академія» *В. В. Котенко*, мол. науковий співробітник експедиції *В. О. Петров* і лаборант *М. О. Радченко*. Фотофіксація виконана *Ю. О. Пуголовком* та *М. О. Радченко*; графічне оформлення робіт — *В. В. Котенко, Т. В. Менчинською* і *Ю. О. Пуголовком*.

Рис. 65. Коперника, пров., 6.
Ділянка будівництва. З північного сходу.

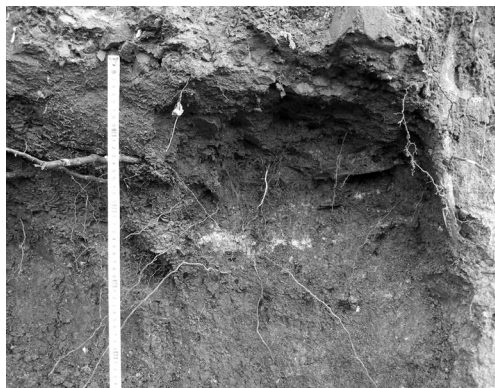

Рис. 66. Яма 1. Заповнення
перед зачисткою.

хонного посуду належали уламки горщиків (рис. 68: 1, 4; 69: 1, 8). Привертає увагу фрагмент верхньої частини димленого горщика зі слабо відігнутих вінцем, шийка якого прикрашена врізною багаторядною хвилею (рис. 68: 1; 69: 1). До *столового посуду* належить уламок верхньої частини димленого глека (рис. 68: 2; 69: 2), фрагмент невеликої світлоглиняної посудини, імовірно, чарки (рис. 68: 3; 69: 3), а також уламок полумиска, прикрашеного на крисах штапованим візерунком (рис. 68: 5; 69: 7). Поверхня вкрита зеленою і коричневою поливами (можливо, коричневий колір утворився в результаті перебування виробу у вогні) (рис. 68: 5; 69: 7).

Архітектурно-декоративна кераміка представлена фрагментом лицьової пластини кахлі, прикрашеної геометрично-рослинним орнаментом (рис. 68: 6; 69: 9). До виробів зі скла належав фрагмент віконниці (рис. 68: 7; 69: 4).

З культурних нашарувань походили й дві свинцеві кулі. Це невеликі вироби, діаметром 1,3 см, один з яких дещо деформований під час використання (рис. 68: 8–9; 69: 5–6).

Досліджений об'єкт. Серед уцілілих в межах котловану зберігся єдиний господарський об'єкт козацької епохи.

Яма 1 була впущеною з рівня передматерика на глибину 0,40 м (рис. 67). За формою наближалася до прямокутника, з округленими кутами. Її розміри наступні: довжина — 1,40 м, ширина — 1,00 м, площа 1,36 м². До конструктивних особливостей слід віднести наявність у західній частині материкової «сходинок» завширшки 0,24 м та висотою 0,16 м (рис. 67). Заповнення виявилось неоднорідним і добре стратифікованим. У верхній частині ями містився рихлий сіро-чорний чорнозем, який перетинався лінзами більш

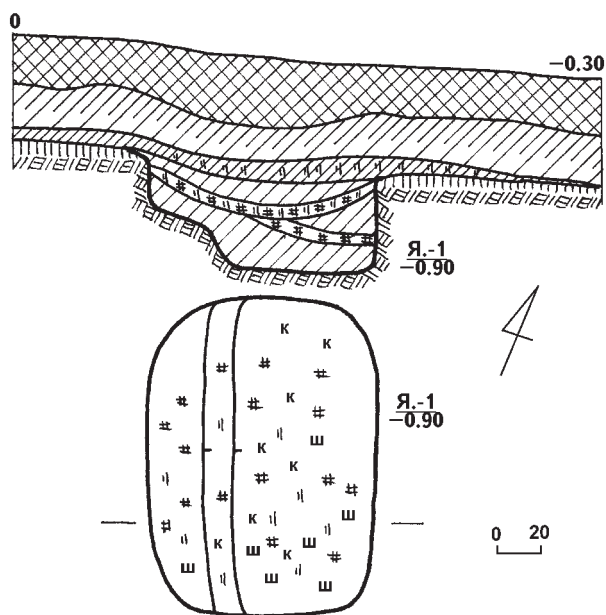

Рис. 67. Зачистка борту котловану з ямою I та її план.

темного вмісту, насиченими вугликами й печиною. З цього шару походила більшість виявлених матеріалів (рис. 66). Нижня частина заповнення — з глибини 0,20–0,30 до 0,40 м від рівня виявлення — відрізнялася затічним вмістом, і, як наслідок, — більшою щільністю. В ній практично до дна містилися шлаки, шматки кричного заліза й виплески чорного металу.

Знахідки, що походили із заповнення ями, представлені головним чином уламками посуду.

Кухонний посуд репрезентований фрагментами горщиків, які, відповідно до характеру випалу поверхні і кольору формувальної маси, розподіляються на три групи, покриттями і макітрами.

Горщики (димлені) представлені уламками від семи однотипних посудин (рис. 70: 1–12) здебільшого з невисоким вінцем. Вінце одного з них, навпаки, порівняно високе (рис. 70: 1; 15: 2). Верхня частина горщиків плавно відігнута назовні, з внутрішнього боку в основі шийки не має закраїни (рис. 72). Проте посудини різняться за оформленням зрізу вінця й орнаментом. У трьох випадках край вінця прикрашений насічками (рис. 72: 1, 2, 7), в чотирьох — заокруглений (рис. 72: 3–6), у деяких — під зрізом розміщений врізний поясок (рис. 72: 3, 4, 6). Посуд декорований переважно однокомпонентним орнаментом, що складається з ритованої хвилі (рис. 72: 2) або ритованих горизонтально розташованих ліній (рис. 72: 4–5).

Багатокомпонентний орнамент наявний у трьох випадках. Один з горщиків на плічках вкритий геометричним штампованим візерунком з ромбів та прямокутників, що чергуються (рис. 72: 1). Два мали орнаментацию з

дворядної хвилі та ритованих горизонтальних ліній (рис. 72: 3), всі останні — плічка, вкриті рядом прямокутних відбитків, нанесених штампом, під якими розміщені ряди врізних горизонтальних ліній (рис. 72: 7). На трьох горщиках частково або повністю збереглися ручки.

Світлоглиняні горщики. В цій групі посуду виділяються п'ять посудин, виготовлених із сіруватої глини, в якій є домішки піску, а поверхня на дотик нагадує поверхню горщиків давньоруського часу (рис. 70: 14, 15; 71: 1–8). Вінця дещо відігнуті назовні, мають плавний перехід (основа шийки) у плічку. Край вінця заокруглений (рис. 73). Орнаментовані ці горщики одноманітно — рядами ритованих горизонтальних ліній. У чотирьох випадках візерунок нанесений під зрізом вінця та на плічках (рис. 73: 1–4), в одному — врізна лінія вміщена в основі шийки (рис. 73: 5). На одному фрагменті збережена ручка (рис. 73: 4).

Інші *світлоглиняні горщики* відрізняються від описаних вище і, в першу чергу, за характером випалу поверхні та орнаментациєю (рис. 71: 9–25). Виявлені уламки посуду належать 10 горщикам. Відповідно до характеру орнаментальних схем вони розподіляються на кілька груп. До першої можна зарахувати фрагменти, що мають під зрізом вінця врізний поясок (рис. 71: 9, 13), в одного зріз вінця оформлений у вигляді хвилі, на зразок своєрідного козирка (рис. 74: 5).

До другої групи включені фрагменти вінець тонкостінних горщиків, що прикрашені по зрізу паличковими вдавленнями, нижче яких вміщено шальовку коричневим ангобом з ліній і хвиль (рис. 74: 2–4).

Третю групу складають горщики, розписані коричневими ангобами по шийці і плічках (рис. 71: 14–18). Орнамент — з ліній і хвиль. В одного під зрізом вінця є неширокий врізний поясок (рис. 74: 6), на другому — збереглася основа ручки (рис. 74: 7).

Остання група включає три горщики. Перший має відігнуте назовні вінце, край якого заокруглений, під зрізом є широкий врізний поясок, до якого вміщена лінія, нанесена коричневим ангобом (рис. 71: 19–23). Вінце має незначне потовщення з внутрішнього боку. В цілому ж, горщик тонкостінний, гарно випалений, колір поверхні жовтуватий. Ручка збереглася. Прикрашений розписами ангобом, що складаються з ліній, кривульок і хвиль (рис. 74: 8–10).

Дещо виокремлюються із загалу два фрагменти верхніх частин горщиків з відігнутим назовні вінцем, край якого заокруглений, під зрізом вміщений вузький врізний поясок (рис. 71: 24, 25). Плічка в обох випадках прикрашені рядами ритованих горизонтальних ліній (рис. 74: 11, 12). Ці посудини, не дивлячись на характер орнаментациї, все ж більше тяжіють до останньої групи кухонного посуду, схожість між яким проявляється у характері випалу поверхні й тіста, з якого вони виготовлені.

Рис. 68. Підйомні матеріали. Знахідки. Кераміка (1–6), фрагмент віконниці (7), кулі (8–9).

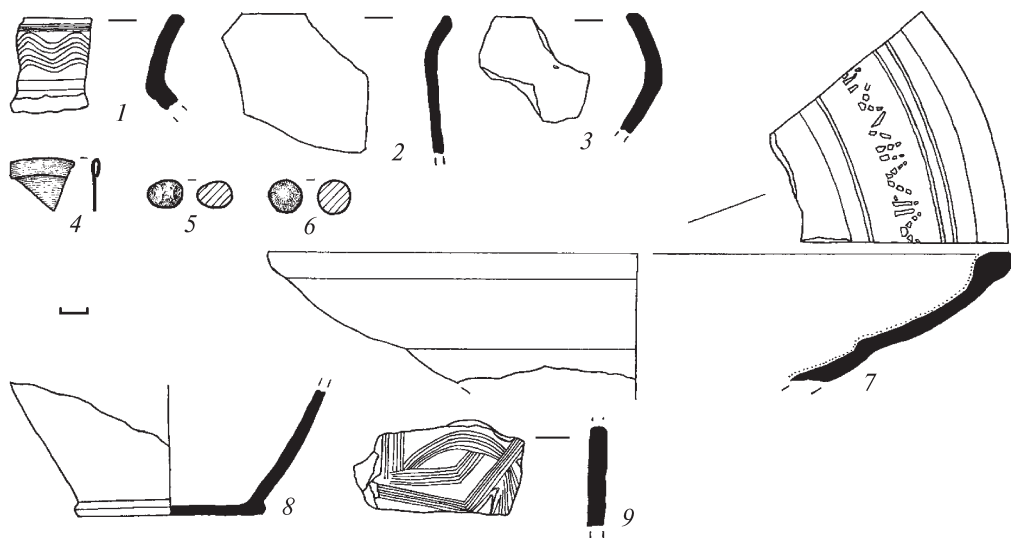

Рис. 69. Підйомні матеріали. Знахідки. 1–3, 7, 8 — фрагменти посуду; 4 — віконниця; 5–6 — кулі; 9 — уламок кахлі. 1–3, 7–9 — глина; 4 — скло; 5, 6 — свинець.

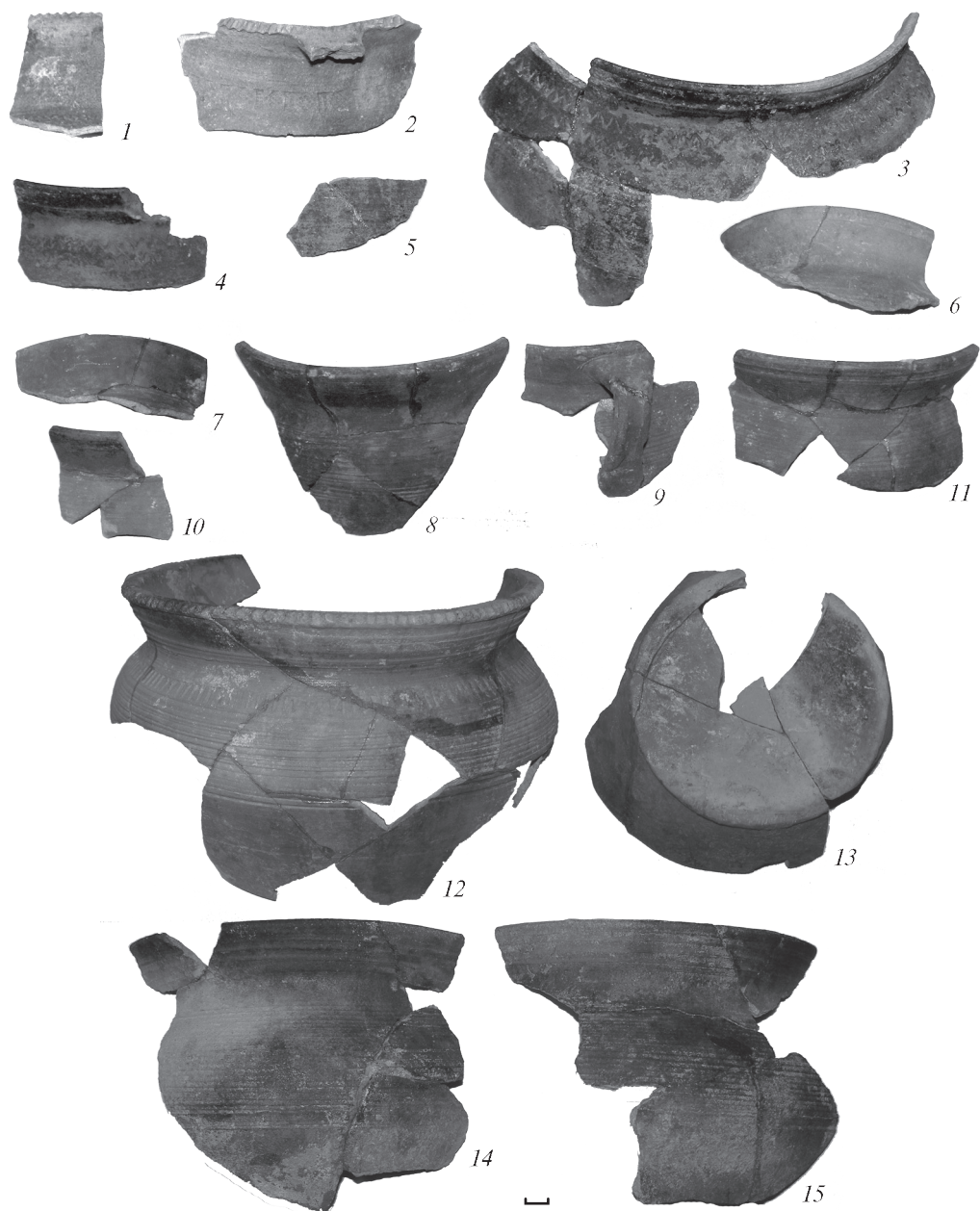

Рис. 70. Яма 1. Уламки гончарних горщиків.

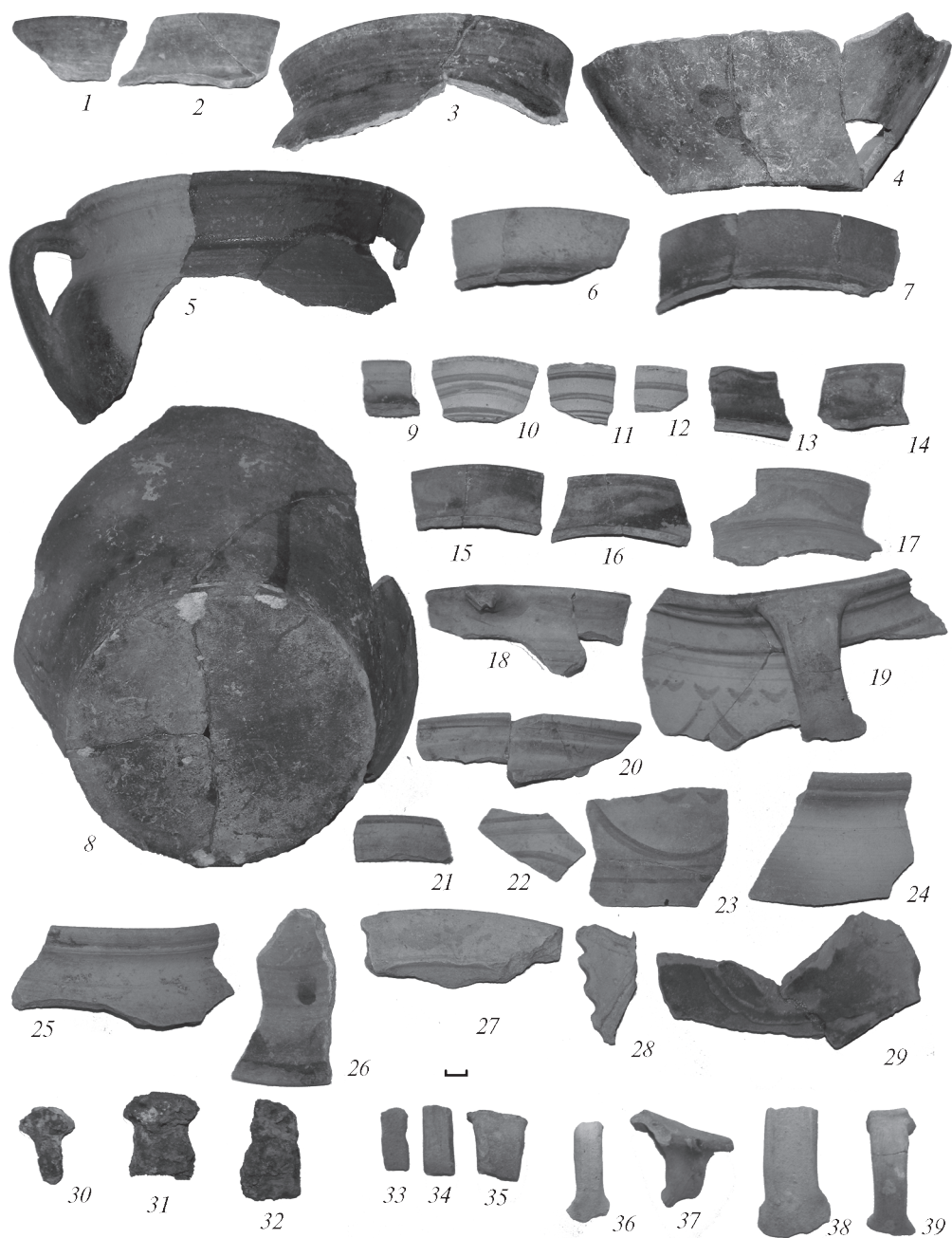

Рис. 71. Яма 1. Фрагменти гончарних горщиків (1–25), покритки (26), макітри (27), кахлів (28–29), залізні вироби (30–32), уламки ручок посуду (33–39).

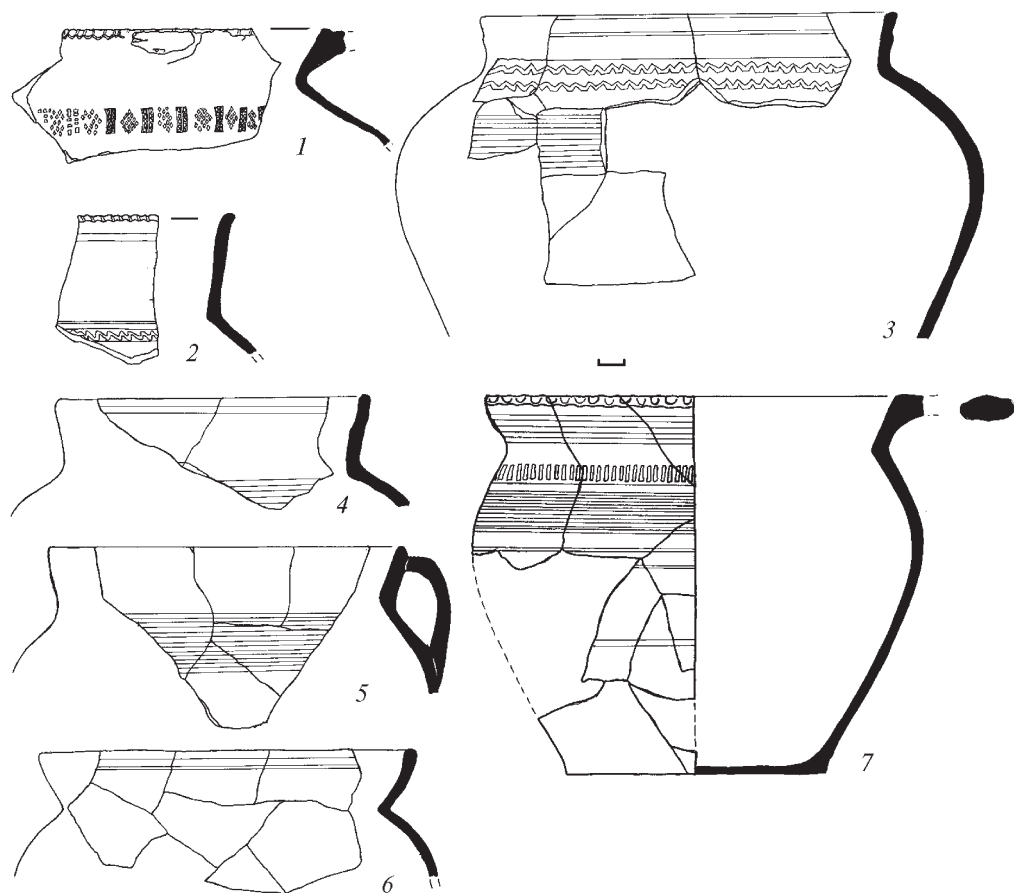

Рис. 72. Яма 1. Уламки та археологічно цілі форми гончарних димлених горщиків.

Крім уламків верхніх частин горщиків, виявлені 7 фрагментів світлоглиняних ручок від посудин, дві з яких вузькі, одна широка та чотири мають середню товщину (рис. 71: 33–39; 74: 17–23).

Покришки представлені фрагментом світлоглиняного виробу, на крисах якого збережені сліди ангобу (рис. 71: 26; 74: 13).

Серед керамічних матеріалів є також фрагмент верхньої частини макітри, що прикрашена розписом коричневими ангобами (рис. 71: 27; 74: 14).

Столовий посуд представлений розвалом тарелі з димленою поверхнею, розмірами $16,0 \times 19,8$ см, з реконструйованим діаметром – 20,5 см. На крисах посудина має врізну хвилю, денце – утор (рис. 75; кол. вкл. IV: 6).

Архітектурно-декоративна кераміка репрезентована незначною кількістю фрагментів лицьових пластин коробчастих кахлів (рис. 71: 28–29). Вони

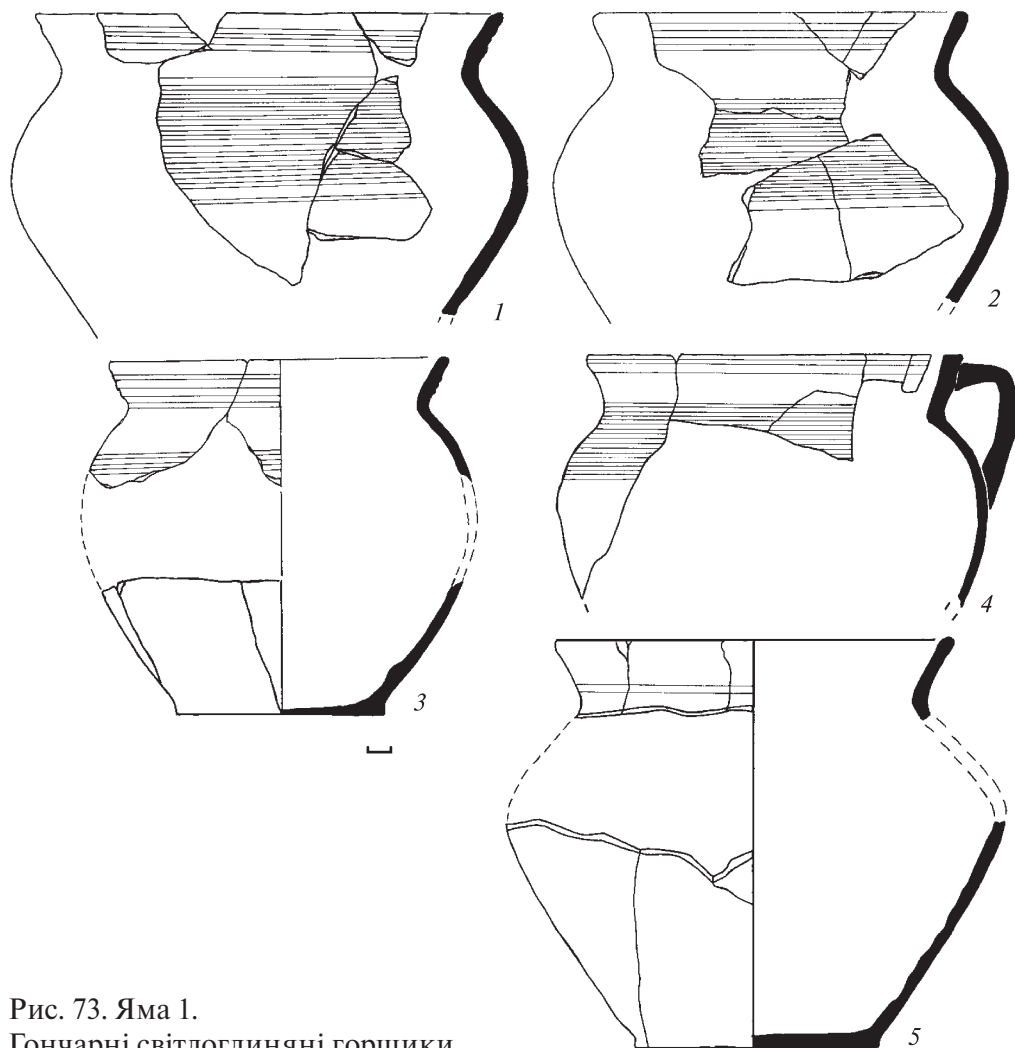

Рис. 73. Яма 1.
Гончарні світлоглиняні горщики.

прикрашені рельєфним рослинним і геометричним сюжетами (рис. 74: 15–16). В однієї по краю наявні насічки (рис. 74: 15).

Крім кераміки, в заповненні ями виявлено певну кількість виробів із заліза. Однак більшість з них були дуже пошкоджені вогнем і корозією, отже, визначити уламки за призначенням складно (кол. вкл. IV: 7). Лише у двох випадках можна припускати належність фрагментів якимось інструментам (рис. 71: 31–32). Мова йде про верхню частину знаряддя з підквадратною шляпкою, прямокутною в перетині, та про фрагмент нижньої частини знаряддя, що розширювалося донизу. До числа виробів із заліза належить цвях-ухналь (рис. 71: 30).

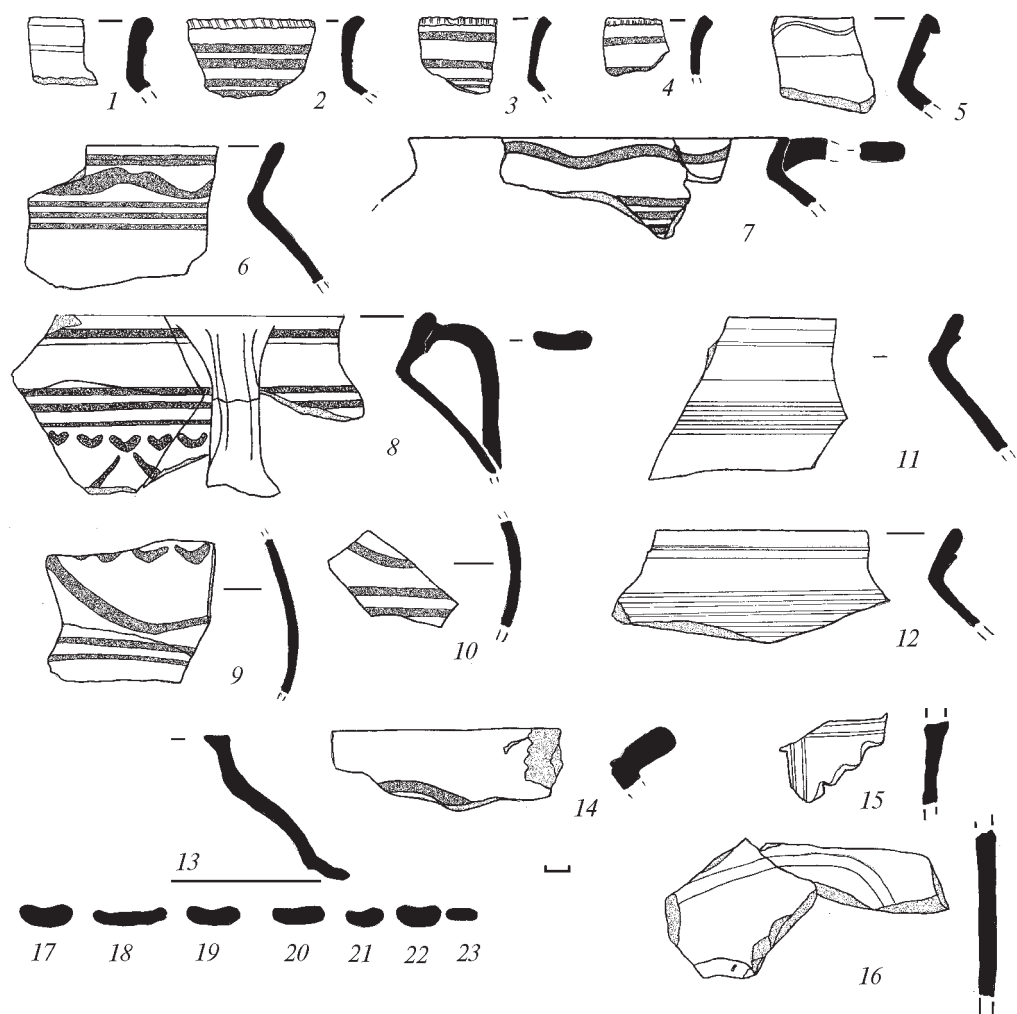

Рис. 74. Яма 1. Знахідки. Уламки: 1–12 — світлоглиняних горщиків, 13 — покритишки, 14 — макітри, 15–16 — кахлів, 17–23 — перетини ручок.

У заповненні ями також виявлено значну кількість корозованого кричного заліза, шлаків і залишків виробництва — «виплесків» металу.

Керамічний комплекс з ями привертає увагу порівняно великою кількістю виробів з димленою поверхнею та прикрашених вдавленнями і ритованим орнаментом. Якщо присутність перших в матеріалах козацького часу Полтави невисока, то інші — взагалі невідомі (Ханко 2000, с. 55; Пуголовок, Калашник 2009, с. 105; Супруненко, Пуголовок, МIRONENKO та ін. 2009, с. 84–86,

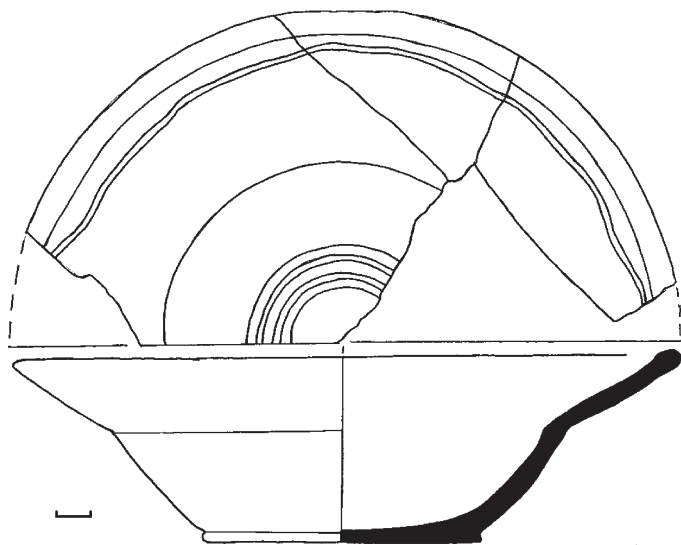

Рис. 75. Яма 1.
Димлена таріль.

99). У зв'язку з цим є важливим питання хронології виявленого матеріалу. Вірогідно, верхньою межею цього керамічного комплексу слід вважати кінець XVII ст., на що вказує плавність переходу вінець у плічка горщиків та відсутність ребристого зламу у місці переходу плеча у тулуб, характерного для дещо пізнішого посуду (Археологія 1997, с. 70). Це в повній мірі стосується димлених та світлоглинних горщиків. Пік побутування такого посуду в Полтаві, як і в більшості населених пунктів України, припадає на XVII ст. Орнаментальні мотиви та морфологічні особливості таких горщиків з господарської ями дозволяють дещо звузити їх хронологію. Серед уламків привертає увагу один виріб (рис. 72: 7), що за стилем свого декорування має аналогії з-поміж горщиків початку XVII ст. Однак його приземкуватість вказує на більш пізню дату, що тяжіє до середини століття (Виногородська 1997, с. 131). Подібний горщик відомий у матеріалах Кременчука (Супруненко, Пашкевич, Калашник 2009, с. 35–36). Вироби зі світлої глини, також знаходять аналогії у комплексах, що датуються в межах XVII ст. Якщо, горщики з простим округлим зрізом вінця та рельєфним стилем декорування датуються першою половиною XVII ст. (Ханко 2000, рис. 20: II 26; Супруненко, Шерстюк, Пуголовков 2010, с. 37–38, рис. 20; Юрченко 2011, с. 187, рис. 1), то посудини з вінцями, прикрашеними насічками та розписані ангобами, більш характерні для другої половини XVII ст., хоча відомі і в комплексах рубежу XVII–XVIII ст. (Буйлук 1993; Голубева 2006, с. 30, рис. 1: 12; Супруненко, Шерстюк, Пуголовков 2010, с. 38–39, рис. 21).

Отже, досліджена яма належить до числа порівняно рідкісних господарсько-побутових об'єктів другої половини XVII ст., і пов'язується з

діяльністю кузні козацької епохи. Це третій випадок фіксації та схилах Полтавської фортеці місця виробничої діяльності ковалів і єдиний більш-менш чітко датований. Нагадаємо, що перший з них відзначений у надсхиллі Миколаївської гірки і може датуватися XVIII ст. (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008), а другий – на південно-східному схилі Іванової гори, під час шурфування в основі розміщення Подільської вежі – реконструктивної згадки про Полтавську фортецю (Супруненко, Пуголовок 2015а, с. 136, рис. 129). Останній має підстави лише для широкого датування козацьким часом.

У той же час відкриття на цій ділянці під схилом культурних нашарувань доби Руїни, ставить питання про час та характер освоєння території північного сходу фортеці, де сформувався один з міських посадів – Панянка. Припинення діяльності цього об'єкту, вірогідно, слід пов'язувати з подіями конфлікту між І. Виговським та М. Пушкарем (Величко 1991, с. 230–231; Мицик 2004, с. 42–43; Сальников 2011, с. 52–54). Виявлені матеріали доповнюють і розширюють джерельну базу щодо вивчення історичної забудови та промислових кутків передмістя полкової Полтави.

2. Ділянка на початку Панянки

У липні 2011 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України провела наглядові дослідження на ділянці під будівництво житлового будинку за адресою: вул. Панянка, 1.

Ділянка розміщена практично край початку спуску, з північно-західного боку, оточена з трьох боків житловою забудовою, з півдня – обмежена асфальтованим спуском вулиці за Панянським узвозом. Конфігурація майданчика наближена до прямокутника, зорієнтованого кутами за сторонами світу, із незначним відхиленням. Площа ділянки складала 918 м².

У XVII – на початку XVIII ст. у межах передгороддя Полтавської фортеці була відсутня забудова. Спираючись на картографічні матеріали першої третини XVIII ст. (Гольденберг, 1966, с. 425–427), можна стверджувати про те, що це місце розташовувалось неподалік одного з головних в'їздних вузлів міста – Спаських воріт*.

Стратиграфічна ситуація, виявлена у розкопі, найбільш виразно простежена в єдиному північному борті котловану, довжина якого складала близько 50 м (рис. 77–78). У північному куті розкопу розташовувався гео-

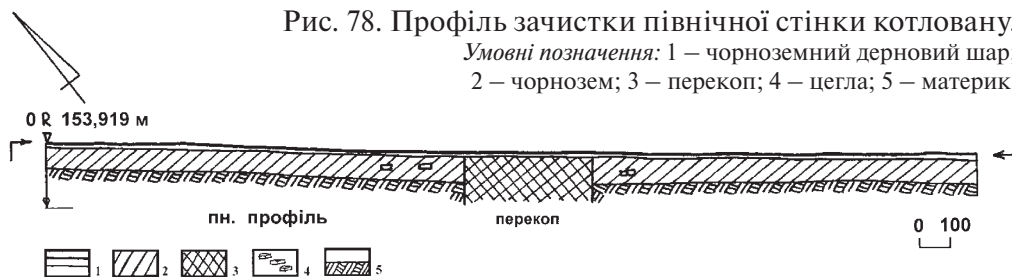
* Участь в роботах брали заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ по Полтавській обл. О. Б. Супруненко, науковий співробітник експедиції Ю. О. Пуголовок, лаборант експедиції М. О. Радченко (с. Глинське Зіньківського району).

Рис. 76. Панянка вул., 1.
Вибирання решток фундаментів
XX ст. З півдня – південного сходу.

Рис. 77. Стінка котловану
із залишками культурних
нашарувань. З південного сходу.

дезичний репер з відміткою 153,2 м (в Балтійській системі висот). Проектована глибина котловану складала 1 м.

Роботи супроводжувалися розбиранням решток забудови XIX – початку XX ст., а саме – корпусу головного приміщення Полтавського водогону початку XX ст. (рис. 76). Отже, південний борт котловану був відсутній, а узвишся пологого схилу спадало до узвозу.

Характер розміщення шарів у північному борту був наступним: у верхній частині розміщувався дерен товщиною до 0,20 м, під ним залягав ґрунт сіро-чорного кольору з матеріалами XIX–XX ст., потужністю від 0,50 до 0,80 м (із збільшенням на схід у бік спуску), нижче від нього розміщувався материк – жовтуватий суглинок (рис. 78).

У цілому в межах розкопу зафіксовано лише культурні нашарування XIX–XX ст. У центральній частині північно-західного борту котловану виділялася пляма заповнення «пізнього» об'єкту, вірогідно, решток підвалу одного із колишніх будинків. На території котловану містилися тільки будівельні рештки Новітнього часу.

Матеріали, що належать до часу існування полкового центру поодинокі. Вони представлені фрагментами стінок горщиків та макітер, розписаних ангобами. Датується у широких межах: від кінця XVIII до початку XIX ст.

Відсутність вираженого культурного шару часу існування Полтави як полкового центру цілком узгоджується з даними планів першої половини XVIII ст. про відсутність тут житлової забудови. На підставі отриманих матеріалів, можна припускати, що заселення цієї ділянки, що знаходилася на дещо пониженому краю плато, не було пріоритетним на той час, або ж порівняно незначні культурні нашарування козацької епохи тут були знищені будівництвом корпусу міського підприємства 1902–1904 рр.

ВИСНОВКИ

Науково-рятивні наглядові дослідження в зонах новобудов у головному історичному ареалі Полтави виявили за останній час доволі важливі матеріали для вивчення найдавнішої історії міста, етапності заселення його території, насамкінець, зростання теренів одного найвідоміших полкових центрів Лівобережної України. В цьому плані вміщені до роботи результати розвідок та розкопок надають уявлення саме про історію освоєння верхнього передмістя і прояви формування сучасної міської території. Не менше значення має і відкриття ґрунтового некрополю населення ранньоскіфського часу — однієї з першопочаткових пам'яток заселення міських теренів. Цю знахідку можна вважати досить важливим науковим відкриттям з-поміж усіх, здійснених упродовж тривалого часу втілення у життя заходів зі систематичного вивчення старожитностей Полтави.

І хоча непевні відомості про існування ґрунтового могильника були відомі вже тривалий час, остаточно стверджувати про його існування можна лише після обстежень по вул. Стрітенській, 22 восени 2015 р. У 1978 р. було виявлене єдине поховання цього некрополю у Сонячному парку, що знаходилося на глибині близько 1,3 м від сучасної поверхні, супроводжуючись уламками невеликої ліпної посудини з пальцевими зачіпами зверху, рядочком проколів по масивному пальцево-розчленованому валику.

Зазначимо, що можливостей для порівнянь дослідженого ґрунтового некрополю у Полтаві з іншими могильниками скіфського часу, відомими у Дніпровському Лівобережжі, і переважно на території Полтавщини, поки що небагато. Всі захоронення останніх здійснені у невеликих (незначно більше зросту небіжчиків) і нешироких ґрунтових ямах, глибиною від 0,85 до 1,50 м. Ями (ур. Перещепине та ур. Поле 2-ї бригади у Більську, Дучинці) мають скруглені кути, досягають або незначно заглиблені до материкового шару, сектори орієнтування небіжчиків знаходяться у західному, південно-західному та північно-східному напрямках. Могильники розташовані на периферії чи безпосередньо біля поселень, переважно на підвищеннях плато чи його схилах. Склад супровідного інвентарю обмежується прикрасами, зразками невеликих ліпних посудин чи уламками амфорних стінок (Кулатова 2006, с. 35–37; Кулатова, Супруненко 2010, с. 142–144; Шерстюк,

Мироненко 2010; Шерстюк 2011, с. 318–320; 2013, с. 241–242; Супруненко 2014, с. 76). Виявлене у Полтаві поховання I вирізняється зпоміж усіх відомих на Лівобережжі Дніпра найвиразнішим інвентарем, вказуючи на ймовірність існування у складі ґрунтових могильників порівняно багатих захоронень. Підтвердження цьому отримані під час досліджень окремих «заможних» комплексів на могильниках у Гришенцях і Світловодську з Правобережжя Дніпра (Скорий 2003, с. 64).

Залишається лише очікувати чергових знахідок, що повинні збагатити уявлення про поховальний обряд лісостепового населення численних селищ і городищ у басейнах Ворскли, Псла і Сули, які, сподіваємося, будуть непоодинокі й на теренах колишніх полтавських передмість.

Досить виразно у матеріалах досліджень верхнього передмістя представлений козацький етап у розвитку Полтави.

Історія урбанізації на українських теренах є питанням важливим і необхідним для вивчення постсередньовічної і ранньомодерної України. Розвиток знань про українські міста на сьогодні перебуває на шляху нового піднесення, оскільки досягнення української історичної науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. у цій галузі були планомірно винищені. Знищеними були не тільки наукові праці, а й самі фахівці. Таке ставлення до історії українського міста було закладене в його феномені, що полягав у європейському векторі розвитку, вершиною чого було магдебурзьке право, котре для території Московії виявилось не прийнятним. Утім, попри штучний спротив системи, українськими науковцями накопичувалася джерельна база для подальших наукових студій. Чільне місце серед джерел з історії міст, безперечно, посідають археологічні. Наразі склалася сприятлива ситуація для комплексного вивчення міст та містечок різних українських земель. Одним з яскравих прикладів виступає саме Полтава, інтерес до якої є цілком закономірним з огляду на її місце у ранньомодерній українській історії.

У результаті археологічних досліджень в історичному осередку Полтави накопичена значна джерельна база комплексного вивчення міської та приміської території. Українське постсередньовічне місто було поліструктурним утворенням (Пляшко, 1980 с. 23). Воно складалося з кількох частин, котрі відділялися одна від одної укріпленнями або рельєфом та виконували різні функції. Однак всі вони були спрямовані на забезпечення життєдіяльності єдиного міського організму. Не є винятком у цьому плані і Полтава. Її просторовий терен виявився наскільки виразним, що навіть через два століття у сучасній мережі вулиць залишаються зафіксованими елементи планування старого козацького міста. Однією з таких структурних частин Полтави й була територія верхнього передмістя, що сформувалося за еспланадою, на північний захід від фортеці на ділянці між Київськими і Спаськими воротами.

Розвиток цієї території виявився наслідком зростання міста та його ролі в регіоні. Безумовно, що в часи активного функціонування фортеці територія «передполя» залишалася незабудованою. Крім фортифікаційного фактору, вірогідно, забудову цієї ділянки стримувало існування цвинтаря Стрітенської церкви, який дещо пізніше переріс у приміське кладовище. Втім, питання функціонування передмістя потребує додаткового вивчення. Додамо, що на думку дослідників, передмістя переважної більшості лівобережних міст були досить розвинутими з точки зору торгової та економічної діяльності (*Компан, 1966 с. 359*). На користь цієї тези свідчить факт існування у другій половині XVIII ст. неподалік від головних міських воріт двох десятків м'ясних лавок. До цього, можна додати, що територія еспланади використовувалася і для розміщення виробничих споруд. Цей факт підтверджується зафіксованими археологічно рештками гончарної майстерні на території Петровського парку, а також знахідками ще кількох подібних комплексів поза валами фортеці.

Початок активної забудови верхнього передмістя, вірогідно, припадає на середину – другу половину XVIII ст., коли ресурси старої міської території для цих потреб вичерпалися. Сприятливою для цього стала і військово-політична ситуація на південних кордонах Гетьманщини. Головною структурною одиницею, що формувала міську забудову тогочасної Полтави, у верхньому передмісті був двір, про що, красномовно свідчать письмові джерела (*Місто Полтава, 2012 с. 274–279*). Характер житлового будівництва на цій ділянці реконструюється вкрай гіпотетично, оскільки поки що для цього джерельна база лише формується. На підставі археологічних знахідок відомо про рештки однієї з житлових споруд, що мала складну вертикальну структуру за схемою «підкліт – поверх – горище». Будівлі з таким плануванням складали значний відсоток у містах Гетьманщини і Полтава не була винятком (*Пуголов, Лебединский, 2013 с. 148–155*). Для кінця XVIII ст. отримані уявлення про масову забудову вздовж вулиці Стрітенської, що репрезентована неглибокими котлованами основ будівель типу великих хат площею 39–45 м², споруджених з дотриманням відповідних планувальних засад вздовж проїжджої частини вулиці чи невеликої площі. Масові археологічні знахідки надають уявлення про суто побутові особливості життя міщан, посуд того часу і знаряддя праці, факти освіченості мешканців передмістя.

Наведена модель розвитку цієї території може вважатися суто «робочою». Історична топографія цієї ділянки Полтави ще має багато не вирішених питань, а відкриття археологів ставлять нові. Зокрема, це стосується нумізматичних знахідок середини XVII ст., знайдених на ділянці по вул. Стрітенській, 22. Можливим поясненням їх віднайдення є близькість цієї ділянки до головного шляху на Київ або ж існування тут торгової площі. З'явився також ряд питань, пов'язаних з розвитком міської території у кінці

XVI–XVII ст. Цілком імовірно, що деякі структурні одиниці передмість-посадів, прилеглих до фортечних укріплень, сформувалися вже у XVII ст. чи навіть на рубежі XVI – XVII ст. На користь цього свідчить місце розташування решток кузні на одному зі в'їздів до міста, а саме на краю Паняньського узвозу. Припинення діяльності майстерні припадає на другу половину XVII ст. До речі, кілька об'єктів, пов'язаних із ковальством, виявлені й на схилах Іванової та Інститутської гір. З часом відкриття подібних виробничих споруд дозволить більш чітко визначити особливості влаштування таких промислових об'єктів. На сьогодні ж можемо констатувати лише факти їх розміщення за межами головних міських укріплень, поруч з в'їзними вузлами фортеці. Описані випадки свідчать на користь уявлень про розміщення ковальського виробництва у Полтаві XVII ст. на чітко окреслених територіях, поза межами фортеці, на її посадах у передмісті, що викликане вимогами пожежної безпеки і традиційним влаштуванням кузень край доріг, в'їздів до населених пунктів.

Отже, проведенні дослідження у верхньому передмісті істотно доповнюють джерельну базу вивчення території Полтави у досить віддалені від нас та значно ближчі нові часи, додають чимало невідомих фактів щодо історичної топографії міського центру, розвитку ремесла і торгівлі, матеріальної культури його населення переважно за козацької епохи.

І заходи з вивчення історичних культурних нашарувань у межах головного історичного ареалу міста Полтави варто продовжувати.

Додаток 1.

**НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПО ВУЛ. СТРИТЕНСЬКІЙ, 22
НАВЕСНІ 2016 р.**

У квітні-травні 2016 р. внаслідок розширення котловану будівництва житлового будинку наглядові роботи по вул. Стрітенській (Комсомольській), 22 у Полтаві були продовжені. Вони призвели до виявлення решток ще чотирьох ґрунтових захоронень скіфського часу та однієї з господарських ям козацької доби. Це сталося вже після підготовки оригінал-макету запропонованої читачеві роботи, тому інформація про результати щойно проведених досліджень була винесена до додатків 1 та 2 видання.

Найширшою (близько 5 м) була смуга прирізки з боку приміщення дитячого садка НВК № 26 — пам'ятки архітектури початку ХХ ст. (будинки за № 26). Відбулося розширення котловану і з північно-східного, північного та північно-західного боків на 1–5 м. Таким чином, наглядові роботи 2016 р. охопили ще 300 м² прилеглої території, переважно від будинків за № 20 по вул. Стрітенській та № 20 по вул. Соборності (кол. Жовтневій) (кол. вкл. I: 1). Основні будівельні заходи стосувалися заглиблення котловану, тобто вибирання на вже вивченій площі до відмітки 4,5 м з метою влаштування паркінгу в масиві материкового лесоподібного суглинку. На цій площі у кількох випадках довелося пересіяти перевідкладений вміст ям ХІХ–ХХ ст., які свого часу знищили поховальні об'єкти ранньоскіфського часу. Ці роботи дозволили виявити поховальні та господарський об'єкти, опис яких і наводиться нижче.

Поховання 5. Залишки захоронення відкриті біля північно-східного кута котловану, на місці знесеної новітньої цегляної офісної будівлі за № 24а, за 28,6 м на північ — північний схід від поховання 1. Частина поховання (до тазових кісток) була зруйнована влаштуванням господарської ями середини — другої половини ХVІІІ ст., інша — знищена більш пізнім перекопом, розташованим з північного боку (кол. вкл. I: 1: п. 5; рис. 79).

Слідів ями, крім невеликої ділянки переддення на межі похованого ґрунту і материкового суглинку, не простежено. Дно відзначене на глибині 1,45 м від «0», впуск — з рівня стародавнього похованого ґрунту. У збереженій частині і заповненні ями 5 козацької доби виявлені кістки нижніх кінцівок чоловіка у віці 20–22 років, зростом 167,0–170,0 см. Положення однієї з кісток *in situ* немовби засвідчувало випростану позицію інгумації, головою на захід — північний захід. У заповненні господарської ями фіналу козацької епохи, що зруйнувала захоронення, трапився розвал основи бронзового корозованого *наконечника стріли* з діаметром втулки 0,6 см.

Знахідка є зруйнованим пізніми ямами похованням ґрунтового могильника.

Поховання 6. Про наявність слідів однієї з могил некрополю, знищеної ямою перекопу початку ХХ ст. (з північного боку, між будинками №№ 22 і 22а), за 20,1 м на північний захід — північ від захоронення 1 (кол. вкл. I: 1: п. 6), свідчить уламок лобної частини дитячого черепа (вік — близько 1 року) доволі давнього вигляду, що виявлений у нижній частині заповнення господарського об'єкту, на глибині

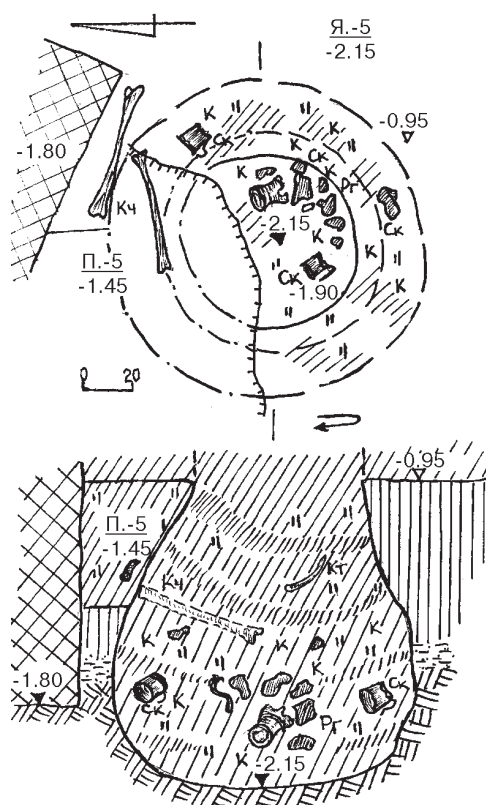

Рис. 79. Стрітенська вул., 22.
Поховання 5 та яма 5.
План і перетин.

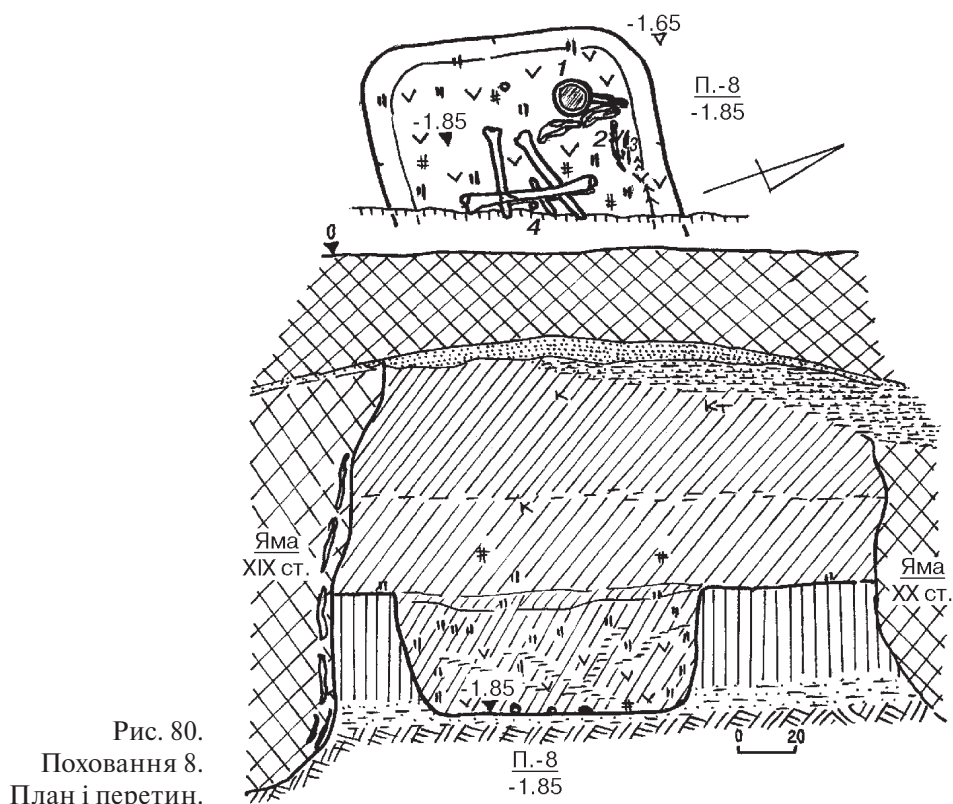
близько 4 м від «0». З південно-західного боку цієї ями та в її заповненні знайдені залишки описаного у першому розділі поховання 4.

Таким чином, знахідка може розглядатися як зруйноване ямою початку XX ст. дитяче поховання ґрунтового некрополю.

Поховання 7. Існування захоронення маркірує знахідка стегнової кістки нижньої кінцівки чоловіка у віці 40–45 років, виявлена за 22,7 м на північ від поховання 1, у північно-східній частині котловану (кол. вкл. I: I: п. 7). Кістка трапилася на глибині 1,5 м від «0» на краю перекопу сміттевої ями початку XX ст. розмірами 1,5 × 1,7 м та глибиною близько 1,6 м (з північно-східного боку від будинку № 22а) і також може розглядатися як рештки зруйнованого поховання.

Поховання 8. Частина ями чергового захоронення була досліджена під час розширення котловану вздовж західної частини його північно-західної стінки, за 30,4 м на північний захід від поховання 1 (кол. вкл. I: I: п. 8).

Зачистка стінки на 5-ти метрах оголила поверхню плато, де під перевідкладеним шаром будівельного сміття і прошарком піску (0–0,45 м від «0») містився масив чорноземного викиду зі сміттевої ями XIX ст., перекритий шаром материкового суглинку (0,45–0,95 м), що лежав на стародавній денній поверхні XVIII ст. (рис. 80). Чорноземні культурні нашарування козацької епохи завтовшки більше 0,35 м, з мінімумом знахідок й окремими вуглинами, перекривали добре поміт-

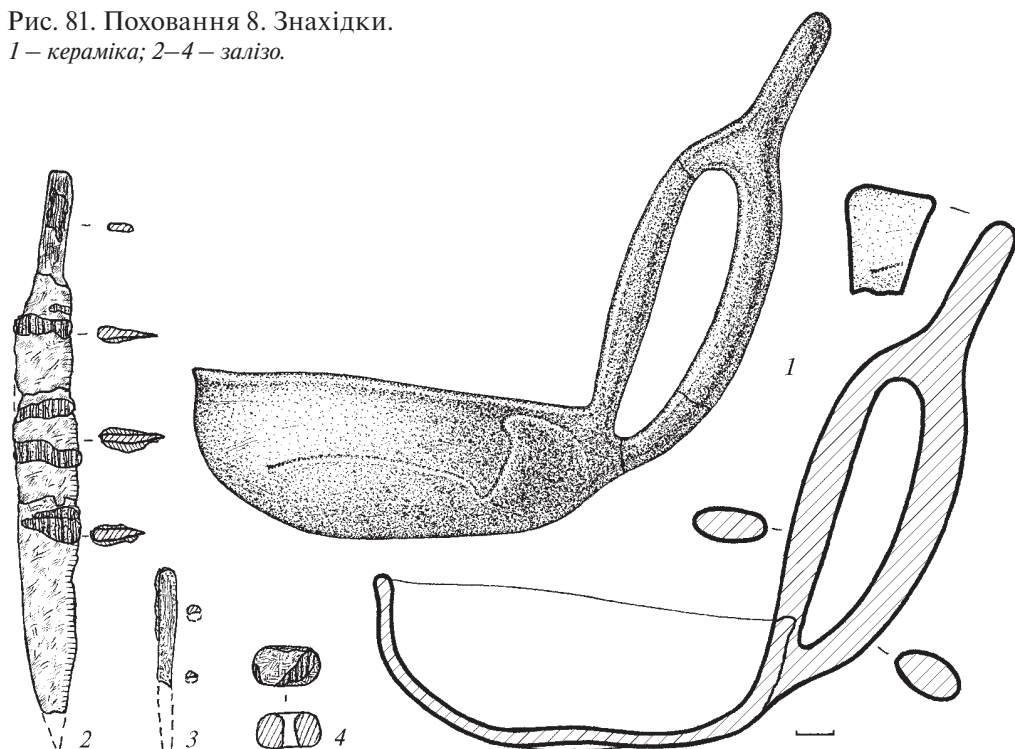

ний рівень залягання стародавнього похованого ґрунту (1,30–1,70–1,75 м від «0»). Його перебивав впуск поховальної ями, заповненої щільним чорноземом з тонкими лінками суглинкових затьоків, численними вуглинами, в тому числі від тонких дошок та кори, шматочками випаленого у тризновому вогнищі ґрунту. Стратиграфічна ситуація в цілому відповідала характеру відкладень, виявленому у південно-східній стінці котловану над похованням 1, лише з тією різницею, що доповнювалася зверху скупченням новітніх будівельних решток XX ст. (рис. 80).

Збереглася північно-західна частина (близько чверті) прямокутної в плані ґрунтової ями зі скругленими кутами, розмірами $0,65 \times 1,10$ м, доведеної до глибини 1,85 м від «0» або 1,40 м від сучасної денної поверхні. Східна частина поховання виявилася знищеною перекопом XX ст. та частково обвалом її заповнення. Яма була зорієнтована за довшою віссю в широтному напрямку, із незначним відхиленням до північного сходу – південного заходу. Стінки дещо звужувалися до вирівняного дна, із зафіксованою шириною 0,90 м (рис. 80; кол. вкл. V: 1–2), влаштованого на межі передматерика і материка. Під основою заповнення, з переважанням чорнозему, численних дрібних вуглин і слідами зотлілого дерева, містилося скупчення кісток нижнього поясу скелету чоловіка у віці 40–45 років, що складалося з двох стегнових та гомілкової кісток ніг, а також уламків тазу, переміщених зі своїх попередніх місць. Останнє могло бути наслідком якщо не діяльності землеріїв,

Рис. 81. Поховання 8. Знахідки.

1 – кераміка; 2–4 – залізо.

то слідами проникнення до поховальної ями з наразі невизначеною метою. Виходячи з цього факту просторове орієнтування небіжчика може бути встановлене суто гіпотетично, з огляду на розміщення супутнього інвентарю. На наш погляд, похованого було викладено головою на захід випростано на спині (рис. 80).

У північно-західному кутку ями розміщувався розвал ліпного лискованого черпака (рис. 80: 1), поряд біля стінки — скупчення залягаючих *in situ* в широтному напрямку уламків залізних ножа (рис. 80: 2) і шила (рис. 80: 3). На кістках ніг виявлена залізна ворворка (рис. 80: 4). Під північною стінкою простежувалися рештки зотлілих фрагментів кістяних обкладок або колодочки від ручки ножа довжиною до 10 см, які, на жаль, не збереглися (рис. 80: ^).

Третє інвентарне поховання Полтавського ґрунтового некрополю ранньоскіфського часу доповнило комплекс речових знахідок зі складу супровідного інвентарю.

Знахідки. Кераміка. 1. *Черпак* ліпний мілкий, з широко відкритою чашечкою, незначно профільованими легким вигином назовні вінцями, з нерівномірно сплюсненим дном із ямкою посередині, що має петельчасту вертикальну ручку з відростком, розширеним у вигляді пташиного хвоста (рис. 81: 1). Поверхня має лискування чорно-коричневого кольору, неорнаментована, з одного із боків на чашечці наявна прокреслена неширока лінія випадкового походження. Перетин ручок овальний, відростка — сплюснено-видовжений.

Висота черпака — 15,1 см; нерівномірна висота чашечки — 3,7–4,5 см, її діаметр по вінцю — 11,5 см, діаметр дна — 6,4 см, діаметр ямки в основі денця — 2,5 см; розміри ручки — $4,2 \times 14,8$ см, перетин ручок — від $1,2 \times 1,9$ до $0,9 \times 2,1$ см, висота відростка — 3,5 см, його ширина зверху — 2,5 см, товщина — 1,0 см (рис. 81: 1).

Внутрішній обсяг чашечки (зі слідами смугастого вирівнювання поверхні) й один з боків зовні вкриті нагаром сіро-чорного кольору від тління якоїсь маслянистої густої речовини, що завершилося безпосередньо у похованні. Не включено, що черпак виконував роль своєрідної курильниці.

Посудина належить до розповсюджених у басейні Ворскли типів столового посуду VII — VI ст. до н. е., з паралелями з-поміж знахідок із Мачухського курганного могильника (Ковпаненко 1967, с. 119, рис. 39: 10; 58: 26).

2. Ніж залізний черешковий з горбатою потовщеною спинкою, лезом трикутного перетину, з двома уступами в основі, групи I, типу 4, за Б. А. Шрамком (Шрамко 1983, с. 53, 79, табл. 5: I: 4) (рис. 81: 2). Вірогідно, мав кістяне руків'я з пропилом, сліди якого збереглися на дні поховання. На короткому черешку відзначені відбитки кістки і сліди шкіри.

Уламки ножа у похованні містилися в оточенні товстого шару зотлілої шкіри, можливо, рештками частини ременю. На металі збереглися відбитки тонко вичиненої шкіри піхов, сліди текстилю. Поперек довшої вісі знаряддя — зверху до середини — лезо на піхвах оповивали чотири нешироких ремінці (завширшки 3–7 мм і товщиною 2–4 мм), прикрашені наколами шильцем. Рештки цих ремінців накіпили на металі.

Ніж зберігся у чотирьох уламках, фактично, без втрат, крім розкришеного під час очищення кінця леза, що дозволяє встановити його розміри. Довжина ножа — 16,0 см; довжина леза — 12,8 см, ширина леза — 1,5–1,6 см, його товщина (по спинці) — 0,2–0,3 см; довжина черешка — 3,2 см, його ширина — 0,6 см, товщина — 0,25 см (рис. 81: 2).

3. Уламок залізного шильця підпрямокутного перетину (рис. ??: 3). Загострена частина не збереглася. На стрижні відзначені сліди дерева і відбитки шкіри ременю.

Довжина фрагмента — 3,1 см, його перетин — $0,3 \times 0,3$ см.

4. Ворворка залізна проста біконічної форми, типу VI.1.3, за О. Д. Могиловим (Могилов 2008, с. 360, рис. 140), досить масивна, на відміну від менших зразків з поховань у курганах з Руської Тростянки, Горок і Стоянового Середньодонської групи пізньоскіфських пам'яток V–IV ст. до н. е. (Там само, с. 80–81, 369, рис. 149: 33–46). Проте, знахідка дещо більш давньої ворворки цього типу на Західному Поділлі в кургані № 2 у Перебиківцях (Смирнова 1979, рис. 3: 5) дозволила О. Д. Могилову припускати появу вказаного типу виробів ще в келермесський час (Могилов 2008, с. 81), що знаходить певні підтвердження і за полтавськими матеріалами. На ворворці наявні відбитки шкіряного ременю, в отворі виявлені рештки шкіряного ремінця (рис. 81: 3).

Висота — 1,1 см, діаметри: сплюснених основ — 1,2 і 1,4 см, корпуса — 1,8 см, отвору — 0,3–0,4 см (рис. 81: 3).

Таким чином, на час публікації видання дослідники вже можуть оперувати в реконструктивних та атрибуційних побудовах рештками восьми ґрунтових поховань ранньоскіфського часу різного стану збереженості, котрі датуються в ці-

лому кінцем VII — першою половиною VI ст. до н. е. і виявлені на ділянці по вул. Стретінській у Полтаві.

Зважаючи на умови місцезнаходження й кучність розташування цього ґрунтового могильника ранньоскіфського часу, пошкодженого міським будівництвом XVIII — XX ст., його можна вважати саме некрополем, а не групою захоронень на території Полтавського поселення (*Гречко 2014, с. 81–83*), віддаленого за кількасот метрів на південь.

Крім поховальних комплексів доби раннього залізного віку, варто приділити увагу й ще одній дослідженій господарській ямі фіналу козацького часу. Напевне, на останню так і не звернули б уваги через численні новітні перекопи, якби поряд із нею та в її заповненні не були виявлені залишки описаного вище поховання 5. Зауважимо, що дослідження цієї ями розпочав на той час присутній у Полтаві доктор історичних наук, професор С. А. *Скорий*. Пізніше вміст ями викликав зацікавлення у зв'язку із наявністю доволі виразних уламків столового посуду середини — третьої чверті XVIII ст.

Яма 5 (зернова) досліджувалася дещо більше, ніж наполовину, поблизу північно-східного кута котловану, за 28,3 м на північ — північний схід від поховання 1 (кол. вкл. I: I: я. 5). Виявлена з глибини 0,95 м від «0» під шаром новітнього будівельного перекопу, практично з рівня основи залягання нашарувань козацької епохи і стародавнього похованого ґрунту. Мала круглу в плані, грушеподібну в перетині форму, з майже рівномірно розширеними донизу стінками і значно меншим звуженим вирівняним дном, сліди легкого випалу суглинку на стінках, порівняно вузьку горловину зі слідами обвалу одного з країв. Глибина ями — 2,15 м від «0» або 1,2 м від рівня виявлення, діаметри: горловини — 0,75 м, максимальний стінок — 1,40 м, дна — 0,95 м (рис. 79). Параменти ями відповідають розмірам зернових ям козацького часу. З південно-західного боку рештки господарського об'єкту були пошкоджені вибиранням котловану.

Пухке чорноземне заповнення містило чотири тонкі лінзи попелу, численні вуглини, окремі кістки тварин, одну з обвалених до вмісту кісток поховання скіфського часу й уламки стінок гончарного, переважно світлоглиняного посуду, в тому числі з горизонтальними смужками орнаментациї, нанесеними червоно-коричневими і білими ангобами. Проте, в нижній частині вмісту виявлені розвали чотирьох скляних кухлів зеленого непрозорого та світло-зеленого прозорого скла, а також археологічно цілу (в розвалі) імпорту на полтавських теренах посудину — глазурований глек (рис. 79: к, ск). Саме ці зразки посуду й привернули увагу, вказуючи на господарські межі використання території передмістя середини — третьої чверті XVIII ст.

Знахідки. 1. *Глек полив'яний* світлорозевоглиняний, з циліндричною, дещо розширеною горловиною, рівномірно-опуклобоким тулубом, звужено-конічним придінням, із пласким дном і виділеним утором. До середніх частин горловини і тулуба прикріплена плеската профільована широка ручка, що має вертикальний (на всю ширину) короткий виступ-упор зверху і відведений назовні декоративним гачком нижній край (кол. вкл. VI).

Посудина — з вишуканою суцільною орнаментациєю, нанесеною заглибленими круговими прокресленими лініями, з декоруванням коричневими і червоно-

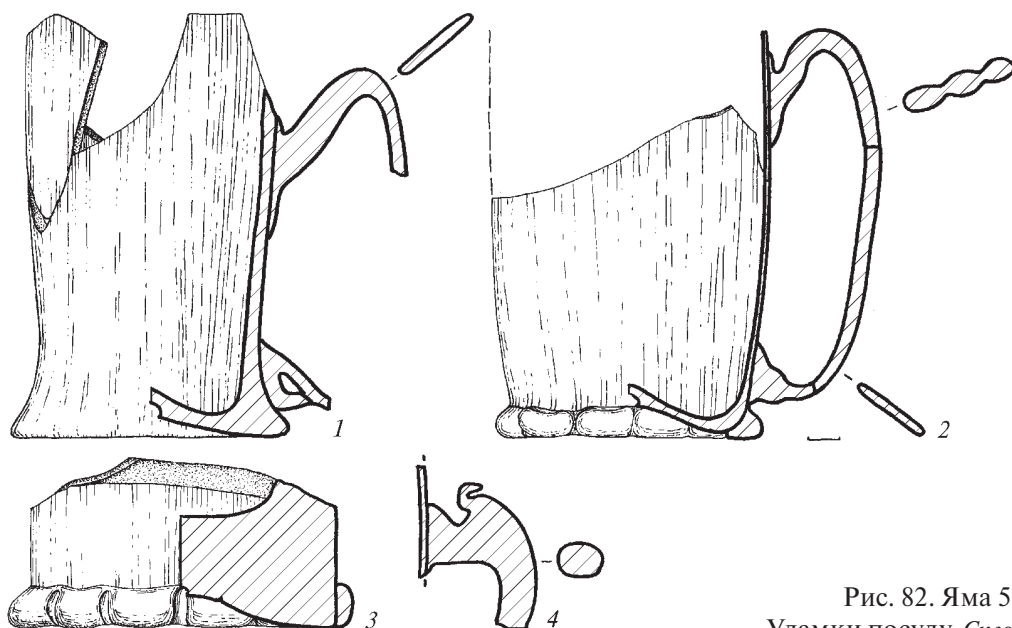

Рис. 82. Яма 5.
Уламки посуду. Скло.

коричневими ангобами, жовтою поливою, між якими вся поверхня глека глазурована. Зріз вінця, смуги прокресленого візерунку у верхній частині горловини, в її основі та внизу, між прокресленими лініями, вкриті темно-коричневою поливою. Горизонтально розміщена заглиблена орнаментация з ледь підтонованим ангобами тлом глини на тулубі підкреслена акуратно нанесеними пасмами жовтої поливи. Вся поверхня і ручка вкриті блискучою глазуррю бірюзового кольору. Внутрішня поверхня також вкрита (більше у верхній частині, на кшталт крайкування) рідкою жовтою поливою. Дно залишене у кольорі глини.

Глек, виявлений у заповненні на глибині 1,95 м від «0» та склеєний з уламків, як здається, належить до продукції кримських гончарів або ж є імпортом зразком столової кераміки з Північного Кавказу.

Висота посудни – 25,7 см, діаметри: горловини – 9,6 см, тулуба – 17,2 см, денця по утору – 9,2 см, висота ручки – 15,7 см, її ширина – 2,5 см, товщина – 0,7–0,9 см.

2. *Кухоль* пивний тонкостінний, циліндричної, дещо розширеної до верху форми, на розширеному і виділеному плиточкою ввігнутому по центру масивному денці, з широкою петлеподібною пласкою ручкою, підсиленою знизу фігурним упором (рис. 82: 1; кол. вкл. V: 6). Виготовлений з прозорого світло-зеленого скла, зверху надбитий.

Збережена висота кухля – 13,4 см; діаметри: тулуба – 7,9 см, переддення – 6,8 см, денця – 8,6 см; висота ручки – більше 11,0 см, її максимальна ширина – 2,9 см, товщина – 0,4 см.

Уламки подібних кухлів походять із заповнення ями 1 – погребу шинку другої половини XVIII ст. по вул. Конституції, 13/1 у Полтаві з розкопок 2007 р. (Ткаченко,

Яремченко 2010), а також котловану будівництва, і добре відомі за знахідками у місцях Лівобережної Гетьманщини.

3. *Кухаль* тонкостінний, діжкоподібної, дещо розширеної до верху форми, на виділеному тонкому піддоні, сформованому кільцем в основі зі скляного джгута з вертикальними нарізками, широкою тонкою сплющеною тристрічковою петельчастою ручкою з двома загинами (рис. 82: 2; кол. вкл. V: 7). Виготовлений із прозорого світло-зеленого скла, верхня частина відбита.

Збережена висота — 13,0 см; діаметри: тулуба — 8,6 см, переддення — 7,7 см, денця — 8,3 см; висота ручки — 11,8 см, її ширина — 3,7 см, товщина — 0,3–0,7 см.

4. *Уламок* круглої профільованої ручки з фігурним виступом-упором у вигляді гачка від тонкостінного *кухля* з тулубом циліндричної форми (рис. 82: 4; кол. вкл. V: 8). Виготовлений з прозорого світло-зеленого скла. Розміри — 4,0 × 5,7 см, перетин ручки — 1,1 × 1,5 см.

5. *Основа великого товстостінного кухля* циліндричної форми, на товстому масивному ввігнутому по центру кільцевому денці-піддоні, основу якого підсилює кільце зі скляного джгута з вертикальними нарізками (рис. 82: 3). Виготовлений із непрозорого темно-зеленого скла.

Збережена висота — 5,7 см; діаметри: тулуба — 10,2 см, денця — 11,7 см; товщина основи в центрі — 2,6 см.

Знахідки дозволяють віднести яму до числа господарських об'єктів Полтавського передмістя середини — третьої чверті XVIII ст. Після використання за прямим призначенням яма слугувала звалищем кухонних відходів розташованої поряд корчми або шинку.

Отже, роботами 2016 р. помітно доповнена інформація щодо складу та особливостей окремих комплексів ґрунтового некрополю ранньоскіфського часу і характеру використання цієї ділянки передмістя у XVIII ст.

Додаток 2

А. В. Артем'єв, А. В. Зайцев

**АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ
ГРУНТОВОГО НЕКРОПОЛЯ РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ**

Однією з досить важливих проблем у вивченні стародавніх некрополів є встановлення загального і фізичного стану стародавнього населення, що їх залишило. Останнім часом, разом із традиційними методами досліджень, до вирішення зазначеної проблеми долучаються і нові методики, введені до наукового обігу антропологами (Бужилова 1998; Бужилова 1999; Бужилова 2005). Спробі вивчення стану здоров'я населення скіфського часу, що проживало на території Полтави у другій чверті I тис. до н. е., і представники якого були поховані в ґрунтових могилах (що, є загалом рідкісною знахідкою) на ділянці будівництва по вул. Стрітенська, 22, саме і присвячена ця невелика робота.

Для аналізу надані неповні, фрагментовані, зіпсовані впливом несприятливих факторів зовнішнього середовища та антропогенними чинниками процесу урбанізації, скелети чотирьох людей (як показала ідентифікація, здебільшого кісткові уламки), що датуються кін. VII – поч. VI ст. до н.е. На час поховання побічно вказують і результати антропологічного порівняння. Для співставлень залучені антропологічні матеріали скіфської доби з ґрунтових могильників в ур. Перещепине (Кулатова, Супруненко 2010, с. 142–144) та Поле 2-ї бригади поблизу с. Більськ Котелевського району (Супруненко 2014, с. 75, 76–78).

Розглядалися статевікові характеристики, відмінні особливості в кістках скелетів, можливі ознаки патології. Для визначень застосовано стандартний набір маркерів, якими користуються в Лабораторії медичної та історичної антропології Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації.

1. Поховання 1. Для аналізу збереглися частини мозкового відділу черепа, зуби (прикус постійний). Кісткові тканини мають сліди забарвлення зеленого кольору – свідчення того, що поруч протягом тривалого часу знаходились вироби з кольорових металів.

Вік. Аналіз термінів зарощення збережених часток швів черепа, стертість зубів вказували на вік людини 16–18 років на момент смерті.

Стать. Серед можливих для визначень ознак, залишилися тільки показники описового морфологічного характеру в зубах людини (Дмитренко 2000), що дозволяють визначити належність кісткового скелету особі жіночої статі.

Отже, скелет з поховання 1 належав молодій жінці у віці 16–18 років.

Встановлені особливості. Має місце зубний мінералізований наліт на всіх зубах у вигляді «тонкої лінії».

2. Поховання 2. Антропологічні матеріали представлені мозковим черепом, частиною нижньої кінцівки, хребцем крижової кістки дорослої людини. З-поміж кісток із заповнення поховання робітниками взята також кістка дрібної рогатої худоби – вівці або кози свійської.

Вік. Аналіз внутрішньої речовини кісток, збережених швів вказує на вікові параметри людини близько 25–30 років.

Стать. Ступінь грацильності й ознаки збереженої частини черепа свідчать за належність індивіда до осіб жіночої статі.

Зріст. Встановлено зріст, який за життя становив 156,0–162,0 см.

Отже, скелет з поховання 2 належав жінці у віці 25–30 років, зростом 156,0–160,0 см.

Встановлені особливості. Не виявлені.

3. Поховання 3. Для визначень наданий фрагмент лівої стегнової кістки.

Вік. Ступінь формування внутрішньої речовини кістки вказує на вік у 35–40 років.

Стать. Ступінь масивності кістки, імовірно, свідчить про належність скелету особі чоловічої статі.

Зріст. За життя становив приблизно 158,0–162,0 см.

Отже, скелет з поховання 3, припустимо, належав чоловіку у віці 35–40 років, зростом 158,0–162,0 см.

Встановлені особливості. У кістці виявлені ознаки, що вказують на приналежність людини до професійних вершників. У свою чергу, це зміцнює висновок щодо належності об'єкта досліджень до числа осіб чоловічої статі.

4. Поховання 4. Наявні нижня щелепа людини, без 37, 38, 47, 48 зубів (за класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я) та уламки кісток нижнього поясу скелету (довгих трубчастих кісток ніг).

Вік. І ступінь стертості зубів і ступінь сформованості швів кісток, формування внутрішньої речовини кісткової тканини вказує на досягнення індивідом віку у 50–55 років.

Стать. Будова щелепи, ознаки у фрагментах кісток ніг (наприклад, розмір шийки стегна) мають жіночі маркери.

Отже, скелет з поховання 4 належав жінці віком 50–55 років.

Встановлені особливості. Зуби 37, 38, 47, 48 втрачені задовго до смерті. Їх луночки зтягнулися повністю, що є свідомством термінів втрати зубів за два і більше років до смерті. Зубний мінералізований наліт відзначений на всіх зубах у вигляді «тонкої лінії».

Кісткові рештки з поховань, виявлених навесні 2016 р., дозволили здійснити наступні визначення.

5. Поховання 5. Кістки однієї з нижніх кінцівок (довгі трубчасті кістки).

Вік. За ознаками, що збереглися в будові внутрішньої речовини кісток, людині виповнилося 20–22 роки.

Стать. Морфологічні ознаки вказують на приналежність кістяка особі чоловічої статі.

Зріст. За однією повністю збереженою кісткою може бути визначений досить приблизно. Чоловік за життя мав 167,0–170,0 см зросту.

Таким чином, скелет із поховання 5 належав, за всіма прикметами, молодому чоловіку у віці 20–22 років, зростом 167,0–170,0 см.

Встановлені особливості. Варто зважити на помітну масивність кісток, дуже виразний м'язовий рельєф, що вказує на приналежність скелету людині епохи раннього залізного віку.

6. Поховання 6. Диференційовано єдиний уламок мозкового відділу черепа дитини.

Вік. Дитині, за станом розвитку збережених уламків швів черепа, сповнилося приблизно 1 рік.

Таким чином, зі зруйнованого поховання 6 визначено уламок черепа дитини першого року життя.

7. Поховання 7. Виявлений уламок правої стегнової кістки людини.

Вік. Стан і розміри внутрішньої речовини кістки вказують на вік у 40–45 років.

Стать. Усі маркери належать морфології чоловічого скелету.

Отже, скелет з поховання 7 належав чоловіку у віці 40–45 років.

8. Поховання 8. Матеріали представлені кістками нижнього поясу скелету. Це — погано збережені уламки довгих трубчастих кісток ніг і тазу.

Вік. Стан й особливості внутрішньої речовини кісток вказують на вік у 40–45 років.

Стать. Наявні всі ознаки описової морфології особи чоловічої статі.

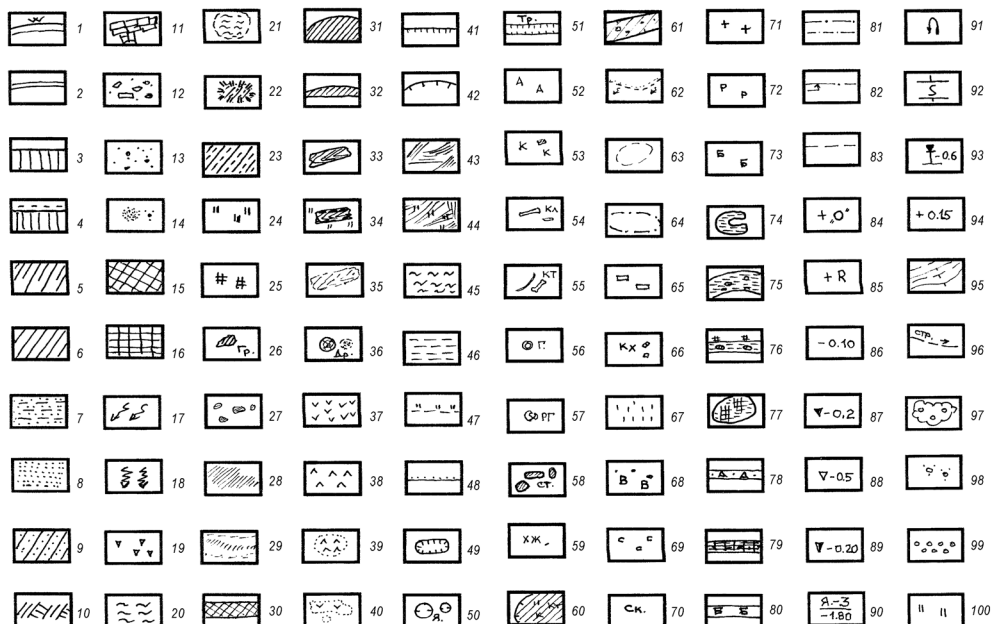
Отже, скелет з поховання 8 належав чоловіку у віці 40–45 років.

Результати порівняння кісткових решток населення скіфського часу з території Полтави, Перещепинського ґрунтового некрополю, кількох захоронень з ур. Поле 2-ї бригади (Супруненко 2014, с. 75) показали повну схожість представників цих груп населення. Спільними визначеними прикметами є невисокий зріст людей (не вище середнього), форма і локалізація зубних мінералізованих відкладень (зубного каменю, на усіх зубах, що збереглися для спостережень) (Каськова 2011). За цими ознаками населення могильників у Полтаві і Більську повністю ідентичне, що не може бути випадковим збігом.

Отримані паралелі вказують на подібність певних культурних звичаїв, способів приготування та термінів споживання їжі, правил догляду за зубами у представників населення скіфського часу віддалених на 60 км одна від одної територій Поворскля.

Додаток 3

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

1 – дерен; 2 – орний шар; 3 – похований ґрунт; 4 – похований ґрунт із натопами чи запливами; 5 – чорноземне заповнення; 6 – чорноземні культурні нашарування; 7 – суглинок; 8 – пісок; 9 – супісок; 10 – материк; 11 – рештки цегляних кладок; 12 – цегла в уламках і цегляні вимостки; 13 – крейда; 14 – वोхра; 15 – мішаний ґрунт перекопів; 16 – новітні перекопи; 17 – затьоки, осування; 18 – обвали; 19 – кальциновані кістки; 20 – кора, береста; 21 – рештки виробів з кори; 22 – вогнища; 23 – випалені ділянки; 24 – вуглини; 25 – уламки печини, обгоріла обмазка; 26 – камені, граніт; 27 – дрібне каміння; 28 – попіл; 29 – попелясті прошарки і лінзи; 30 – баласт, навізний мішаний ґрунт; 31 – викиди в плані; 32 – викиди в перетині; 33 – дерево; 34 – обгоріле дерево; 35 – сліди дерева; 36 – дерев'яні стовпи та їх залишки; 37 – рослинний і деревний тлін; 38 – шкіряний і текстильний тлін; 39 – рештки шкіряних чи текстильних виробів; 40 – контури органічних залишків; 41 – рештки рослинності, соломи, очерету; 42 – обгорілі або згорілі залишки рослинності, соломи, очерету; 43 – гній; 44 – глина; 45 – шари натоптів, розтягнутих викидів з вуглинами на поверхні; 46 – піщаний прошарок на поверхні; 47 – провали; 48 – ями та ямки; 49 – оголені схили; 50 – обриви; 51 – траншеї; 52 – уламки амфор і гончарного античного посуду; 53 – фрагменти кераміки; 54 – кістки людини; 55 – кістки тварин; 56 – горщик (посудина); 57 – розвал горщика (посудини); 58 – великі брили каменю; 59 – уламки заліза погано збережених і невизначених виробів; 60 – просіві, неглибокі котловани з чорноземно-попелястим заповненням; 61 – підсіпки, заповнення каналів; 62 – просіві у перетині; 63 – невидимі чи погано розпізнавані контури; 64 – реконструйовані контури; 65 – цегла, блоки каменю прямокутної форми; 66 – уламки кахлів; 67 – білі кальциновані включення у ґрунті; 68 – вапно; 69 – луска риби; 70 – скло; 71 – кремені; 72 – мушлі молюсків та їх уламки; 73 – бетон; 74 – глинобитні основи печей; 75 – глинобитні основи печей з камінням і конкреціями у масиві; 76 – рештки черенів печей у перетині; 77 – випалені глинобитні ділянки та черені; 78 – асфальт; 79 – будівельні рештки; 80 – бетоновані ділянки; 81 – зафіксовані профілі і профілі з елементами реконструювання втрачених ділянок; 82 – напрямок фіксації; 83 – незафіксовані профілі, межі траншей, розкопів; 84 – репери, «нулі»; 85 – репер; 86 – показчик глибини; 87 – глибина від рівня «0»; 88 – глибина від рівня виявлення (залагання); 89 – глибина від дна; 90 – позначення та глибини об'єктів; 91 – дзеркальні зображення, профілі тощо; 92 – вилучення; 93 – рівні заглибин від «0»; 94 – значення рівнів перевищення «0»; 95 – схили, горизонталі; 96 – струмки, річки; 97 – масиви дерев; 98 – кущі; 99 – лісосмуги; 100 – луки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали

Історико-архітектурний ... план 2013

Історико-архітектурний опорний план, спеціальна науково-проектна документація для визначення історичних ареалів та меж і режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування м. Полтава / Вадімов В. М., Халепа С. Я., Супруненко О. Б., Мироненко К. М. та ін.; Укр. НДПІ «УкрНДІпроектреставрація». — К., 2013. — Т. 1 — 2. — 128, 36, 78, 16, 4 арк.

Пуголовок, Супруненко 2011 зв.

Пуголовок Ю. О. Звіт про науково-рятивні наглядові археологічні дослідження на передгородді Полтавської фортеці у м. Полтава в 2011 (вул. Панянка, 1, пров. Коперника, 6) / Пуголовок Ю. О., Супруненко О. Б. // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 665. — 31 арк.

Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова 1999 зв.

Супруненко О. Б. Звіт про охоронні дослідження в зоні реконструкції та спорудження нового корпусу Полтавського облуправління Національного банку України в 1998 — 1999 рр. / Супруненко О. Б., Артем'єв А. В., Белько О. О., Коваленко О. В., Кулатова І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 211. — 71 арк.

Супруненко, Пуголовок 2011 зв.

Супруненко О. Б. Звіт про науково-рятивні наглядові археологічні дослідження на передгородді Полтавської фортеці у м. Полтава в 2011 р. (вул. Конституції, 13/2) / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 737. — 32 арк.

Супруненко, Пуголовок 2015 зв.

Супруненко О. Б. Звіт про розвідки і наглядові роботи на ділянці головного історичного ареалу у м. Полтаві 2015 р. (вул. Комсомольська, 22) / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 771. — 83 арк.

Ткаченко, Яремченко 2007 зв.

Ткаченко О. М. Звіт про наглядові охоронні дослідження пізньосередньовічних об'єктів у м. Полтава, по вул. Конституції, 13 у 2007 р. / Ткаченко О. М., Яремченко В. А.; ПКМ; ЦОДПА // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 501. — 26 арк.

Література

Алексеева 1978

Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. С. Долгоруков]. — М. : Наука, 1978. — 104, 1 с., табл. 20–34. — (САИ, вып. Г1 — 12).

Арендаренко 1852

Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: [в 3-х ч.] / Николай Арендаренко. — Полтава : Тип. Губерн. Правления, 1852. — Т. III. — 434, 48 с.

Археологія 1997

Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст.: навч. посібник / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова та ін.; ІЗМН; НУ ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 336 с.

Багалей 1907

Багалей Д. И. Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губернии летом 1903 года / Д. И. Багалей // Труды XIII Археол. съезда; МАО. – М., 1907. – С. 369–378.

Белько 1999

Белько О. О. Гутні вироби з Полтави / Белько О. О. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 293–295.

Бокий 1980

Бокий Н. М. Позднескифский бескурганный могильник у г. Светловодска Кировоградской области / Н. М. Бокий // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.: тез. докл. XVIII конф. Института археологии АН УССР (Днепропетровск, апрель 1980 г.) / ИА АН УССР; Дн.ГУ. – Днепропетровск, 1980. – С. 101–102.

Бокий 1988

Бокий Н. М. Грунтовой могильник у с. Заломы / Н. М. Бокий // Киммерийцы и скифы: тез. докл. Всесоюз. семинара, посвящ. памяти А. И. Тереножкина / ИА АН УССР; КГПИ. – Кировоград, 1988. – Ч. I. – С. 22–24.

Бужилова 1998

Бужилова А. П. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях / А. П. Бужилова // Историческая экология человека: Методика биологических исследований. – М., 1998. – С. 138–140.

Бужилова 1999

Бужилова А. П. Средневековое впускное погребение из Кара-Тобе (биоархеологическая реконструкция особенностей погребального обряда) / А. П. Бужилова, С. Ю. Внуков, Е. Е. Антипина // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений: сб. науч. ст. – М.: Восточная литература, 1999. – С. 229–245.

Бужилова 2005

Бужилова А. П. Homo Sapiens: История болезни / А. П. Бужилова; РАН, Ин-т археол. – М.: Языки славян. культуры, 2005. – 320 с.

Буйлук 1993

Буйлук М. Гончарний комплекс кінця XVII – початку XVIII ст. із Переяслава / Микола Буйлук // Українське гончарство: наук. зб. за минулі літа. – К.; Опішня: Молодь, Українське народознавство, 1993. – Кн. I. – С. 250–253.

Величко 1991

Величко С. Літопис / [Пер. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. I. – 371 с.

Вечерський 1993

Вечерський В. В. Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // КСП: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [ред. кол.: П. К. Бондаревський, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко та ін.]. – Полтава: Криниця, 1993. – Вип. I. – С. 26–44.

Виноградська 1990

Виноградская Л. И. Материалы по керамическому производству XVII – XVIII вв. на Полтавщине / Л. И. Виноградская // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТО-ПІК; Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 182–184. – Рис. 24.

Виногородська 1997

Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129–140.

Гаврилюк 1987

Гаврилюк Н. А. Прядение у степных скифов / Н. А. Гаврилюк // Скифы Северного Причерноморья: сб. науч. тр.; АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: Б. Н. Мозолевский, В. Ю. Мурзин (отв. ред.), Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 116–130.

Гаврилюк 1999

Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI – III вв. до н. э. / Н. А. Гаврилюк; ИА НАНУ; [отв. ред. Б. А. Шрамко]. – К., 1999. – 420 с.

Гавриш, Супруненко 1988

Гавриш П. Я. Археологические памятники г. Полтавы и окрестностей / П. Я. Гавриш, А. Б. Супруненко // АО 1986 г.: ежегодн. / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. П. Шилов]. – М. : Наука, 1988. – С. 263.

Гейдельберг 1988

Улицы старой Полтавы: методич. мат-лы / [сост. Гейдельберг М.]; ПОО УООПИК. – Полтава, 1988. – 24 с.

Гладыш 1982

Гладыш К. В. Архитектура и памятники Полтавщины: путеводитель. – Харьков : Прапор, 1982. – 104, 20 с.

Голубева 2006

Голубева І. Відновлення дослідження Валківської фортеці // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПіК. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 27–31.

Гольденберг 1959

Гольденберг Л. А. Картографические источники XVIII в. о военных действиях 1708–1709 гг. / Л. А. Гольденберг // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения : сб. науч. ст. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 363–388.

Гольденберг 1966

Гольденберг Л. А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева / Л. А. Гольденберг // Города феодальной России : сб. науч. тр. – М.: Наука, 1966. – С. 425–427. – План.

Гречко 2010

Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко; НАНУ, Ін-т археол.; [наук. ред. С. А. Скорий]. – К., 2010. – 286 с.

Гречко 2014

Гречко Д. О бескурганных погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени / Денис Гречко // Revista Archeologică. – 2014. – Serie nouă. – Vol. X. – Nr. 1-2. – P. 79–101.

Гречко, Шерстюк, Щербань 2016

Гречко Д. С. Грунтовий могильник початку середньоскіфського часу в Посуллі / Д. С. Гречко, В. В. Шерстюк, А. Л. Щербань // СЛП–2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПіК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б., відп. ред. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПіК, 2016. – С. 117–139.

Дмитренко 2000

Дмитренко С. В. Анатомия зубов человека / С. В. Дмитренко, А. И. Краюшкин, М. Р. Сапин. – М.; Ниж. Новгород, 2000. – 193 с.

Дьячков, Уздеников 1978

Дьячков А. Н. Монеты России и СССР: определитель / А. Н. Дьячков, В. В. Уздеников. – М. : Сов. Россия, 1978. – 508 с.

Ильинская 1968

Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — К. : Наукова думка, 1968. — 203, LXII, 2 с.

Ильинская 1975

Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VIII—VI вв. до н. э.). — К. : Наукова думка, 1975. — 224 с.

Ильинская, Тереножкин 1986

Ильинская В. А. Памятники Лесостепи / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин // Археология Украинской ССР: в трех томах. — Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология / АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол. тома: В. А. Анохин, С. С. Бессонова, С. Д. Крыжицкий (отв. ред.) и др.]. — К. : Наукова думка, 1986. — С. 90–128.

Иванюк 1976

Иванюк Я. Г. Місто-фортеця Полтава XI — XVIII ст. / Я. Г. Иванюк // УІЖ. — К., 1976. — № 4. — С. 125–127.

Ігнаткін, Вайнгорт 1966

Ігнаткін І. О. Полтава: Історико-архітектурний нарис / І. О. Ігнаткін, Л. С. Вайнгорт. — К.: Будівельник, 1966. — 104 с.

Каськова 2011

Каськова Л. Ф. Характеристика минерализованных зубных отложений у жителей Украины исторических эпох меди — позднего средневековья / Л. Ф. Каськова, А. В. Артемьев // Мат-лы науч.-практ. конф. Центрального Федерального округа Российской Федерации с международным участием: «Социальные аспекты современной российской стоматологии: опыт, проблемы, пути решения». — Россия, г. Тверь, 12–13 мая, 2011 года. — Тверь : ООО «Заповедник Времени», 2011. — С. 42.

Каталог 1960

Каталог боеприпасов отечественной артиллерии / [сост. П. В. Михневич]. — Л., 1960. — 284 с.

Коваленко 2004

Коваленко О. Матеріали до історії гончарства Полтави XVIII ст. / Оксана Коваленко // Українській керамологічний журнал. — Опішня, 2004. — № 1 (11). — С. 89–96.

Коваленко 2015

Коваленко О. В. Полтава XVII — XVIII століть / Оксана Коваленко. — К. : Видавець Олег Філюк, 2015. — 232 с.

Ковпаненко 1967

Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. О. І. Тереножкін]. — К. : Наукова думка, 1967. — 188 с.

Козир 1989

Козир І. А. Дослідження Світлогірського ґрунтового могильника в 1989 році / І. А. Козир // Міжвуз. наук. студент. конф. з історичного краєзнавства: тез. доп. / КДПІ. — Кіровоград, 1989. — С. 9–10.

Козир 2014

Козир І. А. Ритуальне поховання 145 з ґрунтового могильника поблизу м. Світлогірськ Кіровоградської обл. / І. А. Козир // ФБГ — 2014: зб. мат-лів наук. конф. до 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007) / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: С. А. Скорий (наук. ред.) та ін.]. — К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. — С. 61–64.

Компан, Маркина 1966

Компан Е. С. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. / Е. С. Компан,

В. А. Маркина // Города феодальной России : сб. ст. памяти Н. В. Устюгова. — М. : Наука, 1966. — С. 350–361.

Красний 1997

Красний (Красивий) курган у Полтаві // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 1997. — № 1–2. — С. 119.

Кузнецова 2002

Кузнецова Т. М. Зеркала Скифии VI — III до н. э. / Т. М. Кузнецова; РАН, Ин-т археол.; [отв. ред. Н. Л. Членова]. — М. : Изд-во «Индрик», 2002. — Т. 1. — 352 с.

Кулатова 2005

Кулатова І. М. Кубок жаботинського часу на Інститутській горі у Полтаві / Кулатова І. М. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2005. — №№ 1–2 (17–18). — С. 39–41.

Кулатова 2006

Кулатова І. М. Рештки ґрунтового некрополя в урочищі Перешепине поблизу Більська // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. 2005 р. — Полтава : Дивосвіт, 2006. — [Вип. III]. — С. 33–38.

Кулатова, Супруненко 1990

Кулатова І. М. Археологічні дослідження І. А. Зарецького в Полтаві / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК; Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. — С. 41–47. — Вкл. 1: рис. 1–2.

Кулатова, Супруненко 1993

Кулатова І. М. Курган скіфського часу в околицях Полтави (за розкопками О. С. Федоровського) / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. — Полтава : Полтав. літератор, 1993. — С. 20–24.

Кулатова, Супруненко 2010

Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. — 200 с., VI кол. вкл.

Либеров 1962

Либеров П. Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца / П. Д. Либеров // МИА. — М. : Изд-во АН СССР, 1962. — № 113. — С. 5–85.

Ляпушкин 1951

Ляпушкин И. И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них / И. И. Ляпушкин // СА. — М., 1951. — Т. XV. — С. 17–43.

Ляпушкин 1961

Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / Ляпушкин И. И.; АН СССР, Ин-т археол. // МИА. — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — 382 с.

Ляпушкін 1949

Ляпушкін І. І. Старослов'янське поселення VIII — XIII ст. на території м. Полтави (За матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.) / І. І. Ляпушкін // АП УРСР. — К., 1949. — Т. I. — С. 58–75.

Мазанов 1901

Мазанов П. Православные христианские кладбища в городе Полтаве и ее кладбищенская церковь / П. Мазанов // Полтавские епархиальные ведомости. — Полтава, 1901. — № 26: Часть официальная. — С. 1045–1064.

Мицик 2004

Мицик Ю. А. Гетьман І. Виговський. — К. : ВД «КМ Академія», 2004. — 84 с.

Місто Полтава 2012

Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / Упор., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. — К.: Наш час, 2012. — С. 274–279.

Могилов 2008

Могилов О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / О. Д. Могилов; НАН, Ін-тархеол.; [наук. ред. С. А. Скорий]. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.

Мокляк 1993

Мокляк В. О. Кераміка XVII — XVIII ст. з м. Полтави // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава : Полтав. літератор, 1993. — Ч. 1. — С. 67–74.

Павловский 1909

Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники / И. Ф. Павловский. — Полтава : Электр. Типо-литография быв. И. А. Дохман, 1909. — 244, XXXIII, VII с.

Панченко 2014

Панченко К. І. Поховання 155 Світлогірського ґрунтового могильника на Кіровоградщині / К. І. Панченко // ФБГ — 2014: зб. мат-лів наук. конф. до 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007) / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: С. А. Скорий (наук. ред.) та ін.]. — К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. — С. 105–108.

Панченко 2014a

Панченко К. Скіфська проблематика в дослідженнях Н. М. Бокий / Кирило Панченко // Наукові записки. Сер.: Історичні науки / КДПУ ім. В. Винниченка. — Вип. 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку; [ред. кол.: Бруйко І. В., Козир І. А., Скорий С. А. та ін.]. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. — С. 80–87.

Петренко 1978

Петренко В. Г. Украшения Скифии VII — III вв. до н. э. / В. Г. Петренко; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. А. И. Мелюкова]. — М. : Наука, 1978. — 144 с. — (САИ, вып. Д 4-5).

Петрякова 1985

Петрякова Ф. С. Украинский художественный фарфор (конец XVIII — начало XIX вв.) / Ф. С. Петрякова. — К.: Наукова думка, 1985. — 256 с.

Пляшко 1980

Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття / Л. А. Пляшко. — К.: Наукова думка, 1980. — 152 с.

Полтавська фортеця 1992

Полтавська фортеця XVII — XVIII ст. / [Я. Г. Іванюк] // Полтавщина: Енциклопедичний довідник: [відп. ред. А. В. Кудрицький]. — К. : Українська енциклопедія, 1992. — С. 735–736.

Полтавщина 1992

Полтавщина: Енциклопедичний довідник: [відп. ред. А. В. Кудрицький]. — К. : Українська енциклопедія, 1992. — 1024 с.

Пуголовок, Калашник 2009

Пуголовок Ю. О. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто / Ю. О. Пуголовок, Є. С. Калашник / ІА НАНУ; ЦП НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. — К.; Полтава, 2009. — Кн. 4. — 132 с., IV кол. вкл.

Пуголовок, Лебединський 2013

Пуголовок Ю. О. Цивільна архітектура Полтави XVII–XVIII ст.: питання реконструкції зовнішнього вигляду / Ю. О. Пуголовок, О. В. Лебединський // СЛП — 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. — С. 148–155.

Радзівєвська 1979

Радзівєвська В. Є. Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії / В. Є. Радзівєвська // Археологія. — К., 1979. — № 32. — С. 19–26.

Рудинський 1992

Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави / М. Я. Рудинський; [авт. передм. Вайнгорта Л. С., Супруненко О. Б.]. — 2-ге вид., репр. — Полтава : Метоп, 1992. — VIII, 35 с.

Сальніков 2011

Сальніков В. Унікальний казанок з місця битви військ І. Виговського та М. Пушкаря у 1658 році / Віталій Сальніков // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Телегін Д. Я. (відп. ред.), Титова О. М. та ін.]. — К., 2011. — Вип. 20. — Частина І. — С. 49–54.

Скорий 1990

Скорий С. А. Курган Переп'ятиха: (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя) / АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. Є. В. Черненко]. — К. : Наукова думка, 1990. — 124 с.

Скорий 1997

Скорий С. А. Стеблев: скифський могильник в Поросьє / С. А. Скорий; НАНУ, Ін-т археол. — К., 1997. — 174 с.

Скорий 1991

Скорий С. А. О погребальных памятниках автохтонного населения Днепровского Лесостепного Правобережья в скифское время / С. А. Скорый // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э. — I-ой половине II тыс. н. э. на территории Юго-Запада СССР и в сопредельных регионах: сб. науч. ст. — Кишинев, 1991. — С. 94–97.

Скорий 2003

Скорий С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента) / С. А. Скорый; НАНУ, Ін-т археол.; Нац. ИКЗ «Чигирин»; [науч. ред. С. С. Бессонова]. — К., 2003. — 161 с., 34 ил.

Смирнов 1964

Смирнов К. Ф. Савроматы: Ранняя история и культура сарматов / АН СССР, Ін-т археол. — М. : Наука, 1964. — 379 с.

Смирнова 1979

Смирнова Г. И. Курганы у с. Перебышковцы — новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре / Г. И. Смирнова // Тр. Гос. Эрмитажа. — Л. : Аврора, 1979. — Т. XX. — С. 36–67.

Супруненко 1988

Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог / Сост. А. Б. Супруненко; ПКМ; ПОО УООПИК. — Полтава : РИО Облстатиздата, 1988. — 24 с.

Супруненко 1992

Супруненко О. Б. Маловідомі киево-руські некрополі на Полтавщині / О. Б. Супруненко // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Мат-ли польового істор.-археол. семінару (Серпень 1993 р., с. Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.) / ІА НАНУ; Сум. КМ; [ред. кол.: Моця О. П. (відп. ред.) та ін.]. — Суми, 1993. — С. 59–61.

Супруненко 1998

Супруненко О. Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. — Полтава : Археологія, 1998. — 157 с.

Супруненко 2006

Супруненко О. Б. До укладання реєстру пам'яток археології території міста Полтава / Супруненко О. Б. // Охорона та дослідження пам'яток археології: мат-ли 7-го наук.-

практ. семінару; зб. наук. пр. / ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Гаврилюк Н. О., Вадімов В. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — Полтава : Техсервіс, 2006. — С. 9—11.

Супруненко 2014

Супруненко О. Б. Культові і поховальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади» / О. Б. Супруненко // АДБГ — 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. — К.; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. — С. 62—82.

Супруненко 2016

Супруненко О. Б. Грунтовий могильник Полтавського поселення ранньоскіфського часу / О. Б. Супруненко // СЛП—2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б., відп. ред. та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. — С. 94—116.

Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008

Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка / Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. — Кн. 1. — 136 с., VI вкл.

Супруненко, Осаульчук, Пуголовок, Шерстюк 2012

Супруненко О. Б. Обстеження траси будівництва автообходу навколо Полтави / О. Б. Супруненко, О. М. Осаульчук, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк // АДУ — 2011: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.) та ін.]. — К.; Луцьк : Волин. старожитності, 2012. — С. 378—379.

Супруненко, Пашкевич, Калашник 2009

Супруненко О. Б. Знахідки з господарської ями середини XVII ст. у Кременчуці / Супруненко О. Б., Пашкевич Г. О., Калашник Є. С. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2009. — № 1 (25). — С. 35—40.

Супруненко, Пуголовок 2005

Супруненко О. Б. Археологічні розвідки у Полтаві та Полтавському районі / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2005. — №№ 1—2 (17—18). — С. 132—147.

Супруненко, Пуголовок 2012

Супруненко О. Б. Наглядові дослідження на передгородді Полтавської фортеці / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // АДУ—2011: зб. наук. ст. // ІА НАНУ; [ред. кол. Козак Д. Н., гол. ред., та ін.]. — К., Луцьк : Волин. старожитності, 2012. — С. 382—383.

Супруненко, Пуголовок 2015

Супруненко О. Б. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. — Частина перша. — Кн. 5. — 180 с., XII кол. вкл.

Супруненко, Пуголовок 2015a

Супруненко О. Б. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. — Частина друга. — Кн. 6. — 192 с., XII кол. вкл.

Супруненко, Пуголовок 2015b

Супруненко О. Б. Наглядові дослідження на посаді літописної Лтави у 2014 р. / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // АДУ — 2014: зб. наук. ст. / ІА НАНУ. — К.: Стародавній світ, 2015. — С. 182—184.

Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк 2009

Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Мироненко К. М., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. — Частина перша. — Кн. 2. — 140 с., IV кол. вкл.

Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009

Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Мироненко К. М., Ткаченко О. М., Шерстюк В. В., Яремченко В. А.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. — Частина друга. — Кн. 3. — 132 с., VI кол. вкл.

Супруненко, Скорий, Пуголовок 2010

Супруненко О. Б. Дослідження на поселенні пізньоскіфського часу в уроч. Поле другої бригади у Більську (2008 — 2009 рр.) / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, Ю. О. Пуголовок // АДУ — 2009: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.) та ін.]. — К.; Луцьк: Академперіодика, 2010. — С. 404—407.

Супруненко, Шерстюк 2013

Супруненко О. Дослідження в с. Абазівці Полтавського району Полтавської області / Супруненко Олександр, Шерстюк В'ячеслав // Полтавський краєзнавчий музей. Мало-відомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. — Полтава: Дивосвіт, 2013. — Вип. VIII. — С. 96—138.

Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010

Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. / ЦП НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. — 96 с., IV кол. вкл.

Ткаченко, Яремченко 2008

Ткаченко О. М. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) / Ткаченко О. М., Яремченко В. А. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2008. — № 1—2 (23—24). — С. 110—116.

Ханко 2000

Ханко О. В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2000. — № 1—2 (7—8). — С. 54—66.

Ханко 2014

Ханко В. Енциклопедія мистецтва Полтавщини: у 2-х т. / Ханко В. М.; НАНУ; Ін-т істор. України; Центр культурол. студій; [наук. ред. С. Білокінь]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. — Т. 1: А — Л. — 503 с.

Членова 1967

Членова Н. Л. Происхождение и ранняя история племен Тагарской культуры / Н. Л. Членова; АН СССР, Ин-т археол. — М.: Наука, 1967. — 128 с.

Членова 1993

Членова Н. Л. О степени сходства компонентов материальной культуры в пределах «Скифского мира» / Н. Л. Членова // ПАВ. — СПб., 1993. — № 7. — С. 49—77.

Шерстюк 2011

Шерстюк В. В. Роботи на пам'ятках скіфського часу Середнього Попсілля (за дослідженнями 2009 р.) / В. В. Шерстюк // Древности Восточной Европы: сб. наук. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко / ХНУ им. В. Н. Каразина; [отв. ред. С. И. Посохов]. — Харьков: Гротеск, 2011. — С. 316—324.

Шерстюк 2013

Шерстюк В. В. Селище та ґрунтовий могильник скіфського часу (VI — IV ст. до н. е.), Дучинці I / В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Гадяцький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. — С. 241—242.

Шерстюк, Мироненко 2010

Шерстюк В. В. Розвідки у Гадяцькому районі Полтавської обл. у 2009 р. / В. В. Шерстюк, К. М. Мироненко // АДУ — 2009: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.) та ін.]. — К.; Луцьк, 2010. — С. 473—474.

Шовкопляс 1974

Шовкопляс А. М. Некоторые гутные стеклянные изделия из Киева / А. М. Шовкопляс // Культура средневековой Руси: сб. науч. тр. — Л. : Искусство, 1974. — С. 82–85.

Шрамко 1983

Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы : учебн. пособие / Б. А. Шрамко; ХГУ. — Харьков : Изд-во ХГУ, 1983. — 135 с.

Шрамко 1987

Шрамко Б. А. Бельское городище скифского времени (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. — К. : Наукова думка, 1987. — 182 с.

Щербань 2007

Щербань А. Л. Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н. е. (за глиняними виробами) / Анатолій Щербань; НАНУ, Ін-т керамол.; НМЗУГ; [відп. ред. О. М. Пошивайло]. — К. : Молодь, 2007. — 156 с.

Юрченко 2011

Юрченко О. Своєрідна група української ранньомодерної кераміки з Переяславщини // Нові археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні / ЦП НАНУ і УТОПІК. — К. : 2011. — Вип. 20. — Частина I. — С. 186-190.

Яремченко Ткаченко 2013

Яремченко В. Скляний посуд XVIII – поч. XIX ст. з міщанської садиби м. Полтави / Віталій Яремченко, Олександр Ткаченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Телегін Д. Я. (відп. ред.), Титова О. М. та ін.]. — К., 2013. — С. 100–105.

Neyman 1884

Neyman C. Notatki archeologiczne z Ukrainy / C. Neyman // Zbiór Wiadomości do Antropologii krajowej. — Kraków, 1884. — T. 1. — S. 33–47.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДБГ	— Археологічні дослідження Більського городища, Київ, Котельва
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні, Київ, Луцьк, Полтава
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АО	— Археологические открытия, Москва
АН СССР	— Академия наук СССР, Москва
АН УРСР	— Академія наук Української РСР, Київ
АН УССР	— Академия наук Украинской ССР, Киев
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
ВД	— Видавничий дім
ДГУ	— Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ДП	— Державне підприємство
ИА НАНУ	— Институт археологии Национальной академии наук Украины, Киев
ИКЗ	— Историко-культурный заповедник
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної академії наук, Київ
ІЗМН	— Інститут засобів та методів навчання, Київ
ІКЗ	— Історико-культурний заповідник
КГПИ	— Кировоградский государственный педагогический институт, Кировоград
КДПІ	— Кіровоградський державний педагогічний інститут, Кіровоград
КДПУ	— Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, Кіровоград
КМ	— Краєзнавчий музей
КСП	— Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава
МАО	— Московское археологическое общество, Москва
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
НА	— Науковий архів
НАНУ	— Національна академія наук України, Київ
НДІ	— Науково-дослідний інститут
НДПІ	— Науково-дослідний проектний інститут
НДЦ	— Науково-дослідний центр
НМЗУГ	— Національний музей-заповідник українського гончарства, Опішня
НУ	— Національний університет
ОАСУ	— Охоронна археологічна служба України
ПАВ	— Петербургские археологические ведомости, СПб.
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПОО	— Полтавская областная организация
РАН	— Российская академия наук, Москва
РВВ	— Редакційно-видавничий відділ
РИО	— Редакционно-издательский отдел
СА	— Советская археология, Москва
САИ	— Свод археологических источников, Москва—Ленинград

СЛП	– Старожитності Лівобережного Подніпров'я, Київ–Полтава
УІЖ	– Український історичний журнал, Київ
УК ПОДА	– Управління культури Полтавської облдержадміністрації
УООПІК	– Украинское общество охраны памятников истории и культуры, Киев
УТОПІК	– Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ФБГ	– Феномен Більського городища, Київ–Полтава
ХГУ	– Харьковский государственный университет, Харьков
ХНУ	– Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина
ЦОДПА	– Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	– Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Київ

РЕЗЮМЕ

Крім цілеспрямованих науково-рятивних досліджень в зонах новобудов у головному історичному ареалі Полтави, на городищі і посадах літописної Лтави в межах пам'ятки археології національного значення — Полтавського городища та поселення скіфського часу, роменської культури, давньоруської і післямонгольської доби, упродовж 1978–2015 рр. проводилися наглядові роботи на верхньому передмісті полкової фортеці XVII – XVIII ст. — між вул. Стрітенською (Комсомольською), Соборності, Конституції, П. Орлика та поблизу вул. Панянка. Ці роботи були пов'язані з житловою забудовою, ремонтом і розширенням адміністративних будівель, прокладанням комунікацій. Їх обсяг досьогодні не потребував розширених публікацій. Та восени 2015 р., під час наглядових робіт на цій дещо віддаленій від меж залягання археологічних культурних нашарувань території, вдалося виявити неординарні знахідки. Вони є важливими для вивчення найдавнішої історії міста, етапності заселення його території, насамкінець, зростання теренів одного найвідоміших полкових центрів Лівобережної України. Останнє й стало приводом до появи цієї роботи в світ.

Вміщені до монографічної публікації результати розвідок і розкопок надають уявлення саме про історію освоєння верхнього передмістя та прояви формування сучасної міської території.

Важливе значення має відкриття тут ґрунтового некрополю населення ранньоскіфського часу — однієї з перших пам'яток заселення майбутньої широкої смуги передміського нагірного форштадту XVII ст. З-поміж восьми виявлених поховань, здійснених у невеликих ґрунтових ямах, одне із захоронень вирізняється серед усіх, відомих на Лівобережжі Дніпра, найвиразнішим інвентарем, засвідчуючи існування у складі ґрунтових могильників порівняно багатих комплексів. Серед супутніх предметів цього поховання молоді жінки містилися бронзове дзеркало з центральною ручкою-петелькою так званого «сибірського» типу, керамічне пряслице, цвяхоподібні бронзові шпильки, скляне намисто, срібні сережки-завушниці, деталь привіски, фрагменти ліпного черпака і стрижня залізного псалія чи ланки вудил. З сусіднього поховання походило скроневе кільце, виготовлене з круглого бронзового дроту, а наявної біля захоронень ями — свинцеве

пряслице у формі ступиці колеса й уламки ліпної лискованої миски-вази. Досліджена ділянка ґрунтового могильника ранньоскіфського часу кінця VII – першої половини VI ст. до н. е. є частиною некрополю Полтавського поселення раннього залізного віку, розташованого на північ – північний схід вздовж вісі підвищення Старополтавської гори від Соборного майдану. Місцезнаходження могильника наразі вбачається у вигляді видовженої смуги по вершині вододілу, у надсхиллі підвищення плато – від середини Сонячного парку до кварталу між вул. Стрітенською й Гоголя.

Найвиразніше у матеріалах верхнього передмістя представлені старожитності козацького періоду у розвитку Полтави – найбільш віддаленого на схід на Лівобережжі Дніпра міста, що мало магдебурзьке право.

У результаті досліджень в цій частині історичного осередку Полтави накопичена джерельна база для перших спроб комплексного вивчення приміської території. Як поліструктурне утворення постсередньовічного часу місто складалося з кількох частин, котрі відділялися одна від одної укріпленнями, рельєфом і виконували різні функції. Та всі ці складові були спрямовані на забезпечення життєдіяльності єдиного міського організму. Виразний полтавський просторовий терен виявився настільки оптимальним, що навіть через два століття у сучасній мережі вулиць залишилися зафіксованими елементи планування козацького міста. Однією з структурних частин Полтави того часу саме й була територія верхнього передмістя, що сформувалося за еспланадою, на північ і північний схід від фортеці, на ділянці між Київськими і Спаськими воротами.

Розвиток цієї території виявився наслідком зростання Полтави та її ролі в регіоні. У часи активного функціонування фортеці територія «передполя» залишалася незабудованою. Крім фортифікаційного фактору, вірогідно, забудову цієї ділянки дещо стримувало існування цвинтарю Стрітенської церкви, який пізніше переріс у приміське кладовище. Проте економічний розвиток форштадту стимулював розширення міських теренів. На користь цієї тези свідчить факт існування у другій половині XVIII ст. неподалік від головних міських воріт більше двох десятків м'ясних лавок. До цього, можна додати, що територія еспланади використовувалася і для розміщення виробничих споруд. Це підтверджується зафіксованими археологічно рештками господарських будівель, ям, гончарної майстерні на території Петровського парку, а також знахідками ще кількох подібних комплексів поза валами фортеці.

Цілком імовірно, що частина передмість-посадів, прилеглих до фортечних укріплень, сформувалися вже у XVII ст. і навіть на рубежі XVI – XVII ст. На користь цього свідчить розташування решток кузні на одному зі в'їздів до міста, а саме на Панянці. Припинення діяльності цієї майстерні припадає на другу половину XVII ст. Кілька об'єктів, пов'язаних з ковальством, виявлені й на схилах Іванової та Інститутської гір, поруч з в'їзними

вузлами фортеці. Нумізматичні знахідки середини XVII ст., знайдені по вул. Стрітенській, 22, вказують на близькість ділянки до головного шляху на Київ або ж існування тут невеликої торгової площі.

Початок активної забудови верхнього передмістя припадає на середину – другу половину XVIII ст., коли ресурси старої міської території для цих потреб вичерпалися. Сприятливою для цього стала і військово-політична ситуація на південних кордонах Гетьманщини.

Головною структурною одиницею, що формувала міську забудову тогочасної Полтави у передмісті був двір. Характер житлового будівництва на цій ділянці поки що реконструюється гіпотетично, на основі кількох досліджених житлово-господарських комплексів. На підставі археологічних знахідок відомо про рештки однієї з житлових споруд, що мала складну вертикальну структуру за схемою «підкліт – поверх – горище». Будівлі з таким плануванням складали значний відсоток у містах Гетьманщини і Полтава не була винятком. Отримані дані й про розташування поряд із рештками дослідженого житла шинку або корчми, позначені чималою кількістю уламків гончарного, скляного, фаянсового і фарфорового посуду, в тому числі призначеного для пиття кави.

Для кінця XVIII ст. отримані уявлення про масову забудову вздовж вулиці Стрітенської, що позначена неглибокими котлованами основ хат міщан, споруджених з дотриманням відповідних планувальних засад вздовж проїжджої частини вулиці чи невеликої площі. Масові археологічні знахідки надають уявлення про суто побутові особливості їх життя, посуд і знаряддя праці того часу, навіть факти освіченості мешканців передмістя. Художній смак місцевих гончарів кінця XVII ст. засвідчують знахідки високохудожніх декорованих тарелей і полумиска у зруйнованому горні. Останні орнаментовані пізньобароковими розетками, елементами рослинно-геометричного орнаменту зі стилізованими зображеннями квітів і грон винограду, нанесеними кольоровими поливами на світлому тлі та з покриттям поверх прозорою поливою. Повноколірні зображення цих яскравих робіт гончара, який працював у полтавському передмісті, публікуються вперше.

Проведенні дослідження у верхньому передмісті істотно доповнюють джерельну базу вивчення території Полтави у досить віддалені від нас та значно ближчі нові часи, додають чимало невідомих фактів щодо історичної топографії міського центру, розвитку його ремесла і торгівлі, матеріальної культури населення за козацької епохи. І всі вони отримані внаслідок археологічних заходів з вивчення культурних нашарувань у межах головного історичного ареалу Полтави.

РЕЗЮМЕ

Помимо целенаправленных научно-спасательных исследований в зонах новостроек в главном историческом ареале Полтавы, на памятнике археологии национального значения — Полтавском городище и поселении скифского времени, роменской культуры, древнерусской и послемонгольской эпох, в 1978–2015 гг. проводились работы на верхнем предградьё полковой крепости XVII–XVIII вв.: между ул. Сретенская, Соборности, Конституции, П. Орлика и Панянка. Они были обусловлены жилищной застройкой, ремонтом и расширением административных сооружений, обустройством коммуникаций. Их довольно скромные объёмы до последнего времени не давали повода для новых публикаций. Однако, осенью 2015 г., во время новых работ на несколько удаленной от границ залегания археологических культурных наслонений территории были обнаружены неординарные материалы. Эти находки оказались довольно важными для изучения истории города, выяснения этапности его заселения и расширения территории как одного из наиболее известных полковых центров Левобережной Украины. Последнее и послужило причиной подготовки предлагаемого читателю издания.

В монографии опубликованы результаты разведок и раскопок, дополняющие представление об истории освоения территории верхнего предградьё и о формировании современной городской территории.

Важным фактом оказалось выявление грунтового некрополя населения раннескифского времени — одного из первых памятников будущей широкой полосы верхнего форштадта XVII ст. Из восьми исследованных в небольших грунтовых ямах захоронений одно выделялось среди всех известных на Левобережье Днепра наиболее выразительным инвентарем, подчеркивая наличие сравнительно богатых комплексов в составе грунтовых могильников. В числе сопутствующих предметов из этого погребения молодой женщины — бронзовое зеркало с центральной ручкой-петелькой так называемого «сибирского» типа, керамическое пряслице, гвоздевидные бронзовые булавки, стеклянные бусы, серебряные серёжки-заушницы, деталь привески, фрагменты лепного черпака и стержня железного псалия или звена удила. В соседнем погребении обнаружено височное кольцо, изготовленное из круглой бронзовой проволоки, а в жертвенной яме у захоронений — свинцовое пряслице в форме ступицы колеса и обломки лепной лощеной миски-вазы.

Исследованный участок грунтового могильника раннескифского времени, датируемого концом VII — первой половиной VI вв. до н. э., является частью некрополя Полтавского поселения раннего железного века, располагавшегося по направлению от Соборной площади на север — северо-восток вдоль оси возвышения Старополтавской горы. Сам могильник сегодня можно представить в виде продолговатой полосы: от середины Солнечного парка до квартала между ул. Сретенская и Гоголя.

Более выразительно в материалах верхнего предградья представлены древности эпохи позднего украинского средневековья одного из самых восточных на Левобережье Днестра городов, имевшего магдебургское право.

В результате исследований в этой части исторического центра Полтавы была сформирована источниковедческая база для комплексного изучения особенностей предградья. Как полиструктурное образование постсредневекового времени, город козацкой эпохи традиционно состоял из нескольких частей, которые разделялись между собой укреплениями, рельефом и исполняли разные функции. Но все эти составляющие обеспечивали жизнедеятельность единого городского организма. Выразительная пространственная планировка Полтавы оказалась настолько оптимальной, что даже через два столетия в современной сети улиц заметны элементы тогдашнего планирования города. Одной из таких структурных составляющих Полтавы являлась территория верхнего предградья, сформировавшаяся за эспланадой, на север и северо-восток от крепости, на участке между Киевскими и Спасскими воротами.

Освоение этой территории явилось следствием расширения Полтавы и возрастания её роли в регионе. Во время активного функционирования крепости территория «предполя» оставалась свободной. Помимо оборонительного фактора, застройку этого участка определенным образом сдерживал погост Сретенской церкви, позже переросший в городское кладбище. Впрочем, расширение городского пространства стимулировалось и экономическим развитием форштадта. В пользу этого свидетельствует появление во второй половине XVIII в. неподалеку от главных городских ворот более двух десятков мясных лавок. Территория эспланады использовалась также и для размещения ремесленного производства. Это подтверждается зафиксированными археологически остатками хозяйственных сооружений, ям, гончарной мастерской на территории Петровского парка, а также находками еще нескольких подобных комплексов за валами крепости.

Возможно, часть предградий-посадов, прилегающих к крепостным укреплениям, сформировалась уже в XVII в. или даже на рубеже XVI—XVII вв. Отчасти это подтверждается местом расположения остатков кузницы на въезде в город — Панянском спуске. Прекращение функционирования этой мастерской приходится на вторую половину XVII в. Несколько подобных кузнечных объектов выявлено на склонах Ивановой и Институтской гор, рядом с воротами крепости. Нумизматические находки середины

XVII в. по ул. Сретенской, 22 указывают на близость этого участка к дороге на Киев либо же на существование тут небольшой торговой площади.

Начало активной застройки верхнего предградья приходится на середину – вторую половину XVIII в., когда ресурсы роста старой городской территории оказались уже исчерпанными. Способствовала разрастанию предградий и военно-политическая ситуация на южных границах Гетьманщины.

Главной структурной единицей, формировавшей городскую застройку Полтавы того времени, был двор. Характер жилищного строительства на этом участке на данный момент можно реконструировать лишь гипотетически: на основе нескольких исследованных жилищно-хозяйственных комплексов. Известны остатки одного из таких жилых сооружений, которое имело сложную вертикальную структуру: «подклет – этаж – чердак». Сооружения с такой планировкой доминировали в городах Гетьманщины, и Полтава не являлась исключением. Получены данные и о расположении рядом с остатками исследованного жилища корчмы, что обозначено большим количеством обломков гончарной, стеклянной, фаянсовой и фарфоровой посуды, в том числе для питья кофе.

Застройка вдоль Сретенской ул. конца XVIII в. представлена остатками неглубоких котлованов нижних частей жилищ мещан, возведенных с соблюдением планировочных требований вдоль проезжей части улицы. Массовые археологические находки позволяют судить об особенностях быта полтавчан того времени, представляют посуду и орудия труда, даже указывают на уровень образованности жителей предградья. О мастерстве местных гончаров конца XVII в. свидетельствуют находки в разрушенном горне высокохудожественных тарелей. Изделия орнаментированы розетками эпохи позднего барокко с элементами растительно-геометрического узора со стилизованными изображениями цветов и гроздей винограда, которые нанесены цветной глазурью по светлому фону керамики, с покрытием сверху прозрачной поливой. Цветные фотографии этих находок публикуются впервые.

Проведенные исследования существенно дополняют источниковедческую базу изучения территории Полтавы как в отдаленные от нас, так и в значительно более близкие времена, а также приводят множество неизвестных прежде фактов об исторической топографии города, развитии его ремесел и торговли, материальной культуре населения козацкой эпохи.

SUMMARY

The book presents results of investigations of the Poltava fortress upper suburb in 1978-2015. The area of research was between the Komsomolska, Jovtneva, Constitution, Paris Commune and Panyanka streets. Archaeological excavations have been associated with the construction work. Their relatively modest amount to the time did not require new publications. However, in the autumn of 2015 during the work on this somewhat remote from the boundaries of occurrence of archaeological cultural layers territory, able to detect unusual finds. They were quite important to the study of the history of the city - as one of the most famous regiment's centers of Left Bank Ukraine. Therefore, this was the reason for the publication of this work.

The monographic publication contains the results of reconnaissance and excavation, which provide a direct insight into the history of development of the territory of the upper suburb and formation of modern urban area.

The importance is the identification of the cemetery without mounds of early Scythian time. Among the eight studied burials carried out in small grave pits, one distinguished among all known on the Left Bank of the Dnieper by the most expressive grave goods. Among the accessories of this young woman burial - a bronze mirror "Siberian" type, ceramic whorl, nail-shaped bronze pins, glass beads, silver earrings, detail of pendants fragments of handmade scoop and fragment of rod iron psalium or horse bits. In the nearby burial found temporal rings, made of round bronze wire, and in the sacrificial pit at the graves - lead whorl in the shape of the wheel hub and fragments of handmade polished bowl. The investigated cemetery without mounds of early Scythian time (the end VII - first half of the VI century. BC), is part of the necropolis of early Iron Age settlement in Poltava. The settlement was located on the north - northeast along the elevation axis of Staropoltavska Hora from Cathedral Square. Now the location of cemetery can be taken in the form of an elongated strip along the top of the watershed plateau - from the middle of the Soniyachniy Park to the block between st. Komsomolska and Gogol.

More impressively in the materials of the upper suburb presented antiquity of the Ukrainian late Middle Ages.

As a result of research in this part of the historical center of Poltava formed source base for the integrated study features of upper suburb. As polystructural post-medieval formation, city of Cossack time consisted of several parts, which are

separated with each other fortifications, relief and performed different functions. However, all of these components designed to ensure vital functions of a single urban organism. Expressive spatial planning of Poltava was so optimal, that even after two centuries in a modern network of streets noticeable elements of the planning of the city Cossack era. One of the structural components of Poltava that time was the territory of the upper suburb, which was formed at the esplanade to the north and north-east of the fort, in the area between Kiev and Spassky Gate.

The development of this area was the result of expansion of Poltava territory and increasing its role in the region. During the active operation of the fortress, upper suburb area has remained undeveloped. Except fortification factor, development of the site in some way restrained by existence Stritinska church graveyard, which later grew into a city cemetery. However, economic development has stimulated the expansion of forsthtadt urban space. This is supported by the existence of the second half of the XVIII cent not far from the main gate of the city more than two tens of butcher shops. Also the territory of the esplanade used for the placement of production facilities. This is supported by fixed archaeological remains of farm buildings, pits, pottery kilns in the territory of Petrovsky Park, and finds several such complexes for the fortress ramparts.

It is likely that part of suburbs adjacent to the fortifications, formed already in the XVII century. or even at the turn of the XVI - XVII centuries. This is supported by the location of the remains of the smithy at the entrance to the city - Panyanka descent. Termination of the activity of this workshop in the second half of the XVII century. Several such objects associated with blacksmithing craft, found on the slopes of the mountains Instytutska and Ivanova and near the gates of the fortress. Numismatic finds the middle of the XVII century, found on the street. Komsomolska, 22, indicate the proximity of this plot to the main road to Kiev, or the existence of a small retail space here.

The beginning of active development of the upper suburb falls in the middle - the second half of the XVIII century, when the resources of the old city area for this exhausted. Promoted to the proliferation of suburb and military-political situation on the southern borders of the Hetmanschyna. The main structural unit that has shaped the urban development of Poltava at the time was the court. According to archeological data known remains of one of these residential facilities, which had complicated vertical structure in the scheme of "basement - ground floor - the attic." Buildings with planning constituted a significant percentage in the cities of Hetmanschyna Poltava was no exception. The data obtained of the location next to the remains of the studied dwellings tavern indicated by a large number of fragments of pottery, glass, porcelain and china, including drinking coffee.

For the end of the XVIII century, we get an idea of mass building along the street Stritinska. Residential construction remains by shallow pits represented the lower parts of the middle class huts erected in compliance with the requirements of planning along the roadway or a small area. Mass archaeological finds are repre-

sents everyday features of Poltava citizens life, ware and tools of the time, even the facts of education level of suburb residents. About the artistic taste of the local potters end of the XVII century evidenced by the findings of highly decorated dishes in destroyed pottery kiln. Recent ornamented Late Baroque rosettes, with elements of plant-geometric pattern with stylized images of flowers and grapes, which are put colored glaze on a light background ceramic, coated on top of a transparent glaze. Full-color images of the works of the potter who worked in Poltava suburb, published for the first time.

The investigations essentially complemented source base for explore the territory of Poltava in distant from us and is much closer times. Also, bring many unknown facts concerning the historical topography of the city, the development of its crafts and trade, the material culture of the Cossack time population and they are all obtained by archaeological study of cultural layers within the main historic area of Poltava.

ЗМІСТ

Передмова	5
Роботи по вул. Стрітенській, 22.....	8
Роботи по вул. Соборності (кол. Жовтневій), 17.....	42
Дослідження на передгородді (вул. Конституції, 13).....	65
Передгороддя поблизу Спаських воріт	87
Висновки	101
Додаток 1. Нові дослідження по вул. Стрітенській, 22 навесні 2016 р.....	105
Додаток 2. <i>А. В. Артем'єв, А. В. Зайцев</i> . Антропологічні матеріали грунтового некрополя ранньоскіфського часу.....	113
Додаток 3. Умовні позначення	116
Джерела та література.....	117
Список скорочень.....	127
Резюме	129
Резюме	132
Summary	135

Наукове видання

Супруненко Олександр Борисович
Пуголовок Юрій Олександрович

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДМІСТЬ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Укр. мова, резюме — укр., англ.

Оригінал-макет підготовлений у Центрі охорони та досліджень
пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації
36011, м.Полтава-11, вул. Стрітенська, 37, т. (053-22) 2-26-12

На обкладинці: гравюра Г. Стадлера за мал. О. Кунавіна
«Вигляд Полтавського монастиря вздовж яру Паняньського
посеред міста Полтави». Поч. XIX ст.;
знахідки XVII—XVIII ст. з розкопок 2011 та 2015 рр.
по вул. Конституції, 13/2 і Стрітенській, 22
(*кераміка, скло, мідь*). ПКМ ВК.

Відповідальна за випуск та науковий редактор — **Кулатова І. М.**

Коректура авторська.

Технічний редактор — **Хорєв С. В.**

Художник — **Менчинська Т. В.**

Комп'ютерна верстка — **Хорєв С. В.**

Підготовка ілюстрацій — **Коверко А. В.**

Переклад на англ. мову — **Пуголовок Ю. О., Котенко В. В.**

Здано в набір 10.01.2016 р. Підписано до друку 23.05.2016 р. Формат 70x100/16.

Папір офсетний. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 9,67. Ум. друк. арк. 10,80 + вклейка 0,51.

Тираж 310 прим. (1-й завод — 160 прим). Вид. № 151. Зам. № 04/2016.

Віддруковано: ФО-П Поліщук О.В.

07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148

тел. (044) 592-13-49

Свідectво суб'єкта видавничої справи ДК № 2142 від 31.03.2005 р.

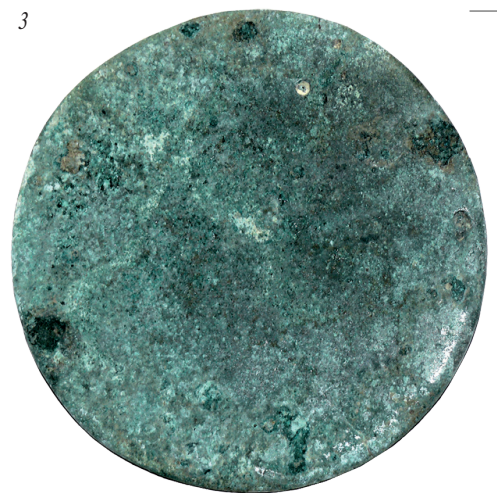
ДЛЯ НОТАТОК

Полтава, м., Стрітенська вул., 22.

1. Загальний план дослідженої ділянки. Поховання 5–8 та яма 5 досліджені навесні 2016 р. 2. Вибір котловану погребу будинку № 22. З північного сходу.

3. Поховання 1. Робочий момент. З південного заходу.

Стрітенська вул., 22.

Дослідження ґрунтового некрополю
ранньоскіфського часу. Жовтень, 2015 р.

1–2. Поховання 1. З півночі і північного сходу.

3. Дзеркало. Бронза. 4. Намистини. Скло.

5–6. Яма 1, робочий момент і загальний вигляд.
З південного сходу і сходу.

Соборності вул., 17.

1. Господарська яма 3.

Частина кухля кін.

XVII ст. *Кераміка, розпис ангобами, полива.*

2. Горщик.

1-ша пол. XIX ст. *Кераміка,*

розпис ангобами.

3–4. Тарелі. Кін. XVII ст.

Кераміка, розпис ангобами, полива.

5. Полумисок.

Кін. XVII ст. *Кераміка, розпис ангобами, полива.*

Конституції вул., 13/2.

Провал підземного ходу. Знахідки. 1. Чарка. *Скло*. 2. Рибальське грузило. *Кераміка*.

3—4. Монети. *Мідь*. 5. Уламок побіленої кахлі. *Кераміка*.

Коперника пров., 6.

Знахідки. 6. Димлена миска. *Фрагмент. Кераміка*. 7. Уламки залізних виробів і криці.

Стрітенська вул., 22. Поховання 8. Травень 2016 р.

1. Яма захоронення у зачистці стінки котловану. З півдня. *М. П. Ольшницький.*

2. Рештки поховання. З північного сходу. **3.** Черпак. *Глина.* **4–5.** Фрагмент шила і ворворка. *Залізо.* Яма 5. **6–8.** Уламки келихів. *Скло.*

Стрітенська вул., 22.
Яма 5.
Глек полив'яний.
Кераміка, розпис
ангобами, полива.